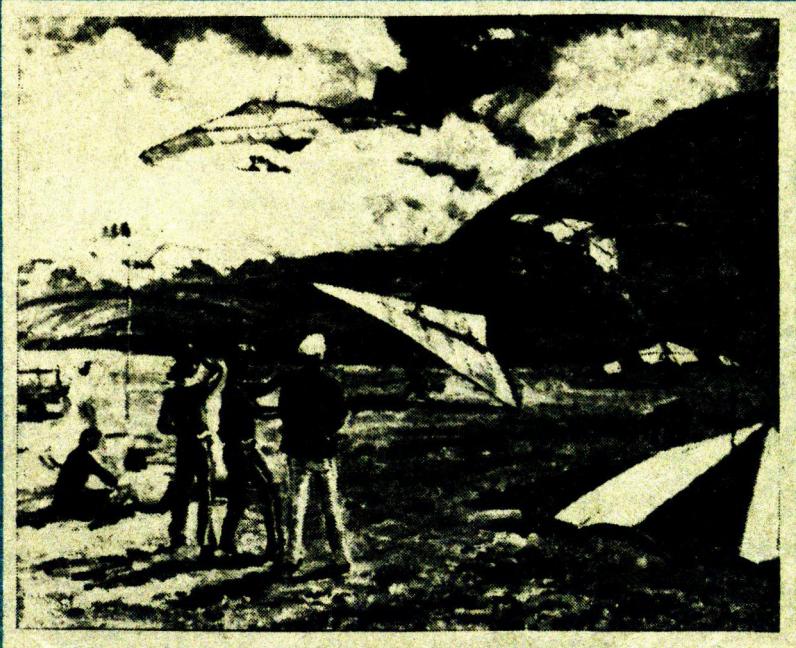

УАУНІ ХІЕМІ

63 1966

Чечен
чогаал
сөткүүлү
63 • 1986

ХАУТ ХЕМ

Тыва
АССР-ниң
Чогаалчылар
эвилели

1946
ЧЫЛДА
ҮНДЕЗИЛЭЭН

НОМЕРДЕ:

СЭКП-НИҢ XXVII
СЪЕЗДИЗИННИҢ ДЕЛЕГАТТАРЫ
Т. Хертек. Ажылчын адынга чоргаар.
Очек.
А. Арапчор. Директорнун бир хүнү.
Очек.

ТООЖУЛЛАР, ЧЕЧЕН ЧУГЛАЛАР

К.-Э. Кудажы. Чүрек.
Э. Донгак. Көвей-Аттыг

ШУЛУКТЕР

М. Кенин-Лопсан, Ю. Кюнзегги,
В. Монгуш, К. Черлиг-оол, Н. Күр-
лар, С. Майнак.

ҮЛҮСТАРИНЫҢ НАПЫРАЛЫ — ИНТЕРАТУРАЛАРНЫҢ НАПЫРАЛЫ

Бистин аалчыларывыс — казах чо-
гаалчылар:

Д. Мулдагалиев, О. Сүлейменов,
М. Шаханов, Ф. Нисарсынова,
М. Магаун, Р. Сейсенбаев,
А. Шынбатыров, М. Кайынбер-
сенов, Б. Серикбаев.

СЫЛДЫСЧЫГАШ

М. Эрзеп, О. Кац-оол, О. Дарыма.
БИСТИН ҚАЛЕНДАРЫВЫС

ТЫВАНЫҢ НОМ
ҮНДҮРЕР ЧЕРИ
КЫЗЫЛ

Редакция коллегиязы:

А. К. КАЛЗАН, Д. С. КУУЛАР, С. В. КОЗЛОВА,
Ю. Ш. КҮНЗЕГЕШ (харысалгалыг
редактор), О. О. СУВАКПИТ, С. С. СҮРҮН-ООЛ,
М. А. ХАДАХЛНЭ, А. А. ДАРЖАЙ (редактор).

0-7-3-3
0-7-4-3

121-170+03+M133

© Тываның ном үндүрөр чери, 1986.

Таан-оол ХЕРТЕК

АЖЫЛЧЫН АДЫНГА ЧОРГААР

Январьның бир эртени. Кудумчуларда ыңай-бээр шуушкан янзы-бүрү марканиң машиналарының дааш-шиммээни, ажылче далашкан аныяк оолдар, кыстарның хөглүг чугаазы, каткызы кайыдаа эртенден артык ышкаш кылдыр сагындырган. Ак-Довурак хоорайга он ийиги беш чылдың бирги чылының бир күш-ажылчы хүнүнүн эгелээринин шапкын «агымын» Чайкина Өлзей төрээн чери чаараш бойдус чурумалдыг Хөндөлөнци суу дажый бергенде дааш-шиммээнигэ дөмсөйлөп чораан.

Амыдыралдың күчүлүг агымы бо-ла болгай, ленинчи партияның ээлчеглиг съездизинге бүгү талалыг белеткел үезинде ол улам-на күштөлгөнин караа-бите көрүп, кулаа-бите дыңцап чорууруу бо. Кедээр көөргө, Тываның аар үлетпүрүнүң баштайгызының чоргааралы — бөдүүн рудадан даг-дүгү арыглаар цеги даг-дүгү «үүజелээн» даглар-бите адаанишкан чүве дег бедик чаагай көстүп туарын бир-ле дугаар көргөн книжى дег Чайкина магадаан. «СЭКП-ниң ХХVII съездизин күш-ажылчы чедишкүннерлиг уткуулуңар!», «СЭКП-ге алдар!», «Тайбың!» болгаш өске-даа кыйгырыглар, стендилер хоорайны, арыглал фабриказын улам-на аян кийр каастап турган.

Кара-Даштың эдээнден куду көөргө хоорай мырытай адыш таваанда дег көстүр, Постоянный суурииң хөй каът чуртталга бажыңнары, Культура ордузу, профтехучилище, электростанция, стадион болгаш өске-даа тудуглар онзаланып ылгалыр. Ол бүгүнү көрүп чорааш, Өлзейниң сагыш-сеткили Ак-Довурактың эрткен үезинче шилчий берген. 1959 чылда «Тыва даг-дүгү» комбинаттың тудуу эгелээнин, амгы тудуктулар сууру турар черге хөй-ле улугбиче майгыннары, Совет Эвилелинин янзы-бүрү булуннарындан келген хөй национал улустар ацаа чурттаап, бир демнинг, эптиг,

найыралдыг шалыпчы ажылын көргенин утпаан. Амгы ышкаш асфальтылаан кудумчулар, дөрт-беш каът бажыннар орта турбаан, кайнаар-даа көөрге, чаа тудуг-ла тудуг турган. Оон бээр мырынай үр болбаан-даа ышкаш сагындырган. Каш-ла чылдың дургузунда амгы уенинг хоорайын олар тудупкан, комбинатты ажыллаалга киирген. Күзел күчүлүг, найырал ачылыг деп чоң чугаалтажыр болгай, бир демнинг иштиң түциели бо-ла-дыр деп хамык чаартылгаларны, чаа тудугларны секткил ханып көрүп чорааш, арыглал фабриказынга автобустун чедип келгенин ол эскербээн.

Бөдүүн рудадан даг-дүгү арыглаар цехтиң он дөрт каът көрлүзү бо-ла болгай, ол куу чалым дег дээрже бедип уне берген турар, улуг соңгаларын безин көөрге бичин көзенектер ышкаш сагындырар. Бо болза республикада эң-не улуг болгаш нарын бүдүрулгэ. Мында ишитизн-билие 2,5 мүц санынг дериг-херекселдерни элтеп салганды безин ону бадыткаар. Мында хөй национал оолдар, кыстар чангыс иениң уруглары дег бир демнинг, найыралдыг ажылдалап, Тываның байлаан Төрээн чуртка бараалгадып турарлар.

Эртен ажылдаар үлүү келген дөрткү ээлчегиниң ажылчыннары ынаар үзүктөл чок шуужуп-ла турган. Олар айыткан шагында каът бүрүзүнгө боттарының тус-тус туруштарын ээлепкен. Чайкина Өлзей лифт-билие чедиги каътче көдүрлүп уне бергеш, ажылын хүлээп алгаш, үүрмектекчилер, конвейерлер, шишкүштер болгаш өске-даа дериг-херекселдер канчаар ажылдалап турарын карак албайн хайгаарал кирилкен.

Оон эштери ээлчегиниң улуг мастери Сергей Куулар, регулировщиктер Сергей Хомушку, Анна Кудерек, Ольга Хомушку, Михаил Монгуш, Борис Сарыглар, дериглер машинизи Екатерина Захарченко болгаш өскелер-даа чаңчыл ёзугаар цехтиң даг-дүгү арыглап-болбаазырадыр бүгү дериг-херекселдерни туршуушкун чок, эки ажылдаарын хандырар, шынарлыг продукцияны чуртка бээри-билие база-ла шалыпчы ажылдалап кирилкенингер. Чүгэ дээрге дериг-херекселдерниң дески ажылдаары, эки шынарлыг даг-дүгү арыглары олардан хамааржыр, ынчангаш бо харысыалгалыг ажылды дааскан, мергежилдиг ажылчыннар болур.

Шынап-ла, «Тыва даг-дүгү» комбинады ажыттынган хүнүндөн бээр тыва ажылчын кадрларны белеткээрингэ биче эвес рөлдүү ойнаан. Тыва малчыннарның оолдар, кыстары янызы-буру мергежиллерни, тускай эртемнөрни маңаа чедии алгаш, алдарлыг ажылчын ангының отрядынга кирген. Совет Эвилелиниң хөй национал улустарының төлээлекчилериниң бүгү талалыг деткимчезиниң, дузаламчызының ачызында ол боттанган. Оларның бир демнинг кады ажылдажылгазы хөй национал улустарының найыралын улам-на быжыглап, байыткан. Бо бүдүрулгэ тургустунары-

біле маңаа ажылдаап кирген ажылчынарын өмір нуруузу коллективіндегі ам-даа чедишиккіштің ажылдавышаан. Оларның аразында үдүртүр ажылдарже деңгээниер бар. СЭКП-нин XXVI съездізинең делегады, дериглер машинизи У. Т. Монгуш, ССРЭ-нин Дәеди Советдинин депутаты, слесарь А. А. Хертек, профэвиладың фабрика комитетинин даргазы Д. К. Дүктең-оол, будурғалғениң хоочуны Ю. Н. Шагдыр болған өске-даа он-он книжтерни хамаарыштырып болғар.

Оларның биррээзи Чайкина Өлзей бо цехке 1973 ылда дериглер машинизмінде өөреникчизи болуп кирген. Оон бәэр он ажыг ыл эрткен.

— Нарын машина-техниканы көрүп, ону өөренин чораан эвес, баштайғы үезінде аңаа дәэрийледі безін коргар чораан мен. Оон уржуундан чамдықта бо мергежілди шингээдің алтырынга хөннүм чокталы бергеш, өске ажылчы шилчишін-даа бодагылан турдым. Баштайғы дагдынықым Галина Васильевна ону билеп каш, дықа дұвұрәэр, менин чорутпазы-біле сургаар, дериг-херекесілерге хандықшыдар, чаңбықтыраар бұғы хемчеглерни ап, сорук кинрикчи сөстері-біле менин кижици, өстүрген چұве — деи, өөрүнгө дагдынықызын бола мактаап, сеткилдің ханызындан өөрүншүзүн ол илереткен орадар.

— Құш-ажыл кижиинің каастаар, алдар-атка чедириер, ындығ болғанда, ажылчын кижи бергелерге торулбас, аңаа үндаравас, ону шыдажыл эртер дәэш бүгү-ле үүгілдерни қылтыр, үүгіле ак сет-кілдіг ажылдаар, күжүн, мергежилини, биляниң аңаа үндерер — деп, төрәэн нези дег дагдынықызының үнеліг өзінің өзінде Чайкина бо-ла сактып келир, ынчанғаш үлам-на соруктур ажылдан, чонунга төлептіг бараан болуп турар.

Амыдыралдың улуг школазын эрткен шыырак билгіліг, бай-лак дуржуулғалығ эш-өөрүнүң хүн бүрү деткимчезинин, дузаламчызының ачызында каш-ла ыл жаңында, ол бешкі разрядтың мергежілдіг регулировщиғи болу берген. Эәлчегиң коммунистери Чайкина Өлзейни партబөлүктүң организакциясында сонгуп, идегелді көргүсken. Оон түннелинде ажылчының харысалғазы үлам бедәэн, әәлчегиң планиында онаалдаларын күседириңче коллектив көжигүннеринин күжүн мөөнәнеп, оларны күш-ажылда, төлептіг аажы-чанға кижицидеринче, күш-ажылдың сағылға-чурумун быжыглаарынче, организастығ чорукту әкижицдеринче доктамал кичәенгейни салып, сөөлгү чылдарда әки көргүзүлтерни чедип алған. Ол дугайында чоокта чаа болуп эрткен партияның XX область конференциязында саналынға ол чугаалаан. Төлептіг ишчи Чайкина Хомушкуевна Өлзейни Тываның коммунистери СЭКП-нин XXVII съездізинең делегадынға сонгуп, улуг идегелди көргүсken.

Делегаттың, ооң эш-өөрүнүң ажыл-ижи, амыдыралы-бile та-
ныжар дээш В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың
бөдүүн рудадан даг-дүгү арыглаар цегиниң чедиги каъдинда опе-
раторскаяга чеде бердим. Он дөрт каът корпуста тургускан бүгү
дериг-херекселдерниң канчаар ажылдан туварын ында тодаргай
көргүзүп турар бүдүрүлгениң ёзулуг «чүрээ» ол-дур деп билдим.
Шынап-ла, ындыг чорду. Үрелген дериг-херекселдерни дораан-на
ескерип каар, ону эдериниң хемчеглерин алыр.

Делегат Чайкина Хомушкуевна Өлзейге ужуражыры-бile кел-
генимни чугаалаарымга, радио дамчыштыр чарлааш, оператор-
скаяга чедип келиринче чалады.

Каш-ла минута эрткенде ак довурак, доозунга борашкан
ажылчын хептиг, ортумак сыныыг, шилгедек боттуг, ак арыныыг,
шокар аржыыл-бile бажынын дүгүн шарааш, ак каска кедип ал-
ган аныяк уруг операторскаяга кирип келди.

— Мени кым хереглээн ирги? — деп айтырды.

— Силерниң хереглээн делегадыңар чедип келди — деп, азаа
турганиарның бирээзи менээ дыннатты.

Амыр-менди солушкаш, съездиниң делегадынга сонгутканы
дээш байыр чедиргеш, келген хэрээмниң дугайында чугааладым.

Бистиң чугаавыс амгы уеде хүнүүц эц чугула айтырыы — пар-
тияның ээлчеглиг съездизинге белеткелден эгелээн чүве.

— Тываның даг-дүгү арыглакчылары бүгү совет улус-бile бир
дөмий СЭКП-ниң XXVII съездизинге төлөптиг ужуражыр дээш
политиктиг болгаш күш-ажылчы бедик көдүрлүүшкүнүг ажыл-
дал, съездиге алдар болдургай социалистиг чарышка идеяллиг
киржип, эртем-техниктиг депшилгениң чединшкининерин шингээдии
алыр, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидер дээш шудургу ажыл-
дал туарар — деп, регулировщик ажыл-ижин таныштырып эгеле-
ди. — Комбинат даг-дүгү бүдүрериниң беш чыл планын хуусаа бе-
тинге, эрткен чылдың октябрьда күүсsetkeп, даалгадан ажыр
6500 тонна сорттут даг-дүгү берген. Ажылдал туарым № 4 ээл-
чег беш чыл онаалдазын 1985 чылдың сентябрьда күүсsetkeп, амгы
уеде бо чылдың март айнын үлүүнде ажылдал кирген. Эрткен
беш чылда ажылчыннарның билии, мергежили бедээн, материал-
дыг чаагай чоруу экижээн.

— Ээлчег мурнууда хожудап тургаш, ам мурнакчыларның
одурууида канчап кире бергенин? — деп айтырдым.

— Ээлчег 1983 чылдан бээр бригада көрээзи-бile ажылдаар
депшилгелиг аргаже шилчээн. Ынчангаш күш-ажылдың организа-
циязын ундерини-бile эде тургускан, кижилерини онаашкан
ажылынга харысалгазы улгаткан, күш-ажылдың сагылга-чуруму
быжыккан, ооң түңелинде күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү бедээн,

продукцияның шынары экижәэн, кадртарның ажылдан үнер-кирер чоруу қызырылган. Ол ышкапи чамдык дериг-хөрекеселдерни чаарткан. Бө бүтү хожудаашындан үнернинг дузалаан, ам ажыл-хөректи улам сайзырацгайжыдарының хемчеглерин ап турар бис — деп, ол харысталды.

Цехти кезин чоруп турган, ишчилерниң кайы-хире күш-ажылчы өөдүрлүүшүүнүг ажылдан туарын бүзүрен көрүп, боттары биле ужураштым.

Сөздөнин делегады Чайкина Хомушкуевна цехте болунуң харылтан туар участогу эргий көргүстү. Кайы-даа кайттың залынга кирии келирге, яизы-бүрү дериг-хөрекеселдерниң хөйүп көргеш, ону канчап башкарып, хайгарап туарулус боор деп бодал кирип чорду. Бында ажылчынар онаашкан ажылын кичээнгейлиг күүседин, чүгле хөй болгаш эки шынарлыг продукцияны бээринче угландырганы кижи дораан-на эскерин каар. Үүрмектекчилерни, конвейерлерни, шишкыштерни болгаш өске-даа даг-дүгү арыглаар хөрекеселдерни көргүзүп, оларның ужур-дузазын тайылбырлан туарын дыңцаарга, мергежилии бедик, билии шынырак, ажылынга сагыш-сөткилиндөй бердингени тодаргай. Эки шынарлыг даг-дүгүн арыглап үйлүрернинг кол рөзьду ойнаар кишиниң бирээзи регулировщик дээрзин билии алдым. Билини, мергежилии ол амдаа улам бедидин, бо адырыңың талазы-бile мурнакы дуржуулгани ёөренип туар. Цех ийиден алдыгы сортка чедир «даг хөвөнни» чуртка берип туар, соң шынары нағелдеге дүгжүп келген. Арыглап каан даг-дүгүн холга тудуп көөрге, ону шала боразымаар боордан башка шуут хөвөң-бile дөмей. Ол үнелег чиг эттен үш мун ажыг техниктиг кылышларны белеткеп туарын билип алдым.

Коммунист Ч. Х. Өлзей партийжи болгаш хөй-ниити даалталарын бедик харысаалгалиы-бile күүседип, ажылчынарның ажылдаарынга, чурттаарынга, дыштанырынга, ёөренингге таарымчалыг байдалдарны тургузар, анык салгакчыларның ёөредилгекижизидилгезин экижидер дээш доктаамал сагыш салып чоруур төлөнтүг кижилерниң бирээзи деп үнелелди «Тыва даг-дүгү» комбинаттың партия, ажыл-агый удуртукчуларындан дыңцаан мен.

№ 4 ээлчегиниң партбөлүүнүң организакчызынга ону үш чыл улаштыр соңгаан, коммунистерниң идегелин канчаар күүседип туарын сонуургап айтырдым. Мында чеди коммунист бар, оларны ээлчегиниң эң харысаалгалиыг участоктарында быжыгланаанын, кижи бүрүзүнгө партийжи даалгаларны бергенин, оларны күүседир дээш күжүн, билиин, арга-дуржуулгазын үндерүп, чогаадыкчы ёзу-бile, инициативалыг ажылдап туарын партбелүк организакчызы демдегледи. Коммунистер Сергей Куулар, Борис Комиссаров, Мая Саян, Сергей Хомушку, Валерий Садовский болгаш

өскелер-даа бүгү талазы-бile үлгегерин көргүзүп турар. Ээлчегниң улут мастер Сергеи Машпалдырович Куулар пропагандист даалгазын ак сеткилдиг күүседип келген. Кичээлдерни бүдүрүлгениң ажыл-херектери, шиитпирлээр ужурлуг айтырыглары-бile холбаштырып, ону чедиишкенинг күүседириңче угландырып турар. Партиялуктүң хуралдарын айыткан хуусаазында эрттирип, орта коммунистерниң авангардчы ролюн бедидериниң, идеологиятуг, политика-кижизидилгениң, партийжи, күш-ажылчы сагылга-чурумну быжыглаарының, организастыг чорукту экижидериниң, политикиттig база экономиктиг өөредилгениң, партийжи даалгатарның, хүлээн алган шиитпирлерниң күүседезиниң дугайында айтырыгларны чугаалажып турар. Партиялуктүң организакчызының ажыл-чорудулгазындан алгаш көөрге, партия ажылын эки билир, партийжи принципиалдыг, негелделиг, четпестерге эптеш чок, кижилер-бile ажылдан билир, оларның негелде, дилеглеринге дыннангыр, саяш човангыр кижи дээрзи илдец болду. Ынчангаш ээлчегниң коммунистерин, ажылчынарын планынг онаалдаларны күүседириңче, хөй-ниити ажылынга идепкейлиг киржириңче ол эвилелдеп шыдаан.

СЭКП-ниң Программазының чаа эдилгезиниң, партия Уставынга өскерилгелерниң төлевилелдерин партиялуктүң хуралынга коммунист чугаалажып көргеш, съезд мурнуунуң документтерин чүүлдүгзүүп деткээш, ында айыткан партияның чугула сорулгalarын амыдыралга боттандырарынга беленин олар айыткан.

— СЭКП-ниң Уставынга өскерилгелерниң төлевилелдерине коммунистиң хүлээлгелерин улам долу болгаш бүгү талалыг илереткен. Хамыктың мурнунда коммунист кижи күш-ажылды ак сеткилдиг, чогаадыкчы ёзу-бile көөрүп, бедик организастыг болгац корум-чурумнуг чоруктуң үлгегерин көргүзөр хүлээлгелиг — деп, Ч. Х. Өлзей санаалынга чугаалаан.

Партияның улут шуулганы ажыттынар хүнүнгө чедир бо чылдың бирги кварталының планынг онаалдаларын күүседир хүлээлгени ээлчег алган. Съездиге алдар болдурган чарыштың түннелин хүннүн-не көргүзүг самбыразынга бижнирин чурумчуткан. Делегаттын ажылдан турар ээлчээ 42 тонна сорттүг даг-дүгүн ээлчег санында бээр даалгазын доктаамал ажыр күүседип турар болду.

1985 чылда ССРЭ-ниң экономиктиг болгац социал хөгжүлдэзиниң Күрүнэ планын база он бирги беш чылдың онаалдаларын күүседири дээш, СЭКП-ниң XXVII съездизин төлөптиг уткууру дээш Бүгү-эвилелдии социалистиг чарыжынга Тыва АССР тиилекчи болуп үнгеш, СЭКП ТК-ның, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинин ВЦСПС-тиң болгаш ВЛКСМ ТК-нын шилчинир Кызыл тугубиile шаннаткан. Он бирги беш чылда болгаш 1985 чылда рес-

публиканың үлгелерининдеги аразынга социалистиг чарышка В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дугу» комбинат бирги черни алғаш, СЭКП обкомунун, Тыва АССР-нин Министрлер Чөвүстелинин, профоблчөвүлелдин болгаш ВЛКСМ обкомунун шипчиштер Кызыл тутунын таалап алған. Бол бұту күш-ажылчылдың чедишишкіндегі эзлігеде кады ажылдан туарар эш-өөрүнүң болгаш бодунун бічеде да болза салынышкыны киргенинге Ч. Өлзей секткил ханып өөрүүр, асаа чоргаарлаңыр. Бедик шацналдарга сорук киргеш даг-дугу арыглакчылары-біле кады эзлігендеги ажылчындары бо хүнненде чарышка идеңсейлиг киржип, бедик көргөзүглерин чедип алтыр дәэш шалыпчы ажылдан туарлар.

Делегат Ч. Х. Өлзей еске-даа партийжи даалгаларны ак секткилдиг күүседиң чоруур. Арыглал фабриказында партбюронун кежигүнүнгө ону сонгаан. Партбюронун берген даалгаларын ол чогуур үезинде эки шынарлыг күүседиң дәэш бұту-де хемчегелерин ап туарар. Ылангыя бюрога чугаалажыр айтырыгларны белеткәerde үзүже киччәнгей салырын баштай ылавылап билин алғаш, кылдынган чедишишкіннеги ажылдарны ыял-ла демдегләэр, четпестерин илередиң, оон чылдагааниндарын тодарадыр, моон сонгаар чүнү кылдырып айтыр чашчылдыг кижи. Оон уламындан белеткәэн айтырыг ханы аналистиг болур, ынчангаш хуралга эки сайгартышар, ажылды экижидерине ол дузалаар.

Арыглал фабриказында партбюронуң секретары Нина Дмитриевна Злобинага ужуражы бергеш, Чайкина Хомушкуевиниң ажыл-ижини, хөй-ишигиниң хөрәенге киржилгезин сонуурграй бердим.

— Бистин Чайкавыс ёзуулуг-ла ээ-харысыалгалыг, бодунун хөрәенге секткилиниң ханызындан бердигене кижи, ындыг болгашибиң бүдүрүкчүлүг, чогаадыкбы ёзу-біле ажылдан туарындан бүдүрүп туарар продукцияның чүгле салы хөй эвес, харын шынары эки. Қандыг-даа даалгаларны бәрәге, күзелдии-біле кылдыр, партбюронуң кежигүнү кижи болганды, фабриканың, бодунун цегинин, эзлізенің планның онаалдаларының күүседеzi дәэш, күш-ажылдың сагылга-чурумун, корум-чурумну быжыглаар, даг-дугу арыглакчыларының ажылдаарынга, чурттаарынга, дыштанырынга таарымчалыг байдалдарны тургузар дәэш үргүлчү сагыш човап, бодунун санаалдарын, бодалдарын чугаалаар кижи. Четпестерге эптеш чок, шүгүмчүлелди дидими-біле кылдыр, эш-өөрүнден негелдепелг коммунист чүве — деп, кыска характеристиканы берген.

Делегаттың чүгле ажыл-ижи-біле эвес амыдыралы, хостуг үезин канчаар эрттирип туары-біле база танышкан мен.

Регулировщиктин өөнүң ишти Кара-оол Құдерович Хертек чолаачы мергежилдиг, сөөлгү чылдарда комбинаттын транспорт

цегинде «БелАЗ» чолаачылап, даг массазын үүрмектеп-сорттаар комплексче үзүктөл чок сөөртүрүнгө бодунун үлүүн кирип турар мурнакчыларның бирээзи. Даг-дугу арыглаарының планиыг онаалдазын чедишиккиннег күүседири моон эгелээр, ындыг болганда ажылының харысыалгалынын ол эки билир. Оон уламындан машизын камның эдилеп, техниктиг ажаалдазын чогуур үезинде чорудуп туарындан бердинген планиыг онаалданы ажыр күүседип турар.

Ажылчын өг-бүле ийи оолдуг. Улуу Вова алдыгы классста, бичези Леонид дөрткү классста эки өөренип, пионер дружиназының, школаланың, класстың хөй-нинти ажылында идепкейлиг киржин турар, оларны башкылары, пионер вожатыйы мактаар. Ада-ие оолдарының күш-ажылчы, мөзү-шынар, эстетиктиг книжизидилгезинче кичээнгейни салып, башкылар, төрөлдер комитеттеринин кежигүннери-бile харылзаны тудуп турар. Ол хемчеглер уругларның өөредилгэ-кижизидилгезин экижидеринге дузалаан, шокола реформазының негелдслериниге дүүштүр ону улам сайзыран гайжыдары көрдүнгөн.

Мурнакчы регулировщик, идепкейлиг хөй-нинтичи, буюның ие Чайкина Хомушкуевна ажылы чай чок, хөй-нинти даалгалары хөй, кежэеки даг техникимууда өөренип турар-даа болза, хостуг үезинде ажыктыг дыштанып, ойнап-хөглөп алрыны чугулалап көөр. Ынчангаш бо өг-бүлени Культура ордузунга кино, концерт көрүн чоруурун, дыштанылга кежээлериниге киржин турарын бо-ла көрүп болур.

— Чымыштыг ажылдың, күжениншкинииг өөредилгениң соонда сагыш амыр ажыктыг дыштаныры, ойнап-хөглөп, эш-өөрү-бile хөөрежип алры кижини сергедир, чаа күштү немээр, оон соонда бүдүрүкчүлүг ажылдаарынга, кадыкшылын быжыглаарынга дузалаар — деп, мурнакчы ишчи чугаалаар.

Чылыг үелерде «Жигулизинге» олурупкаш, чарашиб бойдус-чурумалдыг Хемчиктиң, Хөндөлөннин, Алаштың, Кызыл-Дагның арга-арынынга эш-өөрү, оолдары-бile калы агаарлап, сүгга эштин, каттап, мөөгүлээри чаагай чаңыл болу берген.

Бо бүгүден алгаш көөргө ажылчын өг-бүлениң кежигүннери ажылга, хөй-нинтинин хөрээнгэ, амыдыралга төлептиг.

Күш-ажыл кижини каастаар, алдаржыдар деп чүве ол-дур ийин. Чайкина Хомушкуевнаның ажыл-жи, амыдыралы орта тодаргай чижек болур, ынчангаш ол бодунун ажылчын адынга чоргаарланыр, ол атты улам-на бедик көдүрер, алдаржыдар, аңаа төлептиг болур дээш сагыш-сеткилиден бердинген ажылдан чоруур хөй санныг ажылчыннарның бирээзи.

Коммунистиг күш-ажылдың шалыпчызы Ч. Х. Өлзей төлептіг ажыл-ижи дәэш «Күш-ажылчы эрес-маадырлыг чорук дәэш» медаль-бile, социалистиг чарыштың тиілеккізінің хөрек демдекте-ри-бile шацнаткан.

— СЭКП-ның XXVII съездізинің делегадынга Тываның коммунистери мени соңғуп, улуг идегелди көргүсken. Бo хире улуг бұзурелди комбинатта кады ажылдан туар әш-өөрүмнүң детким-чези, дузазы-бile чедип алдым. Орта харыы қылдыр Төрәен чұртумнұң экономиказын, камгаланыр күчүзүн быжыглаар дәэш бұғы күжүмнү, билимни, арга-мергежилемнің үндүрүп, шалыпчы ажылдарымын хұләндім — деп, Чайкина Хомушкуевна чугаа-лаар болду.

СЭКП ТК-ның апрель (1985 ч.) Пленумунұң шинтилрлеринің негелделернің дүүштүр ажыл-иштің байдалын ханы анализінде коорынчес, чедир шинтилрлетьтінмәэн айтырылгарже кол кичәен-гейні делегат салып туар. Ылангыя цехте чаа техникины шин-гәэдип алышынче кошкак кичәенгейні салып келген. Оон уржуун-даи бслен продукция савалаар участокта зәлчег ажылчынарының үштүң ийи кезин ажылда хаара туттуинган, а өске черлерде ажыл-чынар чедишией туар. Комбинаттың, фабриканың удуртукчу-лары хол-бile қылды ажылдарны қызырар, чаа машиналарны, механизмиерни, болбаазыраңгай технологияны бұдүрүлгеге шиншәэдип алыр хемчеглерни шүшпен чорудуп келген, ол чорук күш-ажылдың бұдүрүкчүлүүи бедидернің, продукцияның шына-рын әкіжидернің шантыктап туар. Тудуг әргелели чұрталға бажынарын кончуг оожум тудуп келген, оон үламындан ажыл-чынар чұрттаар бажынар чедишипес. Оон аңғыда хоорайның чұрттакчыларының амбырыал хандырылгазынче кошкак кичәен-гей салып туарын ол хомудап чугаалаар.

Үстүнде айыткан болғаш өске-даа четпестерни чайладырының тодаргай хемчеглерин «Тыва даг-дүгү тудуг» әргелелінің, В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың парткому арыглал фабриказының партбюрозу ажылдан қылғаш, ону бот-тандырары-бile партийжи организастыг, идеология, политика-нижизидилгелиг ажылды, кижи факторун идеопейжидер дәэш бұғы-ле ажылды ынаар угландырганың орта чоруп турғаш көрдүм.

Тываның даг-дүгү арыглакчылары СЭКП-ның XXVII съездізі ажыттынар хұнұнғе чедир ийи айның даалгазын күүседір, он ийиги беш ылдың бирги чылының опаалдазын декабрь 23-те бот-тандыргаш, пландан ажыр 2,4 мун тонна сорттуг даг-дүгү бәэр бедиткен хұләлгени алғаш, ону ажыр күүсеткен. Делегаттың зәлчәэ база эки ажылдаан, хұнде 46 тонна сорттуг даг-дүгүн берип, планын доктаамал ажыр боттандырып келген.

Февраль 21-нин хүнү. Кызылдын аэропорту байырлал шинчи кирген, улустуң хаймы-даа аажок. СЭКП-ниң XXVII съездизине баар Тываның делегаттарын үдээр хүнү келгени бо.

Тываның партия организациязының делегаттары СЭКП обкомуунц бирги секретары Г. Ч. Ширшинни, республиканың Министрлер Чөвүлелинин Даргазы В. Е. Серяковту, В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглал фабриказының регулировщиги Ч. Х. Өлзейни, Эрзинде «Чаа орук» совхозтуң директору Д.-Б. Б. Чопуйну СЭКП обкомуунц бюро кежигүннери, республиканың Дээди Совединин Президиумунун болгаш Министрлер Чөвүлелинин болгаш СЭКП Кызыл хооркомунуң, хооркуүс комунуң харысыалгатыг ажылдакчылары үдээш, съездиниң ажылынга үретүннелдиг, чедишикиннинг киржирин оларга күзээн. Ол-ла хүннүн кежээзинде Москвага олар чеде бээрge, СЭКП ТК-ның харысыалгатыг ажылдакчылары чытыры-бile уткуп, хүлээн алган.

Чайкина Хомушкуевна Өлзей партияның улуг шуулганының ажылынга киришкеш, чанып келирге ужурашкаш, СЭКП-ниң XXVII съездизиниң эрткенинин дугайында кысказы-бile чугаалан бээрин диледим.

— Съезд ажыттынар хүнгэ чедир кайгамчык чарааш найысыалалдың тураскаалдыг черлери-бile таныжып, экскурсиялап, чуртка сураглыг ажылдакчылар болгаш парлалга төлээлери-бile ужураҗып, Москваниң культура төптерине аалдан бардывис — деп, ол танылбырлап эгеледи.— В. И. Ленининин Мавзолейнинг, Москвада чурттап турган бажыныңга, кабинединге барып, улуг баштыңчының болгаш башкының амьдыралы, ажылы-бile таныжып чораанывис бөдүүн ажылчын кижиге менээ улуг болуушкун болган. Останкапонуң концерт залынга сураглыг артистер-бile ужураҗылганы, «Ромео болгаш Джульетта» балетти, Ленин дагларында күрүне циригиниң көргүзүглөрин сонуургап, уран чүүлдүүн мастерлериниң мергежилдинн магададывис.

Украина, Туркмен, Қыргыс ССР-лерниң, Караганда обласының болгаш өске-даа крайларның, областарның делегаттары-бile таныжып алган мен. Оларның ижи, амьдыралы-бile таныжып, ажытывыстың дуржулгазын солушкан бис, дыка хөй чаа, солун чүүлдерни кижи билип алыр чорду.

Февраль 25-тиң хүнү. Партияның, чурттуң амьдыралында төөгүлүг болуушкун — СЭКП-ниң XXVII съездизи ажыттынган. Съездиниң ажылынга коммунистиг, ажылчын, революсчу-демократтыг, лейборист болгаш өске-даа партияның 152 делегациязы киришкен. Олар бөмбүрзектиң бүгү диптериниң 113 чурттарындан келген.

Партиянын XXVII съездининге СЭКП ТК-ның Политиктиг илтепкелдиң СЭКП ТК-ның Чиңгизе секретары М. С. Горбачев кылган. Илтепкелде чедин алган чеднишкисинерге большевикчى негелделиг, партийжи ёзу-бile шыңгы болгаш принципиалдыг үнслээшкисини берген, бодунуң ажылын эде тургузарының оруктарын чогаадыкчы ёзу-бile дилеп, бистиң бурунгаар шимчээшкисиниске шаптыктыг, эргижирээн, таарымча чок бүгү чүүлдерин шыңгы шүгүмчүлөп, олардан шиитпирлени-бile ойталаарын онзалап айыткан.

Ажылчын аңгының ролюн Политиктиг илтепкелде, партияның Программазында болгаш съездиниң өске-даа документилеринде бедни-бile үнслеп көргөн мээн сагыш-сөткүлимин хайныктырган болгаш ажылчын адымга чоргааралым улам-на улгаткан. Ынчангаш ол атка төлөнтүг болур дээш чурттууц социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дүргедээшкисиниге бодумнуң салышкынымны кирери-бile шалыпчы ажылдаар мен.

Делегейге тайбының быжыглаар дээш демиселдин, улустар аразынга кады ажылдажылганы хөгжүлдериниң программазын съезд ажылдан кылган. Ядролуг чөпсекти узуткаар болгаш Черкызынга айыыл чок чорукту хандырар айтырыглар талазы-бile М. С. Горбачевтууц Медеғелени долузу-бile съезд чүүлдүгүзүнүп дөткээн.

СЭКП ТК-ның Политиктиг илтепкелиниң талазы-бile Резолюцияны, партияның Программазын, Уставын, ССРЭ-ниң Экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң кол угланышкыниарын съезд хүттээп алган. Ында чурттууц социал-экономиктиг хөгжүлдезий дүргеделеринин, делегейге тайбының быжыглаарының программазын ажылдан кылган, ооң кол сорулгасы — совет книжиниң амыдырашының чаагай чоруун экижидери, ону амыдыраалга боттандырарының оруктарын айыткан. Туруп туар сорулгаларын чаазы, улуг хемчээлдин болгаш парыны коммунист бүрүзүндөн даандырган ажыл-херекти мергежилдиг, бердингени-бile кылып, чаа, чогаадыкчы ёзу-бile инициативалыг ажылдаарын негеп туар. Ындыг болганда коммунист болгаш совет кижи бүрүзү съездиниң негелдеринге дүүштүр ажылын эде тургускаш, шалыпчы ажылдаары кол сорулга болу берген.

Амгы үеде съездиниң материалдарының, ужур-дузазын база салган сорулгаларын ажылчы чоннарга ханызы-бile тайылбырлаары, оларны съездиниң шиитпирлерин күүседириңче мобилизастаары чутула айтырыгның бирээзи. Съездиниң делегады кижи болганимда партияның улуг шуулганының документилерин пропагандалаарынга идепкейлиг киржир мен.

Ленинчи партияның анаа дайынчызы Ч. Х. Өлзей партияның

ХХVII съездизиниң шиитпирлерин күүседир дээш чаа, чогаадыкчы ёзу-бile, ажылдың болгаш продукцияның шынарын экижидер дээш ажылдап турар.

Алексей АРАПЧОР

ДИРЕКТОРНУҢ БИР ХҮНУ

Қышкы дан хаязы агаргалак, чөөн чүкте шолбан улам-на чырыл келген. Ай ажарынче чоокшулат, дээрде астына берген бар чораан. Дүне хар чаап, элээн дыңзыг дүвүлеп, хадып хонган. Бажыннар хериминин баарын дургаар чаа чагтан хар хөртүктeli бергилээн. Ажыг чывар тыңгылаац, ындазында соок мурнуку хүннериden дыңзый берген, телефон удазыны қынгырадыр дагжал турган. Кудумчуда амдызыында кижилер-даа көзүлбес, ынчалта-даа эртежилерниң бажыннарының соңгалары чырып, ыжы бурунайны бергилээн.

Кедээр хову-шөл, шат-даглар ажылдыр Улуг-Хайыракан эктиндэ сыйлдыстар чүктепкei, ынаар-ла ай чырыында чоргаар чаагайы-бile хараap турган.

«Малчыннар коданнарынче оруктарны дуглай хар хөртүктэлдир хадып каалкац боор. Бо хүннerde кедээр дагларда чамлык аалдарга мал чеми чедирер болгай» — деп, «Чаа орук» совхозтун директору Доржу-Белек Балдирович Чопуй боданышаан, контораже бар чораан.

Ол конторага чедип кээрge, черле өөренген чаны-бile танныыл уткүй кылаштап келгеш:

— Экии, дарга! — деп, ону мурнатпазы-бile ырактан-на мендилээн.

— Экии, силер экии! Кандыг хондунар, оон-моон медээлдерден чул?

— Тайбың чаагай. Сонгаар ашкан машиналар дыка орай келдилер.

Директор кабинединге кирип келгеш, чырыкты кыпсылкаш, неделя планындан бо хүннүң кол айтырыгларын билир-даа болза, база катап көрүп олурган. Мурнунда стол кырында телефон дагжай берген. Дораан-на туданы сегирип алырга, каш чылдар иштинде хөй катап дыңнап келгени, аажок таныры үн — партияның Эрзин райкомунуң бирги секретарының үнү болган.

— Экии, эки, Аваа Чигжитович! Ындыг-дыр, билдим, дарга. Неменде планны дүүн дужаапкан бис... Амдызызында эки тур бис, ындыг-даа болза малчыннарын бараан хандырылгазы чөр албас ийин. Парктком секретары боду чеде бээр дээн кижи, оон улай муркуу ховуже чоруур. Мен ажылды аайланкаш, сонгу дагларда малчыннарга четкеш кээр мен...

Хаваанда партком секретары, бригадирлер болгаш чорук чо-руур дээн ёске-даа кижилер чедип келгилээн. Хой бригадирлери Байыр-оол Севилбаа, Алдын-оол Соян, Кинаа Ынаалай, Михаил Дамба болгаш бода мал бригадир Семен Сакты-Сюрюн олар нинти байдалды кысказы-бile илткей каапкаш, боттарының тус-туска негелде-херегледерин тургусканнар. Ажылга мергежээн, харылаан ажылдарының ээзи болу берген кижилер артык хөй чүзе-даа чугаалап турбас, дораан-на ажыл-херекче кирилтерлер. Оларның негслэдээн-даа шыңгыы, хөй чылдарда ажылдан келген арга-дуржуулгальгы-даа, хар-назын талазы-бile директор нун бодундан улуг эштер болгулаар. Ылангыя Алдын-оол Соянович Соян ССРЭ-ниң Дээди Совединин депутатады чораан, шырак дээн бригадир. Оларның ачызында сөөлгү беш чылдарда бригада бүрүзү төрүүр чүс хойдан сезенден өрү хураганиарны онча-менди юстүрген болгаш дүк кыргын алыр планын күүседип келгөн. Бө бригадирлерниң бир онзагай талазы малчыннарының амыдырал-чуртталгазынче кичээнгэйлии болур.

— Бистин бригадаже сижен сөөртүр машиналарга база бирээдийн неменсө кандыг ирги? — деп, Ынаалай дилээн.

— Амдызызында машина берин шылавас мен, оон орнуунга элээн каш аданиар айтырган болзуңарза, күзелдним-бile чөпшээрээр ийник мен, Кинаа Бады-Хөөвич.

— Таарынкан шанак, терге бар турган чүве болза, бистин бригада элээн каш аданиары алган болзувусса, Доржу-Белек Балдирович — деп, Алдын-оол бригадир чугаага киржи берген.

— Хамык ужур белен чүвелерни үлжили эвес, бодувуска кылын ал болгу дег курлавыр күжүвүстү дилеп тып, ону шын ажыллаарыбыста — деп, директор сүмлээн.

— Бистин совхозта чөже ажылчын айт, төве бар ирги, Семен Сотпаевич? — дей, ол чугааны сонуургап олурган бир эш бода мал бригадириндөн айтырган.

— Совхозта 404 ажылчын айтты, 75 аданны ажыглап болур — деп, ол харылаан.

Бригадирлер директор-бile дугуржур айтырыгларын шиитпир-ледип алгаш, ажылынчэ далаشتыг айттаныпканнар.

Келген кижилер-бile чугаалажып, ёске айтырыгларны харылаары-бile партком секретары — Николай Дирчинчап конторага

артып калган, а директор гаражче чорупкан. Чолаачылар болгаш трактористер кәэл эгелей бергеннер. Хәй кезинде-ле чоокта чаа школа дооскан анык оолдар. Ынчалза-даа хоочун чолаачылар — кирбей кара салдыг мөгс-шыырак эрлер-даа бар. Директор механизаторлар чыглып кәэрge, оларның-бile хүннүң сорулгазын кысказы-бile чугаалашкаш, кымнын чүпү кытырын, кайнаар чоруурүн толарадын, айтышкын бергилээн.

«Чаа оруқ» совхозтуц партком кабинединге дыка-ла эрте келдивис. Келген ажыл-хөрөмий секретарьга чугаалааш, он бирги беш чылда күрүне планнарын совхоз канчаар күүсөткенин таныжып көрдүвүс.

Совхозтуң ажыл-агыйның кол адыры мал ажылы. Бен чылда мал бажын чүзүп айы-бile өстүрөршиң болгаш мал продуктуларын бүдүрөр база садарының күрүне иланын 1985 чылдын октябрь эгезинде ажыр күүсөткен. Беш чыл планы-бile алтырга, инекти 161 баш, хой болгани өшкүнү 1255 баш хөйнү күүсөткен. Мал продуктуларын садарының талазы-бile — этти 1097 центнер, сүттү 1055 центнер ажыр саткан. Он бирги беш чылдын сөөлгүзү — 1985 чылда тараа дүжүдүн бағай эвес ажаап алган болгаш совхоз бодууга урезинни четчири-бile уруп алган. Бир гектардан ортумаа-бile 12,3 центнер дүжүт ажаап алдынган. Малга бөлүүи чөм белеткээри 3150 тонна планыг, а күүсөткөй — 3278 тонна.

Совхоз 1980—1981 чылларга чедир карылгалыг ажылдан турган, а сөөлгү чылдарда азы беш чылдаазы-бile арыг орулга 292 мун рубль болган.

Бен чылда совхоз бодуунү күжү-бile 2504 мун рубль капитал салышкынын шингээдип ап, 300 олуттук, танцы болгаш спорт залдыг, библиотекалыг улуг Культура бажыцын, 20 автомашина кирер гаражты, 60 уруглар чурттаар интернатты, 7488 хой кирер кажааларны, 100 инек кирер механизастаттынган кажааны ажыглалга киирген. Чүс километр электри шугумун тургузуп, 1430 дөрбелчин метр чурталга шөлүн база ажыглалга киирген.

Совхозта ажыл-агый болгаш культура амыдыралының чугаында партком секретары-бile чугаалажып олуар аравыста, директор ажыл-агый кижилерин айлан башкарыпкаш, район төвү киргеш, сүт-бараан фермазында электри дамчыдылгазынга ажыглаар бир чугула кезекти тып эккелген болду.

Дөртөн хар-даа четпээн хире аажок анык, ортумак сыненүг, кылаштап турда чииги кончуг, кижиже чазык-чаагайы-бile көөр, шевергин арын-шырайлыг. Директорну даштындан көөргө ындыг.

СЭКП-нин XXVII съездизинин делегадынга сонгутканы дээш анаа байыр чедирдим.

Чугаалажып олурар аравыста безин каш-даа кижи келди. Би-жикке ат салдырлар-даа бар, хуузунда айтырыглыг дилег кы-лырлар-даа бар. Оон кижилерге кичээнгейлии кончут, баштай-ла олурарынче чалаар. Документилерге ат салырда хынамчалы аажок, бухгалтерлерни келдирип, сүмележир-даа. Ол аразында телефоннап-даа келгилээр.

Кады чорууру-бile үнүп келдивис. Машнина чанынга эпчоксун-ган шырайлыг эр кижи келди. Директор оон-бile хол тутул менидилеинти.

— Гаражка барып ажылдацар, техниканы эки билир чорду-пар, ажылдаарыциры көрүн тургаш, демги күзээнниер ажылта кириши болур бис. Демги чүвсенин каан алдың бе?

— Ижеримин соксаткан мен, эмнедии алган мен, дарга. Менээ идегеп болур силер.

— Ындыг-дыр, көөр бис, эки ажылдан көрүнер — деп элтээн шыңгызы чугаалан кагды.

Орук мүн-не чүгээр, даглар эдээнде одартарла шоолуг халы-ваан. Ычталза-даа соок элтээн дыңзыг. Малчынинарың ажыл-амыдыралының дугайышда чугаалажып чордувус.

— Бистиң совхозта мал ажылында 186 кижи ажылдан туарар. 72 хонаштарда малчыниар кыштап туарар. Оон иштинде төрүүр хойнүүк коданинары 36. Малчыниар хеминиң бо талазында даглар-да, муриуу ховуда чуртташ, ажылдан туарлар.

— Хөй-ле кодан бар-дыр, шунтузунга барып көрген силер бе, дунмам? — деп, бо-даа кайын шунту малчыниарга барып четтигер деп ажыл-агыйның хөй талалыг айтырыгларын хүн-бүрүде харыллаан кижи дээн бодал-бile айтырдым.

— Шунтузунга барбаска кайын болур, партком секретарын-дан эгелээш, мал ажылының тускай эртемниглери ээлчег-бile чоруп четтигип туарар бис. Мен бот-хууда коданиарга каш-даа катап чоруур-ла-дыр мен. Оларны барып хайгаараан, дузалажыр алаар. Чая өгленгеш, мал ажылынга кирген аныяк 21 өг-буле бар. Шунту-ла бистиң школаны дооскан, өөренин чораан аныяктар.

Даг баарында, Кара-Кожагар-Мугур деп черде кыштагга келдивис. Аныяк малчын Амыржап Оолактың өг-булези. Узун кажаа чанында өгден кыс кижи үнүп келгеш, бисти ээлдээ-бile уткуп алды. Өгге кирип кээривиске, чаш уруг орун кырында удуу чыдыр. Өг иштиниң чылыг болгаш арыы аажок. Өгнүүн эр ээзи Амыржап Оолак дагда хой кадарып үне берген болду. Мал-маганынын ишти байдалын, мал чеминин кайы хире барын Лири Эртинеевна ди-ректорунга тайылбырлап берди. Хойлар төрүп эгелээн. Кажаага баарывыска үжен ажыг хураган бар, олар хүннүү-не немежил туарар.

Бо аныяк кижилер 1981 чылда хой кадарып эгелээн, эрткен чылын төрүүр чүс хойдан 95 хураган алган, планы сезен баш хураган алыр турган.

— Дыка-ла аныяацардан малчыннап эголээн-дир силер аа — деп магададым.

— Амдызында чурттаар бажың-балгат-даа туттунмаан, электри чырыы-даа кииртиммээн черге күрүнениң хой малтын хүлээп ап, ону өстүрерин-бile өггө чурттап, кыш, чай чок ажылдап туар аныяктар бисте хөй, оларның бирээзи бо-дур — деп, директор чугаалай-дыр.

— Мөн соңгаар кандыг сорулганы салып туар тилер? — деп аныяк малчындан айтырдым.

— Хүлээп алган малывыстың баш санын өстүрер, онц уксаазын бир янзы сайзырадыр херекке киржир бодалдыг бис. Чоокку үеде чурттаар бажың-бile хандырарын директордан база катап дилээр-дир бис — дээш, изиг шай күдүп, аьш-чем сала берди.

— Бистинг совхозта малдың бажы өзүн-даа туар болза, онц продуктулуу чавыс хөвээр. Күрүнеге дужаап туар малывыстын баш саны хөй, деңизизи куду деңиелде. Эрткен чылын 5585 баш хой, 292 өшкү, 247 инек дужаадывыс. Бир инектин өртумак деңизизи 344 килограмм, хойнун 41 килограмм болган. Ажыы-бile чугаалаарга, дыка куду деңиел-дир. Дүк кыргылзазы эки-ле дээниде бир хойдан ийн килограмм чедер. Мөн соңгаар мал бажы өстүреринге малдың уксаазынче кичээнгей салбас болза бурунгаар базым болдуунмас. Чоокку чылдарда кол-ла сорулга — малдың продуктулуун бедидерин чедип алры — деп, директор тайылбырлады.

Орук аайы-бile каш-даа малчын коданиарга барыладывыс. Аалдарнын кедээзинде одарларда чапты берген кодан-кодан хойлар, ак харда төпкен чинчилер-ле. Альтыг кижи, ыттар көзүлгүлээр.

Доржу-Белек Белдировичини таптыг көрүп чоруурга, баштайла ажылдап туар улустуң амыдырал-чуртталгазын, сеткил-хөөнүү билип алыр хевирлиг кижи болду. Онц соонда оларның ажылын көрүп, хынаар. Ол аразында чоокта чорааш кандыг четпестерни эскергенил, кандыг даалга бергенин чөрле утпас. Бодунук аазаан чүвезин күүседириин база ээзи болуп туар. Барган-на черинге улуг, биче кижилерге: «Кылып туар ажылыңарнын ёзулуг ээлери бис деп чувени утпайн көрүнер. Онц-бile амыдырап чоруур болгай силер, күрүнче мурнунга хүлээлгенер-даа ол» — деп, анаа чугаа, аяк-шай аразында сагындыра каалтар.

Сөөлгү аалдан ырак эввесте, эзимде тудуг ыяжы белеткеп туар бригадага бардывыс. Эзим эдээнде ажык шөлдө белеткээн тудуг

ыяжы кезек-кезек овааланы берген чыдыры. Чудук сөөрткен трактор-даа келди. Балды, хирээ-даа дагжаар, Ажыл чапсарының аразында бир үе хар-назылыг, борбак кара шырайларлыг эрлерге ужураштывыс. Оларның бригадири кылдынган ажылынын сантунун, кымның канчаар ажылдан туарын допчулай чугаалап берген. Олар чугаалажып туар аразында белеткээн чудуктарны сонуурган көрдүм. Бажың болгаш мал кажаалары кылышы, херим чагыларынга таарыштырган ыштарны аай-аайы-бile чыны белеткээн. Чудуктарның чоон уштарындан үзе кескенин токпак-ьяш кылдыр чарып, оваалап каан. Кестинген шиви будуктарын мал чеминге ажыглаары-бile база белеткен каан мындыг.

— Даарта чудук сөөртүр машиналар келир эвесспе — деп, директор чоруп тура, база катап сагындырды.

— Чүм харда аң истери-даа бар. Арай ишкээрлөп кээрge, бөрү истери-даа арбын. Чоокта чаа орунка бир улуг бөрүнү директор боду ужурганын-даа хөөрөй-дир.

— Бөрүлөр төвөлжे-ле чоокшулап туар хөвирлиг. Ол хиреминде төвөжилөр шынырак болгаш чанғыс болаган-даа бөрүгө алышпайын турлар — дээш, Доржу-Белек Балдирович бурунгаар көре берди.

Орунта, хемде чыраа, тал баштаан, кедээр шокар хараганин аразында ак-ак, хоор-сарыг төвөжилөр дээргэ өгбенүүэр чүве. Үрүк туткан альтыг кижи шаап бар чор. Дирукториң манишазын танын кааш, улур халдып келди. Төвөжиниң дузалакчызы аныяк эр болду.

— Түрлүг, чаагай, коргунчуг-даа сүрүгтүг кижи-дир сен, дунмам — деп баштактандым.

— Малдан өөрени бээргэ, коргунчуг эвес-ле чүве-дир, ажый. Дөө ол улуг ак буураны көрүцөрөм, киргизисеп эгелээн ол-дур — дей-дир.

Чушкуузунда кара чүктүг, чогдурунун узун дүктери болгаш сонгу мөгенин ак хыраа, дош болу берген улуг-ла ак буура бистерни көрүп кааш, энгиннерни бөле сывырып, дискектени олура дүжүп, диштери кыжырткайнып, чааргап чаннаап чоруп тур.

— Совхозтуң төвөзи каш ирги?

— Шупту 272 баш төве бар. Оларның чамдызызы бригадаларда, фермада болгаш малчыннар алдарында.

Чоруп орувуста орунка дарга чугаалай-дыр:

— Мээн ада-илем чоокка чедир-ле төве малдан чорааннар. Бо чораан төвөлжиниң хөй кезин оларның холу-бile өстүргенин бодаганиндырып. Мен база оларны азыражып чордум ийин.

Бо аныяк директорнун допчу намдары боду ышкаш аныяк.

Эрзиннин ортумак школазы, техникум, шериг албаны, оон соонда тудугта прораб болгаш тудуг бригадири. Оон соонда совхоз директору. Оон бир онзагай чүвэзи кижилер-бile ажылдан билдири, организакчы таланттызы-дыр. Кижилер дугайында айтырыгларга кончуг кичээнгейлиг. Ажыл-агыйның кижилериниң амыдырал-чуртталгазын экижидери дээш сагыш салып чоруур. Амыдырал амыдырал-ла болгай, чону-бile өөрүшкүнү-даа, мунгаралды-даа денге үлжир. Берге чүвеге таварышканнар ацаа идегээр. Бо дээр-гэ удуртукчунүн хууда кижизиг бөдүүн шынары — биллии болгаш культуразы-дыр.

Эр кижинниң ажылдан, амыдырал-чурттаарынга оон кады чурттаан эжи хөрээжен кижи база улуг хамаарылгалыг. Зоя Санаевна дуржуулгалыг, шыырак башкыларның бирээзи. Оон ачызында өг-бүленин бүгү кежигүннери — уруглары-даа, ада-ие ал-боттары-даа эртем-билигни амыдыралдың чарылбас кезээ кылдыр көрүп чорууру ол. Д.-Б. Б. Чопуй партияның дээди школазында бот-өөредилгэ-бile өөренип турар. Уруглары дөрт кижи шупту школовада — ушкү, чедиги, тоску, онгу классчылар. Өөредилгези эки.

«Чаа орук» совхоз школага дузалаар талазы-бile база ажылдарны кылган. Школаның бүдүүрүгэ бригадазынга ийн аал ишти чурттаар бажыны болгаш өске-даа тудугларны тудуп берген.

Эрзин девискээри чер ажылын сайзырадырынга кужурлуг, сайдаштыг хөрзүнүүг, элезининг кургаг ховулар болгаш таарымча чок. Ындыг-даа болза, кайы шагдан бээр кижилер чурттап келген черни кижилерниң угаан-бодал болгаш күш-ажылы-бile чаартып сайзырадыр ужуурлуг.

«Чаа орук» совхозтуу директору республиканың удуртур албан черлериниге каш удаа чеди тургаш, Тес унунда Көжээлиг-Булун деп чөрө сүггарылга системазын тургузарын чөвшээрдии алган. Ажыл эгелей берген. Сорулга — 300 гектар ажыг черни сүг-бile хандырар, колдуунда ногаа аймаан ацаа өстүрөр.

Ол-ла чорааш, сүт-бараан фермазынга келдивис. Чүс инек кипер механизастаттынган улуг кажаага бардывыс. Кажааның делгем, чырыы, чылыы-даа магалыг, ынаар бир өрээлде чээрби ажыг чаш бызаа турлар. Бир өрээлде төрүүр инекторни үзүп каан, оларны дүвүретпези-бile бакылап көрдүвүс. Саанчылар-даа, бызаа ажаакчылары-даа сеткили өөрүшкүлүг, ажылын кылыг чоруп турлар. Ынчалза-даа мында бир четпес чүве чылыг сүг дамчыдылгазы ажылдавайн турар. Директор ону көргеш, сантехниктерни катап келдирткен. Олар дериг-херекселин дергилээн келгеннер. Директор шыңгы чугаа кылып, ажылды хынап көрүп турда, кежээ дүшкен. Саалда эгелээр мурнунда, ында ажылдан турар улус-бile база чугаалажып четтигипкен.

Ол суурга келгеш, бажыңынга кире дүжеринче чалады. Улуг караңа карактарлыг, хилиң ышкаш бажының дүгүн аянынг дырап алган аныяк хөрөэжен кижи эжикке-ле ээлдээ-бile уткуп келди.

— Культура бажыңында чон чыглып келген тур. Чогаалчы К. Кудажы келген, школага база чорду. Солун чугаа болур болгай, идик-хевиниң солуй кедип, эттинип ал, Доржу — деп кадайы далаштырды.

Совхоз директору-бile орук аайлаш кады чорааш, чон аразын-га хөй чүүлдерни көрүп чордум. Кылыш ажыл — амыдырал дег төнчү чок. Кол чүве кижи бүрүзү харыылаан ажылының ээзи болтуру. Кижилерниң күжүн организастаары. Партияның салган сорулгазын хүн бүрү күүседири, ону деткинири болтур. Мурнаакчыларның дуржулгазынга даяныры болгаш ону пептередири. Д.-Б. Чопуй бо бүгүнү бодунуң ажылынга удуртуулга болдуруп чо-рууғ кижилерниң бирээзи-дир.

Тоожулар, чечен чугаалар

Кызыл-Эник КУДАЖЫ

ЧҮРЕК

Тоожулал

1

Чүрек-Булак деп бичии кара хемниң унунга Чүрек-Дорүг деп аттыг, Чүрекпен деп сөмдер кара ыттыг Чүрек-Қадай деп шолалыг эне чурттан чораан.

Қанчап ынчаар аайлажы бергені ол ийик, шуптузунуң аттары «чүрек» деп сөс-бile доңнашкан: қадайның-даа, чериниң-даа, аттың-даа, ыттың-даа. Бo төөгүгө өске кижилер болгаш болушкуннар база киржип турар, ынчалза-даа оларның ат-шолазы ындыг эвес, борта киирғен ажы база чок боор. Тоожуунуң өгөзинде үстүндө номчаанывыс дөрт аттың дугайында хензиг тайылбырыдан кирип көрейн. Ынчап каар болза, номчукчуларга чедингир боор деп бодай-дыр мен. Каңдыг-чүү-даа бол, кижиден әгелеп алышылынар.

Чүрек-Қадайның шын ады Селикпаа чүве. Ол шагда-ла назылап кырый берген эне болгай. Ашаа Сандақ-Ловун, улуг лама-даа чорбаан, черле арай ламажыргы кижи, шагда-ла, Тывага революция соонда төре аралчып калған. Биче-бача судур өмчүп чорааны-ла аргажок шын. Эрги Тывага лама, хам кижилер кончуг чечен-мерген, аргалыг-мегелиг чораан. Сандақ-Ловун ындыг эвес, сомнап каан балды сывы дег, карададыр мунуп каан айт дег, хүнге кадыр октапкан алғы дег, чудуг-кара, сөспүргей бараскан. Хинчээ-ле ол, күскээр чайын чечек-чимис, оът-сиген быжа бээрге, оларны чып тургаш, эм-тан кылыр, оларын чалаан кижи-лерге бергеш, ижер-тыртар бораастап алыр. Кедерезе-ле, аалдар кезип чортар, хувискаалчылардан чаштынып номнаныр, улустун үнелиг эт-севин-даа хайтадып ап чорбаан. Оон эрте мөчүй бер-

тени-бile оолдары «ачай» деп сөске чанчыкпаан, боттарын даң-гаар-ла «кадай оглу» дижир. Угаап көөрге, чүгле иелиг өсken болгаш, ындыглар ыйнаан. Дун оол база турган — Байынды дээр. Оозу чажында-ла бүрлүп калган. Хүрээндээ эц бичин өөреникчи-лерин байындылар дижир турган. Оон улуун Хуурак дээр. Хүрээндээ ортумак сургуулдарын ынчаар адаар турган. Ол черле ламажыргы адазыныц-на тыпкан аттары болбайи аан. Хуурак быктында улу дүрзүүлүг улуг кызыл мөннүүг, мөгс-шыырак эр кылдыр өзүн келген. Үнчалза-даа ол өгленир безин чай албайн чо-рааш аъдыныц бажы хоя берген. Ам болза хей чүвс-дир ийин, үжен чылдарыныц төнчүзүндө Тываныц сумуларынга он шаа хо-нукта төнмес-батпас сонгуулда хуралдары чоруш турда, назы четкен кижи ону херексевейц, аргаже ыяштап үне берген кижи-дир. Оон ээп кээрге, Хууракты сонгуулдага удурланган «коондур» дээш суму тергиилекчизи өөнүн чанында бичин кара-бажынга шоочалап каан. Ийи-үш хонганды ону кожуунче бадырыпкан. «Кадай оглу» Хуурактын допчу намдары бо-ла-дыр, эзир-куш дег чалгын-чакпалынын орган эр, элезинчэ дүшкен дамды дег, эстип калган. Чүрек-Кадайнын үш дугаар оглу — Кечил (хүрээ сургуу-луунун доозукчуларын ынчаар адаар). Оон дурту-даа акызыныц майынга кавыдавас, туразы-даа бичин эр болган, сылым эвес, чеп-аргамчы, узун-дын эвес, бурундуу. Ол акызы дег үжен чыл-дарда эвес, дөртөн чылдарда ийи бут кырынга турши келген. Хуурак «кадай оглу мен» деп домакты аксыдан дүжүрбес чораан, Кечил ону дылынга энтеңтирип чадап каал. Адазы лама, акызы «коондур» дээш Кечилди школага албаан, аныктар чынынтарын-га-даа, аревэчилер хуралларынга-даа, бижик болгумнеринге-даа ону келдиртиес турган. Чатгыс сөс-бile чугаалаарга, чырык өр-темчей кырында Кечил деп аттыг кижи чурттаан чоруур бе дээрзи кымны-даа сонуургатсаан. Кечил ацаа таарышпайи, чааскаанзы-рап, узун дүнелерде уйгузу келбестөп, хилинчектенип, даржылын чораан. Кечил курт хавы туң иштинден чаза теп үне бээр энтиг үени манап шаг болган. Үндүг шак келбээн, бодан-бодап олурар-га-даа, ындыг үе черле турбас. Селикпаа кадай дүлгүяк арткан соонда, эц ылангыя улуг оглу туттуруп апарган хөвээр мырынай хагдыйн калган. Аалдар кезивес, кожа өглерге безин барбас. Чылыг шагда төрөл-дөргүлүнүн аалдарыныц ынаар хажызынга бөөдөй өөн өпейтип алыр, соокта кыштаанга чааскаан олурар. Оон ашаа черле ном-судур тудуп чораан болганидан чүдүг-сү-зүктен чарылбаан. Қыжын чаңгыс өг апаргаш-ла, ыяш бурганын аптара кырынга олурткаш, баарынга чула кыпсып алыр. Шай, мүн хайындыгаш, ыяап-ла үндүр-киир, онгаар-дескээр чажар, бар-чок аъш-чеминиц дээжилерин бурган баарынга тавыскалап

салыр. Арат чон шажын-чүдүлгеден чарылган шак ол шагда Чүрек-Булактың оваадай тейинин бажынга шагаа хүннеринде бола саң салып каан болур азы чазып аалдар кыштаглардан кем унунче чазаглап кирип келгенде, суг унуunda хараган үзүктөрүндө ак пөс кожааларындан чалама аскылап каан болгулаар. Қым ынчаар бүдүү тывызыктал туарыл? Билдинмес херек. Арбан-думу даргалары Селикпаага-ла каразып каарлар. Оон төрөл-дортуунунд аразында намның, аревэниң кижилери база бар, олар кырган угбазын камгалааш, чүрээ хейлиг кадай-дыр ийин дижилдер. Оон-на уламындан Селикпаага Чүрек-Кадай деп шола чыпшана берген. Назы-хары дөгээн тудум Селикпаа деп ат шуут уттуундурган. Шынында, Чүрек-Кадай олаа кавыда эң арыг-силиг дөөн херээжен кижилерин бирээзи чораан. Өөнүн ишти кезээдэ шиник чыдар, бүгү чүве эңме-сескелиг, ширтектерни аштап каан, дөжектерин кактап каан, аяк-шынакты кылайты чуи каан болур. Бүгү хер-херексел туар чөрлерлиг. Чүрек-Кадайнин арны ак, мынчага сыйыглар чок, ол шаажаң дег ак шырайны кара чаштар, кара карактар хаажылаан. Аныяанды чараан херээжен кижинин бүгү демдектери ында: ариның кески чуга, эришнери шевер, иши-симээр думчуунда эсkit чок, үш-буттааш ийи чара өрүү салган чажында чаңгыс-даа ак дүк тывылбас, хеви силиг, бичин-даа орбак-дыдык чок. Чүгле шырайы звес, бүдүжү база аңаа чагырткан: артык-дудуу сөс чок, кылажы оожум, үнү кижээ четпес. Кара чаңгыс четпези бо: чажыг чажары, сүзүг кылышы, саң салыры — Чүрек-Кадайнин ыдыктыг сагызыны. Чүрек-Кадайнин эң шылгараан ажылы — идик даараары. Кадыг, чымчак, бышкак, хап дээш кандыг идик дааравас дээр. Кандыг-даа айбыдан далдараас, чүректиг-ле кадай.

Кижинин дугайы ол-дур, ам чуртка кээли. Чүрек-Булак дээргэ суму чоннуң өгбө-төөгүден өсken-төрээн чери. Бичин кара лем-чигеш, кыжын-даа доңмас. Оон бажында чүрек хевирлиг кызыл тей бар, оон-на Чүрек-Булак деп ат тывылган. Шаанды Чүрекке чон чүдүп-даа чораан, ам уттуундурган. Чүректи чүгле Чүрек-Кадай чүрээнде бүдүү шыгжал чоруур.

Чүрек-Кадайнин чаңгыс айдын Чүрек-Доруг дээр. Ону зээчин кочулааш ынчаар адап кагбаан, ага турган шыны ол. Чүрек-Доруг кунундан дөшпер мал, арып-даа көрбээн, семирип-даа көрбээн, бир шинин салбас, сириллиг дорзук-ла. Хары улус чагдатлас, үжазын дөгээр, ызырар. Өске кижи мунуптарга, ыяап-ла октааш змыраар. Ёзуулуг-ла чүрээнде хейлиг.

Ыт дугайында хөй чугаалаар чүү боор — чүрээний дужунда ак дүктүг боорга, Чүрекпен деп каан амытан-дыр.

Ынчан чай кидин түлүк эгелеп турган. Чүрек-Булак унунда

аалдар тараазын тарып доозупкан, баштай илинртээн шөлдер күснэ-кулактац, суг хөй тавараан черлер ногаарарып эгелээн. Чайлагзыраан мал-маган серин тайгаже боттары-ла чаза базып үнүүкен. Чая унген тарааны малга бастырбас дээш, арбан-сумуунун даргалары аалдарны чайлагже далаштырып эгелээн. Ол шагда чайлаглаары, мал-маган семиртири база бир улуг хөлзээ болуп турган. Бачым-даа, солун-даа, хөглүг-даа. Аалдар Чүрек-Булак бажында чайлагларже сөктүп уне берген. Хектер-куштар чайтыгайндыр ырлажып, ойт-сиген хөлбенеийндири чалгын чыткан. Чер болганда, өг санында ыр-шоор, каткы-хөг. Кижиниң чүгле чурттап-ла, чурттап-ла чоруксаа келир.

Чүрек-Кадай бора бүдүн өөн төрелдериниң чоогунга тип алган. Чая чуртка көжүп келгеш, ооң канчаар чажыг чажып, канчаар сан салып турганын чүгле чаңгыс бурган башкы көрген боор. Чүрек-Кадай өөпүң ижик-дөжээн, байгы турган хеп-сынын бурт дээр довурак чок кылдыр кактап каапкан. Паш-савазы арыг, аяк-шынаа кылац.

Чүрекиң база назылай берген, аксы-мурну ак апарган. Ооң аалдар кезинде чаңы читкец, өг чанында кургадып каан ааржы калдарып чыдар, шаа-ла ол апарган.

Кечил назын халынында. Кыжын ол авазының чанындан ыразас, ыяш чарар, өдек контарар, инектерин кадарар, чаңгыс альын солуп өртээр. Чайын ындыг эвсс. Чазын улус-бисе демчижип тургаш, тараазып тарып каан соонда, чайын сураг баар. Авазы спүнү чектөвес-даа, чалы назын девинни кым тудуп шыдаар боор.

Чайын ол кайгамчык хүннерииниң бирээзинде Кечил альының кара маны-бисе халдып келгеш, баглаашка эвсс, өөпүң эжининг кээл дүшкен. Ооң чолдаксымаар дурт-сыны хөндүрлүп, арыншырайы мойнунга чедир кыза берген болган. Кечил багай өөн кажан-даа эжиктедип чорбаан.

Чүрек-Кадай шала элдепсине берген. Чүрекпен безин чоон үнү-бисе ээрэе каапкан.

— Чүү болду? — деп, авазы айтырган.

Кечил кезек када тырлы берген турган. Оон боостаазындан бөөшкүн ушгунуп чаштай берген дег болган соонда, чаңгыс аас алғырган:

— Дайын!

Чүрек-Кадай чаңык дүжер дээн ыяш дег салбараш кылынган:

— Чүү дайын? Қайда?

Кечил дөрже дап берген:

— ССРЭ-же фашистиг Герман халдаан-дыр.

— Кажан?

— Ам чаа даргалар улус чынып турду. Аныяктарны шериг хөрээнгэ өөредир дидирлер.

— Өөрен харын, оглум. Дүрген өөрен.

Кечилдиң кыллы төктүп турган:

— Мени ынаар чагдатлас-тыр. Ачам лама, акым коондур, авам бурганга тейлеп оранар.

— Ынча диве — деп, Чүрек-Қадай химиренген.— Бис чонга човаг кылбаан бис, кижиғе хинчек кылбаан бис.

Кечил дөргө четкеш, дедир үне халааш, аyttангаш садыртла дээн.

— Оммаанипатнихом — деп, Чүрек-Қадай химиренгеш, бурганга тейлээр дээш ийн холун кожа туткаш, сөгедей олуруп алгаш, аптара кырынче көрүнтерге, оозу чок болган. Чула база өжүп калган, оон үссүг-чарсыг ыш бурунайып турган.

Чүрек-Қадай өөндөн үне халып келгеш, изи соой берген огулнуц соонче кускуниаан:

— Бурган-чүдээни чок бүжар кулугур! Бээр эккел! Хай-бачыт болур... Ориунга эккеп тургузуп каг... Өршээ, бурган...

Кечилдин барагындаа көзүлбээн. Чүрек-Қадай каш базып чоруй өөнүү эжиниде чаш көк кырынга барып ушкан. Оон багай чүрээн тудуп алгаш, шаанга кипр ыглап-ла чыткан.

— Сени чүгэ төрүп кааным ол?.. Бурган-чүдээни чок бүжар кулугурну...

2

— Сени чүгэ төрүп кааным ол?.. Бурган-чүдээни чок бүжар кулугурну...

Чүрек-Қадайнүү чанынга кым-даа келбээн. Чүгле кырган Чүрекпен калгып келгеш, арны-бажын сыңыландыр ыглап глган ээзи кадайнүү карактарының изиг чажын соолаңнадыр чылгап орган.

Чүрек-Қадай көктүг чай хирезинде орнууга серге кежи чоортган-бile шүгланып алгаш, хондур-хүнзедир чыдып келген. Мегелеп удуучанап алгаш, кады-кырааны Сандак ашакты, оолдары Байынды биле Хууракты катап-катап сактып, кырган иезин кижи деп көрбээн Кечилди каргап-иргеп, бажының суун ижип шаг болган. Шай безин бүлтертип ишпээн. Туар болза, оон буттары бастынмас, мунчурай берген ышкаш.

Шала кежээликтей, хүн мырыңай ынааларда барганда, эжик оожум хылырт дээн. Кирип келзе-ле, кожазы аалдын уруу Чинчиваа болган. Ол дээргэ хары улус болгай, Чүрек-Қадай олар-бile

каждан-даа үнчүп-киржип чорбаан. Ынчалза-даа билирин билир-ле харын, тараа-быдаалыг, мал-маганыг, дем-бителег, Чүрек-Булак унунда шыырак дээн балдырылыг кижилерниң санында улус чүве, сөөктүн чилин, мыйистың тугулу.

Чүрек-Кадай Чинчивааны бо чоокта көрбээн, көрзедаа орта ожаарбады ыйнаан, назы-хары дөгүй берген кижи алдарның ажы-төлүн ончалап чоруур эвес. Бо удаада Чинчивааның кыссыны черле онзагай болган. Биеэги адаска дег ырымза уруг эвес, ооң үпчү-боду хөөп үнүп келген, хөрээ делгем, бели чингэ, чоон кара чажын чаңгыс бут кылдыр өрүп алган. Чечек өңүнг платьези эздингэ өй, тодуг-догаа мага-боду оон-моон сыйтып үнүп келгилээн. Бар-чок дээр эвес, аыш-чемнинг өггэ өскен уруг ындыг-ла ыйнаан.

— Бызааларың дүүндөн бээр алгыржып келди. Чүү болган чоор дээш чедип келдим, кадам — деп, Чинчиваа улуг кижилер-зиг чугаалаан.— Инектерин ам-даа сагдынмаан бе?

— Бо дайын-байлаа деп чүве дыннаап кааш, чүрээм баксырап тур, уруум — дээш, Чүрек-Кадай серге кежи чоорган иштинде шимченгилээн.

Ооң кезээде чарылбаан бурганын оглунун ис чок аппарганын Чүрек-Кадай чажырыцкан.

— Улуг дайын эгелээн — дээш, Чинчиваа харлыктыр тынгылаан.— Совет хоорайларже фашистер частыр-бөмбүктер октаан, өл-чаши ажы-төлдү, арган-кырган, аарыг-аржык кижилерни өлүрүп-чирип турарлар-дыр.

— Ат болган, ат болган — дээш, Чүрек-Кадай дүвүреп тура халаан.— Бо Кечил деп бурган-чүдээни чок чүве канчап барган? Бужар кулугур...

— Кечилди даргалар мактап турар чорду, кадам — деп, Чинчиваа чугаалаан.— Бир дугаарында аныяктарны ол шериг хэрээнчэ кийгырган. Авазының бурганын база ан октапкан. Ам ону аревэ кежигүүнүгэ кирин алырлар боор. Кечил деп адын база солуп алган. Дайзыниарны согар кижи мей дээш, адын Токпар-оол деп адап алган чорду.

Кадай химирсенинг-ле турган:

— Магалыг-ла токпар тылты берген-дир. Бурган-чүдээни чок бужар кулугур. Бурган-чүдээни чок...

Чинчиваа чүнү-даа айтыrbайн, хамык чүвснү шагда-ла билир, ол өггэ өскен дег, ыяш хууннарны алгаш инек саап үнүпкен.

«Дайын» деп чаңгыс сөөс чаңгыс хүн иштинде бүгү амыдырал-дын дүвүн дүндере октапкан. Баштай Чүрек-Кадай дүүрээр дээш, эскербээн болган. Сөөлүнде бүгү чүве орталанып, Ай биле Хүн

Үнөр чүгүндөн үнүп, ажар чүгүнчө ажып турар апаарга бодап көөртеге, ынчан 1941 чылдың алды айның 22-нің хүнү болган.

Оон эгелээш хамык чүве өскерлип-ле турган. Хүн бүрүзүнде, харын шак бүрүзүнде чаа-чаа медээлер дынналып кээр апаарган.

Оон кадындан Чүрек-Кадайның ага-ла сагыжы ыяш бурганаında турган. Дөрдэ аптараазының кырынчө көөргө, хос-ла чүве. Ам оон хөрөө чүү боор, хола дагылда чулазын кывыспастаан, ынаар чеминиң дээжилерин дажывастаан.

Чүрек-Кадай биеэ чаны-бile өглерже ис баспаан. Хамык мэдээлерни ала-сааскан дег Чинчиваа эккеп турган.

Даартазында улус Чадаана хүрээзин өрттедипкен деп чугаа дынналып келген. Барын чүктен кара фашистер Ада-чурт ССРЭ-же халдаан соонда хүрээ-хийтийн когун үзөр деп, үстүкү черлер-ниң айтышкыны ындыг болган дишкеннер.

Ол дуне Баян-Сагаан кырында саска чалбыышталып уне берген. Ону ам Кечил эвес, Токпар-оол баштаан аныктар кинскидипкен болган. Эргиниң артынчыларындан чарлыр, ол чорук герман фашизмгэ өлүмнүг согуг болур деп, аревэчилер шинтиирлээннер.

Баян-Сагаан кырында саска чалбыышталып турда, өөнүн хөлегезинге чаштып алгаш, Чүрек-Кадай ийи холун тейлей туткаш, ак хаваан кара чөргө төккүледир үзүп-ле орган.

— Оой, бурган кончуксун! Бак-ла чүве ыңай турзун...

Токпар-оолдун үүлгедийн ооң-бile соксаваан, улам хөрлээлэл барган. Авазынын бургандын узуткаал, Баян-Сагаан кырында сарыг шажынның сасказын өрттедирингэ идепкейлиг киржип, герман фашизмгэ өлүмнүг согугларны удаа-дараа берип турар дээш Сандал-Ловунг оглу Кечил эвес, арат Сандак оглу Токпар-оолду аревэ кежигүнүнгэ бир үн-бile хүлээп алганы чонга дынналы берген.

Токпар-оол ам-даа оожургаваан. Бир хүн хөп-хенертеи кестүхонуп келгеш, Чүрек-Доруун эзертэй шаап алган.

— Альт сургуулунга өөренир кижи мен — дээн.

— Каяа, чүүгэ?

Харызынга Токпар-оол илдикпээн:

— Улустуң ополчен шериинге.

— Магалыг-ла шериг-дир сен — деп, авазы кончаган.— Ол чүү дээрингэ, ынча дирттине берди. Сокса!

Чүрек-Кадай оглун будүү көөргө, эр шинчи кирип, бир карыш бедий берген ышкаш болган.

Токпар-оол Чүрек-Доруун мунгаш, суму өглерниче садырт-ла дээн.

Чүрек-Кадай оглунчө алгырган:

— Бурган-чүдээни чок бужар кулугур. Адаң хөөкүй дириг турган болза, сээн соонче ыдык-ээрениерин салыптар ийнк.

— Аа, чүү дидир сен, авай? — дээш, Токпар-оол дедир ээй тырткан. — Ээрениерин менээ көргүзэм.

Кадай сести хона берген:

— Чок, чок. Ачаң дириг чораан болза дидир мен, аза...

— Ынчаар чугаалаар-ла болгай, ойзүүл-кыйзып турбайя — дээш, Токпар-оол халдны чоруй барган.

Токпар-оол аревэгэ кирerde, нам даргаларын безин кайгаткан. Ол чылдарда Тывага ангы демиселлиниң кудуруу чоон турган. Хурал-суглаага кижи болганиның ызыгууруун сургаар. Аревэчиндер хуралынга Токпар-оол эн домаккыр дээн кижилерге безин аксын кактырбаан.

Эши-өөрүүнүү мурнуунга үнүү келгеш, Токпар-оол каш-ла борбак допшуулуг сөстөр октап каан:

— Эштер! Мацаа кымның ада-незиниң хам-лама, ноят-дүжумет чорааны чугула эвес деп бодап тур мен. Ада-чурт ССРЭ — айыылда. Чугула херек бо-тур. Ук-ызыгууруувусту дайын соонда коптаржылы. Ам ындыг чай чок. Герман фашизмни чылча шавар дээш шериг хөрөнгө өөренир мен. Херек анаар болза, кызыл тынымы Ада-чурт ССРЭ дээш өргүүр мен.

Айтырыг безин чок болган.

Удатпаанда аревэчи Токпар-оолду Чүрек-Булактың ополчен шериниң салбыр командиринге томуйлаан. Ол айбылап турган, кадайларга сарыг өңүнүг шериг хөйлен, чүвүр, хавактыг бөрт даараткаш, савыяа сапык садып алган. Ам-даа сагынка четпес. Токпар-оол кызыл өңүнүг дары хавы демир лааза тыпкан, ону хачы-бile кезин тургааш, хөйлениниң моюндуруктарынга ийн-ийн уш-булунчуктар кызыдып алган. Оон эгиннээштиг эрги баг кур, командир планшет, ээжектеринге кыңгырткайнып чоруур шпоралар, далдьы алдараан шинель база тыпты берген. Бо хеп-сыны төрели шеригде эжинден авазының алдарга чагып каан каш өшкүзүүнүү бирээзи-бile орнап алган. Бүгү чүве тааржыр, шинель-бile үрелдежип шаг болган. Токпар-оол чолдак кижи болгай, шинельдиң узун эдектери буттарынга орааштынып турар болган. Адаан таарган, ченнерин чолдайткан, моюндуруктарынга кызыл үш-булунчуктар база кадаан. Ынчап кээргэ-даа, Токпар-оол улуг дугаарлыг шинельдиң иштинге хос маңап турар болган. Ол-даа канчаар, аревэчи Токпар-оол ам ёзуулуг командир, сержант. Салбырын кылаш сургуулунга өөредирде безин орустал санаар: «Айт, два! Айт, два!» Үениң негелдези ындыг. Қыстар безин Токпар-оолче көөр апарган.

Ол чайын хек үнү безин элекке соксай берген. Дээрден самдар

кара булуттар ыравастаан. Чаш уруглар безин улугзүй берген.

Чон хайнып-ла турган. Кожуун, суму төптеринде, бел-оруктарда кызыл пөстерде бижимелдер шупту чангыс сөстүг: «Бүгү чүвени фронтуга, бүгү чүвени дайзынны чылча шаварынга!».

Сумуларга доп-дораан белек комистери тургустунгулаан. Оон кекигүннери дүндүктүг өг арттырбайн кезип, херектин ужурун чонга тайылбырлап чоруп турганнар. Бүгү чон чаңгыс кижи дег көдүрлүп үнген. Мурнакчы малчынинар Қызыл Шеригге дузаламчы кылдыр кодан-кодан мал-маганын үзе сүрүп берип, аыш-чемни, акша-мөнгүнү өргүп турган. Херээжен чон безин хилис орбаан, белүк-белгээт кылдыр каттыжып алгаш, кызыл-шериглерге чылыг чолдак тоннаар, уш салаалыг хол-хантар даарал, чүн-бile уктар аргып, чүүл-бүрү белектер чыып турган. Аныяктар чыглып алгаш, тайгаже сөктүп үнгеннер — фронтуга хадындан хаак ыяжы кезерлерин ол. Аңчылар өлүк белектеп, эйт донуруп турганнар. Дыка хөй кишилер алдын казар черлерже, хөмүр-даш уургайларынче, хоорайда бүдүрүлгелерже ажылдап чоруткулаан. Тиилелгени бүгү арга-бile дүргедедир.

Ол хайнышкынныг хүннөрнүү бирээзинде Чүрек-Кадайның өөнгө сумунуң белек комизиниң даргазы мырынай бодунуң кызыл ариы-бile моорлап келген. Чүрек-Кадай херекке-даа албаан, кадыг идинин хөртеш хаайынче кезек кайгап алгаш орган.

Комис даргазы албаан ужурун эптиг-чөптүг чугаалаан:

— Улуг дайын эгелээн чүве-дир, угбам, дыншадынар-ла ыйнаан. Бүгү чон совет чуртту камгалаар, Қызыл Шеригге дузалаар деп кыйгырыг үндүрген-дир.

Чүрек-Кадай улчугуп калган сөөскен данзазындан ыыт чок таакпылап-ла олурган.

Комис даргазы бүлээн шай ижип, уламчылап-ла мага хангани:

— Маадырлыг Қызыл Шериг халдап келген герман фашистерге ойтур харыны берип тураг-дыр. Бистиң Тываның арат чоннарының сорулгазы болза, олар боттарынын революстүг иам, чазаңга баштадып алгаш, совет улустуң тишилгезин дүргедедири болур. Канчаарыл дээргэ, фронтуга дузаламчыны күштэлдирер, шактың эки механизми дег, бир демнинг ажылдаар. Үлуг Сталин башкы ынчаар кыйгырып тураг-дыр.

Чүрек-Кадай боданып-боданып:

— Ынаар-мынаар баар дээrimгэ, чөр четпес, арган-кырган, идик-хөп даараар дээrimгэ, карак-кулаам баксыраан, хол-бүдүм күянцүү кадай-дыр мен. Дузаламчаа бериптер, мен хөөкүйде чүү бар боор. Шай-хыыраан бүлөртип ижип орар иийи борбак хунажынам бар-дыр. Чазын тараа тарып, борбак хырным дүптең бе-

рип чоруур, ишти чин, дашты дүк, чаңгыс аyt дүрзүлүг малым бар-дыры. Алыр дээн чүве болза, тудуп алындардан — дээн.

Комис даргазы өскээр угаадыптым бе деп дүвүреп, куруг данзазын хажыладыр согулаан:

— Мында кандыг-даа албадал чок чүве-дир, угбам. Қымын шыдаар шинээц, бээр шаан көөр. Эки тура, эки тура...

Чүрек-Кадай хажыш-даа дивээн:

— Эки-даа турам, бак-даа турам кээрge, оои өскээр эдер аксым чок, дүймакым. Дарга-бошкапаларынга ынчаар барып дамчыт. Кийжээ сөглээр сөзү-даа чок, кидис даараар төвснези-даа чок кандан-дыры мен. Харын ол Кечил деп бурган-чүдээни чок мирилти кым көгүдүп тур? Ат-сывын безинсолуп алган. Ында-мында ёртчалбыши үндүрүп, чаңгыс аyt оорга-мойну оя соктап турган хөрээ чүл? Чанын келзин, өгде кырган-дижец иец ат болду деп чуваалап көр, оглукум. Кускун-сааскан бе ол?

Келген хөрээ бүтпейн баарга, комис даргазы долдаш-далдаш үнэ халаан. Өг даштындан кулак салырга, Чүрек-Кадай номнашып-ла орган: «Лама-хам деп алгаш анаада өггэ чагдавас, азааргаар боттары ам кээн эжик калбацнаткан херектери чүл? Кайдачүде дайын-байлаа сургаа дыннаап кааш, дузаламчы-дузаламчы деп алган, ам ынчал ийи кулаамны конгалаары ол-дур. Дузалаар улус боттары мал-маганын, аъш-чемин, идик-хевин ёргүүсүн. Ядыш-ядамык книжи мен...»

Токпар-оол өөнчэ баш сукнастаан, кулбураан согун дег, кулук-саан тeve дег, сураг-ла барган. Улус өттүүп ээжектеринде кылагар демирлер кынгырадып алган, шинель дээр улуг шекпен иштинде та кайда дырбацайнып чор ыйнаан?

Аалдар Чүрек-Булак унунчэ күзеглеп кирип келген. База-ла бачым иш. МЧАЭ кежигүннери алган кадайларын, ажы-төлүн эдертип алгаш, тараа шөлүнде турганнаар. Чер болгандада одагларын ыжы бурулаан. Барбаларда тараа чүдүрген аyt-шарыны улус кожуун төвүнчэ дүн-хүн чок сүрүп бадырып-ла турган. Бүгү чүвени фронтуга, бүгү чүвени тиилелгеге!

«Бурган-чүдээни чок» Токпар-оол аалдар ишти-бile бир баа бооп алгаш, улдуц черинин тарааязын кескеш, кылац кылдыр хайгаш, авазынга ийи барба кудурук арттырып бергеш, дош бажын база-ла кожуунчэ чүдүрүп чорудупкан. Чүрек-Кадай багай өөнгө чааскаан хыйланып, химиренип-ле орган: «Кончуг оолдарымны Байындымын, Хуураамны, олар турган болза, олар турган болза... Бо Кечил деп ионшуу, Токпар-оол дээр чүве бе, доора тений берилтири. Ох, бурган-чүдээни чок шулбусту».

Тараа ажаалдазы шыпкарлы берген дег болгандада, аанакайын, Чинчиваа бо кирип келген — Чүрек-Кадайнин багай өөнүнч чы-

рыткызы! Токпар-оол өскеленген соонда, ооц әжлиин кым ажып турарыл? Чүрекпен бе? Белек комизиниң даргазы бе?

МЧАЭ аныяктары-бile тараа кезип, тараа бастырып, кожуунче чүктүг шарылар сүрүп, чай чок турганын тайылырлаш, Чинчиваа Чүрек-Кадайга дыннадыр дээн медээзинче чоорту чоокшулаапла орган.

Кадайны чугаа-соот-бile будалдырып, элээн оожургадып алгаш, ам-на чогуур ўе келди эвеспе дээш, Чинчиваа аяар чугаалаан:

— Токпар-оол шериг чоруур дээн-дир, кадам.

Ол домактан Чинчиваа боду безин чожуй берген. Арткан-калган чангыс оглундан чарлып чораан эвес, ыы-сызыын чугаа чок төгөр деп бодаан.

Бинча дидин бе дээн ышкаш, Чүрек-Кадайның чүрээ безин серт дивээн:

— Бурган-чүдээнни чок бужар кулугур ырап чорзун харын. Чүгле чангыс чодамны баглаашка эккел азып берзин. Токпар-оол шулбусту көрзүнзе, ынча деп чугаалаар сен, уруум. Ону чоор ийик мен, аадамнаан хажагай мал дег, аксын шавыжаннадып чоруур ыйнаан.

3

Ол-ла болган. Чүрек-Булак чурттүг Сандак-Ловуң оглу Токпар-оол араттың революстүг шеринчэ албан эрттирип чоруй баргач. Ону кыл-даа үдевээн.

Кыш дүжүп кээрге, Чүрек-Кадай Чүрек-Булак бажында Казанкадагын колдуунда кыштаанга биеэ чаны-бile кара чааскаан хонул алган. Токпар-оол барда, аалдан улус үстүр эвес, эш-өөрүү үнгөн-кирген турар болгай. Ам дээрge ээн чүве. Өг чанында чүмийде чангыс Чүрек-Доруг оъттап турар, кадай хүчинүү ону солуп ертээрингэ ёй. Ийи инээ аал чанындан ыравас, кежээ боттарыла кирип кээр. Кыш орту безин четпээнде, оларының эмиглери эстип, баязларын эмзирибестей берген. Чүгле Чүрекпениң азыыт-куш оштааны ол бе, азы чалгаа часканы ол бе, чоон үнү Казанктын кадыр туругларынга чангыланыр турган.

Кыжын черле ындыг, аалдар аразы ырай бээр, эзэ-херек чок чөргө чон аргышлас апаар. Чинчиваа-даа сураг, белек комизиниң даргазы-даа алага.

Ашаа хөөкүй дириг чоруур шагдан бээр Чүрек-Кадай оспак чурттап чораан. Бир чеже амытанның хам-лама деп сөзүндөн анчыгзынар. Оон чылдагааны-бile үжен чылдар эгезинде Чүрек-

Булакка коммунаага-даа кирбээн, улустун МАЭ, ЧАЭ деп камды-бөлгүмүнгэ-даа бараадаваан, ам МЧАЭ деп эвилелдин чүгле сураан дыннаан.

Ак кышты ажып алгац, ала час дүжүп кээрge, Чүрек-Кадай харын Чүрек-Булак унунчe көжүп кириксеп, бөлүк-бөлгээт аалдарже чоокшулаксан орган. Кырган-дижец-даа болза, чон-билие аралашшайн, бууга-даа берди ыйнаан. Кижи база кижи-ле болгай. Бургай-чүдээни чок-даа болза, чаңгыс оглун чоктааш, ийлээр чеде берген. Хай-хайым аразынга баарга, Токпар-оолдуц дугайында ийи-чаңгыс сөс-даа дынналы бээр чадавас деп, ие кижи болгаш, чөм эрэл-даа орган.

Чүрек-Кадай ырак-чоок төрслөринче сөс ыдып тургаш, аныяк оолдарга Чүрек-Булак унунчe көжүртүп алган. Ооң өөнгө бир дугаарында-ла Чинчиваа манап келген. Узун кыш дургузунда кижи арын тоонтап көрбээн кижиғе Чинчиваа чазын эн баштай үнер хек-даван ышкаш сагындырган. Ногаан торгу-бile додарлааш, алдын удазыннарлыг хорагай-бile минчээш, моюндуруун дырбактыг ышкаа-бile хаажылап каан ак хураган кежи тоннуг. Аныяк кыстыц арын-шырайы Қазанактыц чазын кара-хаак чечектелин келген арга-чарыктары дег чырып турган.

Чинчиваа база-ла анаа чорбаан. Чүнүц-даа мурнуунда ооң хөглүг каткызы өгже лагдан баткан борбак даш ышкаш чуглун кириш келген. Чинчивааныц чазык-чаагай хүлүмзүрүүндөн аптараасава өн кире берген ышкаш сагындырган. Мурнуунда дөрдсө бургандаа бөөдөй өгге ындыг чараши аян-шинчи кинрбейн турган.

Кыштадыр чай албаанын, чоннун фронтуга берген хоюн кадарып турганын Чинчиваа чугаалаан. Ам ол хамык мал-маганы Қызылга чедирер диген. Ооң ыцай Қызыл Шериггэ хөй белек база чыгдынган.

Дораан-чаяан Чинчиваа чылыг хоюндан чагаалар уштуп эк-келген:

— Сенээ чедер дээи-дир, кадам. Артында дөрт чагаа. Кыштадыр суму өөнгө сени манап чытканнары ол-дур. АРШ-тан келген.

— Ол арыш-уруун деп чүвөнни кым билир — дээш, Чүрек-Кадай тоо бодаваан.

— Араттыц революстуг шериинден. Токпар-оолдан. Ырак чөрдөн ындыг өөрүнчүг чагаа алган кижи бир-ле оюн-тоглаа күүсэлир чоор, кадам — дээш, Чинчиваа өг сынмас кылдыр каттырган.— Азы инек өттүнүп мөөрээр сен бе, азы бе өттүнүп киштээр сен бе?

— Ол бурган-чүдээни чок мезиниц меннип туары ол ыйнаан,

арган-кырган авазын кочулаары ол бе? Оон бээр бижиттинген хөрээ чүл, ыглай бээр уруглуг эвес, ырыга бээр эмиглиг эвес?

Токпар-оолдун чагааларын бирден бирээ чок часкаш, Чүрек-Кадайга Чинчиваа ыыткыр номчун берген. Чагаа бүрүзүнүү сөзү барык-ла чанғыс хеп болган. Пулемет деп тарбыдаар боога өөрөнүп алганын катап-катап чугаалап каан.

— Кончуг-ла эртем-союл чедип алган шулбус-тур — деп, Чүрек-Кадай химиренген.— Оозу-бile кижилер кырар чүве ыйнаан.

Чинчиваа дораан эткен:

— Кижилерни эвес, дайзыннары кырар.

— Оон хөрээ чүл? Ол керманнары бо оранда чок дидилер чон?

Чинчиваа Токпар-оолдун чагааларын катап-катап номчаан. Ынчалза-даа Чүрек-Кадайның чүрээн оттуруп чадап каан. Қырган ие кайы шагдан чарылбаан узун данзазын сорарын кичээр мындыг.

Чадап-чадап кааш:

— Токпар-оолдун чагааларын харылаар апаар — деп, Чинчиваа сүмелээн.— Ужур ындыг чоор, кадам.

— Бурган-чудээни чок азага оон хөрээ чүл? Боду ынаар билемооттап, тоял чоруур ыйнаан.

Чинчиваа оон ынай чугаа тыппаан. Аар чаштыг бажын доңгайткаш, чинге салааларлыг холун хойлап алгаш, үнеринден өске арга чок болган.

Чежемейниң-даа қырган-дижен мен деп орза, Чүрек-Кадай бодунун ажылынга ыяк кижи. Кожалаң кошкатпас, инек эстиктирбес. Дааранганды, удазыны эдип орар, сагдынганды, хууну ырлап орар.

Чүрек-Кадай артыкшылдыг малын чылдын-на коржаага садып турган. Акшазын канчап турар кадайыл, кускун-сааскан дег, кара чааскаан үзенчейнип алган? Мону билип чадааш, аалдар иштинин-даа, даргаларның-даа баштары барбаланып калган.

Бир катап суму тергилиекчилери Чүрек-Кадайже дассык даргазын чорудупканнар. Хөрээжен кижиниң аксын чүгле хөрээжен кижи чежип шыдаар деп чазыг чок дугурушканнар.

Эрбенниг дылдарны эде-хере соп чанчыккан хөрээжен дарга шавар халдаашынчे тепчиже кирбейн, бүзээлей аарак чоокшулат орган:

— Думаа-ханаа, ыт-куш сол-ла-дур бе, угбам?

Чүрек-Кадай ёчук оскунар эвес:

— Азырбас-бышкырбас-даа кижи-дир мен, дунмам. А бо араалбаты чүү ындыг чугаа-домак тып алганы ол — дээш, кадай удур шаап халдаар шинчилиг болган.— Кайда ындыг чанғыс карактыг

уруг төрүттүнгөн чүвел? Артык-тудуу амытан-дыр дээш, черге аппарын каалтар дээрge: «Ада-чурттуң дайынын канчаар, айт чылдың чудун канчаар» деп, улуг кижи дег чугааланып чыткан дээр чораан.

Дассык даргазы мөгүдөй берген:

— Ол чүү деп чүвел, угбакым? Улустуң тоолдажып турары ол ышкожыл.

— Тоол үндезин чокка тытып келбес. Ында ужур-ла бар — дээш, Чүрек-Кадай дассык даргазын мурнапкан.— Дузаламчы дээринергэ, менде силерге ийи-холдап өргүүтер чүм-даа чок. Ламахам чыды чок, арыг-силиг аалдардан колданзыңарза, оваа турган боор, дарга. Мен-не кырган-дижен амытан-дыр мен.

— Колданын кайын колданыр боор, фронтуга дузаламчы деп патриотчу көдүрлүүшкүн-дүр — дээш, дассык даргазы херектиң ужурун тайылбыраарын оралдашкан.— Маадырлыг Кызыл Шеринг фашист араатаниарны Совет Төрээн чурттан үндүр ойладып, чылча шааш эгелээн-дир. Тиилелгени дургедедир херек.

— Кончуг шын-дыр — деп, Чүрек-Кадай чөпсүнгөн.— Кызыл маадыр тиилезин, кара дайзын бастырзын.

Дассык даргазы эскит тыппаан. Чаңгыс оглу база шеригде, кара дайзынга карғыш салып орар кадайны чүү деп буруудадыр боор. Суму тергиилекчилиринге келгеш, Чүрек-Кадайның өөнүң орун бажында үзүктө он шаа хырын саржагны чыскаай салып каан чыдыр, кымын-чүзүн чемгерер дээн кадайыл деп, дассык даргазы илletкээн.

Бир кыш эрткенде, сумунуң белек комизиниң даргазы база Чүрек-Кадай сугга хайдынып чораан.

— Ам черле кезек боданган боор силер аа, кадам — деп, ол элдээрткен.

Чүрек-Калаң көзүнгөн будун-даа тыртпаан:

— Боданып чүнүң боданыр мен, дунмакым. Бо Токпар-оол деп бурган-чүлдээн чок чүве алага барган, алаң кайгап олур мен. Хүн үнергэ, даң адарга, дыдык таарымның бодаар чүвези ол-ладыр. Мээм сарыг-сугланып кагды.

Белек комизиниң даргазы сумуга ээп келгеш, Чүрек-Кадайның орун бажында, чыышкын бажында ийи үзүүнде чээрби шаа хырын саржаг чыдыр деп чугаалаан. Ана сарыг ховуда кодан-кодан тевелер-ле, улуг-даа, бичии-даа хырыннарда. Буурлар-лаа бар, аданныар, эңгиннер, дорумнаар, бодаганнар-даа бар.

Тергиилекчилер шаанга киир чөвлөшкөш, Чүрек-Кадайның хырыннарда саржагларын мырыңай кожуунунуң белек комизиниң төлээзи-бile кады суму даргазының боду-бile мөннадыр деп сүмөлөшкөннөр. Ол аразында ўе удаажырай берген. Хурал-суглаа,

тараа-быдаа, белек-салак дээш чай чок. Бир шаг болганды, чаян бооп, кожууннун белек комизинин төлээзи эвес, харын даргазы боду бо буруладып келген. Маадырлыг Қызыл Шеригже үш дугаар мөөң белек чорудар, Тываның төлээлери ам база боттары барып фронтуга чедирер, чаалажып туарар командирлерге болгаш қызыл-шериглерге тыпсыр дээн деп буу-хаа тайылбыраан. Сумуга қыска хурал чыгаш, хамык сургакчыларны аалдарже тарадып үндүрген. Қызыл Шеригге дузаламчыны каш дакыр улгаттырар. Оон кадындан тыва танкычылар фашистерни чылча шапчыры биле фронтуже аyttанган деп өөрүнчүг медээни кожуун комизинин даргазы эккелген. Ам тыва эки турачылар база фронтуже чоруур дээш эзенги қырында туарар. Шаг болза хайнышкыныг, книжерниң хей-аъды кажанғызындан-даа артык. Маадырлыг Қызыл Шериг гитлерлиг Германияның ооргазының чүнүн үзе шаварынын қырында келген.

Канчаар-даа бодаарга, моон таарымчалыг үе турбас. Кожууннун белек комизинин даргазы биле суму даргазы Чүрек-Кадай сүгга тоң чугула херек ужурунда чеде бергеннэр.

Чүрек-Кадай, кезээде дег, арыг-силиг, чурум-чынсаалдыг, өөнүң ишти шыгырт болган. Ийи дарга ҳырыннарда саржагларны ам мырынай үжен чедир санаанинар. Эттөп каан алгы-кеш чүкъ сын-мас. Чыышкынга чөлөндөр олуруп алгаш, шенектери-бите будуу иткилеп көөргө, барбалар шупту тараа болган. Ынча хөрөнгү-бите будун салбыр шеригни чылыг тоннаар-бите хөпкергеш, ийн-үш айда хостуг чөмгерип болур деп будуу түндел қылганнар.

Бурган-чүдээни чок Токпар-оолга тептингеш, лама-хам деп сөс-домакка шырынмалангаш, қырган-диженингэ ооргалангаш, Чүрек-Кадай чаза булгап үне берген. Хостуг аратка хол дээр эвес, ийи дарга аyttанып чоруурундан өске арга тыппаан.

Орукка кожууннун белек комизинин даргазы думчуктап-ла чораан:

— Чоннуң дайзыны, чоннуң дайзыны. Сандаң-Ловуннун кара ханы кургаваан-дыр. Ынчангаш улуг оглу араттарның эрге-чагыргазынга удурланган. Қончуг чылан хоранинары, коондурлар. Иштики яамы черинге дыңнадыр херек. Кем чок кадай эвес, иштинде диштиг чылбыга-дыр. Чоннуң дайзыны.

Аалдар Чүрек-Булак бажынга чайллагларга турда, бир-ле эртен Чинчиваа арны-бажы кыза берген, бир-ле өскөлиг маннап келген. Кадай база ээдерей берген.

Чинчиваа ырактан-на алгырып чорул орган:

- Кадам, кадам! Дыңнадың бе?
- Чүү болду, уруукум?
- Токпар-оол дайын чоруур дээн-дир!

— Бурган-чүдээни... Бурган-на бо. Ам канчаар-чооннур улус боор бис, уруукум?

— Девин чаа даргалар ынча дидилер. Тыва эки турасылар дайын чоруур дээн-дир. Токпар-оол база. Оларны ам даарта Қызылдан үдээр чүве-дир.— Үнчээш Чинчиваа кезек када тырлы берген турган.— Сен чөр чедер эвес сен, кадам. Мен барып, Токпар-оолду үдээр кижи мен.

Чүрек-Қадай ыглай каапкан:

— Үнчээш диве, қызым. Аваң-ачаң аттына бээр.

— Сен орук-чирик билир эвес сен, кадам. Мен, мен... Қызылга фронт малы сурүп чеже-даа катап чораан мен.

— Ажырбас, қызым, ажырбас. Чүрекпенин эдертийн аар мен. Чүрек-Доругну мунуп аар мен.

Чүрек-Қадайның чаңгыс альды кеззэде багда болгай. Эзер-чонаа — өгде, альш-чем — отта, идик-хеви — холда. Шай хайындырым шаа безин четпээнде, Чүрек-Қадай эзенги үдүнде турган.

— Мен ыяал-ла баар мен — дээш, Чинчиваа аалынче халаан.

Ол база удазын шэйбээн. Чинчиваа куда хүнүнде душтук қыс дег халдып келген, чүгле думаалай чок: кара булгаар кадыг идиктерлиг, аяк хээлиг ак-көк торгу тоннуг, қызыл дордум курлуг. Иштин тыртыпкан қызыл-дорог альтыг эстедип келген. Үгулзалаан даараан тенце, төрөнчилиг, қызыл чунгу эзер урдуунуп алган. Хөөрөмөк кижи болза, чудурук дег дөн болур мөңгүн атпактарлыг чүген-чулары каранғы дүнө аль бажын чырыдып турар боор.

Доруг-дорог альттар хөлденгэн ийн хөрээжен кижи Қызыл кайы сен дээш чөлдиринкен. Чүрек-Доруг-даа кончуг, Чинчивааның альды-даа анаа хөрүүк баснаас болган. Херин-херии черлерге чиштир чарыштырып, дөштергэ безин савай бастырын чорааннаар.

Чүрек-Қадай биле Чинчиваа ол хүннү бадыр, данны атсы карак шиммээннер. Даартазында биче дүштэе Қызыл хоорайга халдыйн кирип келгеннэр.

Найысылал хайын-мөөрөп-ле чыткан. Қызылдың күдүмчулары ээн. ТАР-ның тос коожуунундан чыылган хамык ара-албаты Улуг-Хемниң паром аксында, күсүү дут ышкаш, тырылган турган. Хөгжүм чиртилээн. Ыглаар-даа кижи бар, ырлаар-даа кижи бар. Кулак юук.

Чүрек-Қадай биле Чинчиваа изиг хүнде дери дамдылаан альттарын сайды чодур терекке баглап кааш, хайым чон аразынче шымны бергеннэр. Олар чыылган чонга тырый иттирип, қызыл уerde ээргишикэ таварышкан чудуктар дег, бирде көстүп, бирде чидил, чамдыкта ийн башка-даа барып чорааннаар.

Чүрек-Қадай чара чүткүп, алгырып-ла чораан:

— Ха-дунма, ха-дунма! Мени эрттирип көрүңер. Чанғыс оглум көрүп алыйн. Ха-дунма...

Сөөлгү паром адырлып бар чыткан. Ында кижилерни кадай көөргө, шупту дөмей болган: аныяк-аныяк, дөгерези шериг хептиг, эгиннеринде погоннарлыг. Ылгаар арга чок.

Чүрек-Қадай дөмей алғырган:

— Токпар-оол! Чанғыс оглум кайы сен? Қырган иең чедип келдим! Чинчиваа база!

Чаяан бооп, Токпар-оол сөөлгү паром кырында шериглерниң аразында болган. Ол баартыкка халып келген. Авазын көрүп каан.

Токпар-оол бөргүн караңнадыр чайган:

— Ава-ай! Мени көрдүң бе?

Чүрек-Қадай ам-на оглун танып каан:

— Бурган-чудээн чок багай чүвемни!— Кадай ыглапкан.— Мени дынна! Дайзын каржы, кичээнип чор! Буттарың бичии болгай, чуурткууш дег. Хос идиктерни эки ораап кедип чор, буттарың ейүүтер. Челбикке алзыптың, чылыгланып чор. Мен ажырбас. Чанымда Чинчиваа бар. Дыннадың бе? Буттарыңны чылыглап чор! Чүү-даа канчаар, буттар кончуг!

Чониүн алғы-кышкызындан авазының сөстерин Токпар-оол орта дыннаваан.

Токпар-оол база паромдан кыйги салып бар чыткан. Чүрек-Қадай чанғыс-ла сөстү шала-була дыннаан.

— Бурган... Бурганыны...

Чүрек-Қадай ону-даа дыннавайын алғырган:

— Оода мону ап ал!

— Бурганыны...

Чүрек-Қадай холунда кожактыг чаа сапыктар тудуп алган чай-гап турган:

— Мону кедип чор, буттарынга тааржыр боор! Иштинде чылыг чөргешкилер база суп каан мен! Дыннадың бе, оглум!

Бир-ле аныяк эр кадайның холунда сапыктарны ушта соп алгаш, ырап бар чыткан паромче шывадап чорудупкан. Кончуг-ла оккур оол болган, ында шериглер ону сүгже дүжурбейн сегирип алганинар.

Чүрек-Қадай алғырып-ла турган:

— Будун доңа бербезин, оглум... Буттарың ораашкыннарын үргүлчү кургадып ап чор.

Токпар-оол база алғырып-ла бар чораан:

— Бурган... Бурганыны...

*Адак соонда карактарының чажы изиши дээрge, Чинчиваа кым-
ны-даа херекке албайн кышкырган:*

— Токпар-оол! Сени манаар мен...

Чалыы кыстың үнүн хайым чон-даа, шериглер-даа, Чүрек-Кадай-даа, Токпар-оол-даа дыннаваан, Улуг-Хемниң чалгыглары шуглан алган.

Суму даргазының өөнгө удатиаанда Чүрек-Кадай бүдүн кызыл кош эккелген. Чүрек-Доруун шыргалааш, ооң кырынга чээрби шаа эттээн хой кежи, үжен шаа хырын саржаг үнмерлөп алган болган. Шырганың соонда ийи инээниң бирээзин бызаазы, молдургазы-бile шууштур чедип алган. Коштуң кудуруунда кырган Чүрек-пен калгын келген.

Ынчан кожуун комизиниң даргазы база аңаа турган. Чүрек-Кадайны көргеш, улус ооң чүрээнин хейи кире берген-дир деп бодаан. Үндүг чүве кайда боор, кадайның угааны чарт болган.

— Мен соора чөнүү турган кырган терек-тир мен, оолдарым — деп, Чүрек-Кадай огулуг чугаалаан.— Мен мыя мында суму чону дүвүреп туар кылдыр бодаан мен. Үндүг эвес, бүгү Тываның арат чону хайнып туар ышкаждыл. Оон мурнуунда бүгү совет улус. Чангыс айымны Қызыл Шеригге белекке берип тур мен. Бо шыргада ага турган үвүр-савырымны база эккелдим. Бүрүткөп ап көрүнцөр. Бир инээмни бызаа, молдургазы-бile база. Оон ыңай чум бар боор. Қызыл шериг оолдарымга чылыг тоннаар даараап бээр дээримгэ, карак-кулаам четпес кадаңар-дыр мен. Ону аныяк уруг-дарыг чедир кылыштар ыйнаан.— Оон кезек бодангаш хойнун үженген.— Ой шынац, уттултар часкан-дыр мен. Мону Қызыл Шеригге ужар-хеме садарынга берип тур мен. Хөй эвес чүве-дир ийин, оолдарым.

Кадайның пөс боошкунун часкаш санаарга, мугур муң акша суп каан чораан.

— Үйдин албас бис, кадам — деп, белек комизиниң даргазы чугаалаан.— Өөң кадарзын.

Чүрек-Кадай Чүрекпенин эдертип алгаш, дораан кылаштан чана берген. Айдынч, инээнчэ хая-даа көрбээн. Чүрек-Булак унунда чангыс өггө Чүрек-Кадай биле Чүрекпен артып калган. Оон ыңай шай бүлөртип ижер сүттүг, бызаалыг чангыс инек.

Ол хүнден эгелээш суму чонунун аастарында чүгле Чүрек-Кадай көжүп чорул турган: «Чүрек-Кадайның Токпар-оглу фронтуже чаалажып чоруккан», «Чүрек-Кадай сумунуң белек комизинге бүдүн кызыл кош эккелген», «Чүрек-Кадай Қызыл Шеригге авиа-

эскадрилья тударынга мүң акша салган», «Чүгле ыдын белек комизи албаан-дыр»... Шынында Чүрек-Кадайның кызыл кожун Чүрекпен анаа эдерип келген.

— Ёзуулуг патриотчу — деп, кожууннун белек комизиниң даргазы чугаалаан.— Чүрек-Кадайның үлегерин арат чонга тарадыр. Арбаннарже доп-дораан сургакчылар аъткаар. Кырганиң патриотчу эгелээшкениниң дугайын төп черлерге чедирер. Бүгү Тывага чижек болзун.

Сумунуң белек комизиниң даргазы сезинген:

— Мурнунда бурганның орган кадай. Ам өөндө ээрөн азып алган чорду. Ону база чонга үлегер-чижек кылыр бе?

— Кырган кижи кочулаан херек чок — деп, суму даргазы чугаалаан.— Эңгиин арат-тыр. Шынап-даа болза, ооң бурганы фронтуга дузаламчы бээринге аңа шаптык катпаан ышкаждыл. Ээрөн чүнү канчантарыл? Тиилелгеге дуза болур болза, азаның боду-бите-даа кады чоруур херек деп, Ленин башкының өөрөдийн уттуу болбас.

Ээрөн дугайында чугаа шынның херек. Авазының бүгү назынында чүдүп келген бурганын Токпар-оол узуткап каан. Ынчал-за-даа Чүрек-Кадайның алтаразының иштинде сарыг алғы аадаңга ээрөн ораап каан чораан. Өгнүң ээлериң аза-буктан, аарыг-аржыктан камгалаан ыдык деп, Чүрек-Кадай билип чораан. Сумунуң белек даргазының херечилеп турары аргажок чөп.

Байгы шын ол. Оглу фронтуже чоруй барган соонда Чүрек-Кадай шуут өскерилген. Оон Кызыл Шеригге белээзиң дугайын үстүнде чугааладывыс. Ышка саргарып калган ээренинде аңгыда, Чүрек-Кадай база бир чаңыл тып алган: чемненир санында Токпар-оолдуң үлүүн салып каар. Оон башка боскунче чөм ашпас.

Үр болбаанды «Хостуг арат» солунга «Чүрек-Кадайның кызыл кожу» деп чүүл парлаттынган: Чүрек-Булак сумузунуң хамаатызы Селикпаа азы ол черниң чонунуң хүндүлөп чаңчыкканы-бile Чүрек-Кадай, немец-фашистиг араатаннаар Совет Төрээн чүрттүң кырынче оор ёзү-бile халдан кээргө, чаңыс оглун аревэ кежигүнүнгө кииргеш, АРШ-ка пулемётка өөреткеш, фронтуже үдээш, малының чеден беш хүүзүн Кызыл Шеригге белекке берген, авиаэскадрилья тударынга мүң акшаны киирген деп тодаргай бижээн болган. Чүүлдүң адаанды мындыг кыйгырыгларны улуг кара үжүктөр-бile каракка шанчып турар кылдыр аңылып каан: «Тываңың бүгү арат чоннары! Арат хөрээжен Чүрек-Кадайның патриотчу үлегерин эдеринөр! Гитлерге болгаш ооң Европада «чаа ёзү-чурумунга» каргыш болгаш өлүм! Ханың орнунга хан, өлүм-нүң орнунга өлүм! Бистиң хөрээвис шынның, тиилелгө бистии болур!».

Оон база үр болбаандың маадырлыг Қызыл Шеригге дузаламчы көргүзөринге алдарлыг ачы-хавыязы дәэш шылгараан эштерни шаңнаар дугайында ТАР Биче хурал Президиумунун Чарлысы солуннарга үнүп келген. Шаңнатканнарның аразында Чүрек-Қадайның адь база чораан. Ону ТАР Биче хурал Президиумунун Хұндулұғ бижий-бile шаңнаан. Чүрек-Қадай Чүрек-Булакты өрү үнүп бар-ла чыткан.

Каш-ла хонгандың көзін төвүнден даргалар хап келгеш, Чүрек-Қадайны «чилик-карага» олтуркташ, Қызылчы аппарган. Орден-нер-бile шаңнаткан эштер-бile кады Чүрек-Қадайга Хұндулұғ бижикти Аңчымас дарга боду тыпсып берген. Ол дәэрge арат хөрәжен кижиғе онзагай хұндүткел болған.

Чай әртил чорда, Чүрек-Қадай МЧАӘ даргаларынга чеде берген. Өргүүдел тудуп алған болған. Мени ол камды-бөлгүмүнерге кирип ап көрүнег, арган-қырган кижи арат чонумдан хоорлур аргам чок деп, Чүрек-Қадай билдиришикининде бижидип алған келген. Қым-даа удуруланмаан. Чүрек-Қадай дәэрge ам биеәгі хедер дулгүяк эвес болдур ийин, ат-алдарлыг, угаан-медерелдиг.

Күзүн МЧАӘ Чүрек-Қадайның бичии тараазын дүрт-ле кылған, шанга саваңын чыдып калған. Токпар-оолдуң чаны-бile дош бажын Қызыл Шеригиниң фондузунга уруп бергеш, хөрәэн МЧАӘ-ге үрезин кылдыр дужаагаш, бодунга ийи барба бел арттырып алған. Кудуруун магадылал кылдыр уургайга хөөп каан.

Өөрүшкүгө өөрүшкү үлажып-ла турған. Маадырлыг Қызыл Шериг фашист эжелекчилерни чылча шаварын үргүлчүлевишаан.

Токпар-оолдан чагаа келген. Бир дугаар хараачыгай. База-ла Чинчиваа тудуп алған халып келген.

— Дүрген час, дүрген номчу, уруум — деп, Чүрек-Қадай базар-баар чер тыптай-на турған.— Кончуг бурган-чүдәени чок чувемни, шулбузумнұ, албызымны. Чүү дәені эвес?

«Экий, авай — деп, оғлу бижәэн болған.— Ырак Совет Адатчурттан сеңәэ қызыл шеригжи байыр чедирип олур мен...»

Чүрек-Қадай амырап катаптаан:

— «Қызыл шериг, қызыл шериг»... Оон ыңай, уруум.

Чинчиваа уламчылаан: «...Мындаа сәэң чугааңны орта дыңнавадым. Сапық идииңни алдым. Бир хоорайда түр өөредилгө эртил түр бис. Удавас фронту же хантар бис. Менәэ сагышын човава, авай. Бодуң камнан. Тишелгелиг чанып кәэр мен. Чүрек-Доруг билө Чүрекпенге мәэң изиг байырым чедирип, баштарын сүйбап каг, авай. Байырлыг, ужурашкыже. Қызыл шериг Токпар-оол шын».

Ындығ қыска чагаа болған. Оон адресин бижин каан. Баштай уттупканы ол боор, сөөлүнде чанғыс айтырыг немей бижип каан: «Мындаа мени үдеп турунда, чанынга чүү уруг турду, авай?».

— Дурген харызын бижи, уруум — дээш, Чүрек-Кадай да-лаштыра-ла берген.— Эки тур бис деп бижи.

— «Бис» деп кымны катай адаарын ол, кадам?

— Бис, бис... Че, че, сен-даа дижик сен. Черликтен-даа болтай-ла. Бижи, бижи. Чаалажып кирбээнде, чагаавыс дурген четын. Сээн соонда Чүрек-Доруг база фронт чоруй барган деп бижи, уруум. Бир эвес душ бооп таваржы берзэ, айдын мунун алгаш, дайзыннары согар сен. Чинчиваа сени үдеп чорду, танывааныц ол бе, кончуг согур деп бижи, уруукум.

— Мени бижээн херек чок боор, кадам — деп, Чинчиваа удурланган.

— Ыяап бижи — деп, кадай албадаан.— Чинчиваа сени манап чор деп айыт. Бодуң ынча деп алгырып турдуң чоп, агбайым? Мен дынцаан болдур мен ийин, кырган-терээн.

Чүрек-Кадайныц адаан сөстерин Чинчиваа дөгерезин бижил каан. Чагаа дурген четын дээш, албан-бile боду айттыг шаал баргаш, Чинчиваа кожуун төвүнгэ почта хааржаанче супкан.

Авазынга бүдүн чыл ышкаш сагындырган, чагаа харызын удатпаан. «Бис фронтуже айттаныптывьс, ам бо адресче чагаа биживенц, авай — деп, Токпар-оол сагындырган болган.— Чинчивааныц мени үдэй бээрин чөрле билбээн мен. Шериг чоруп турумла, чаш уруг-ла болгай, кажан-чежен өзө бергени ол? Төрээн Тывамда чалыы кыс мени манап чоруурун бодап кээримге, боо туткан холум дыңзыг апарды. Фронтуга баргаш, Чинчиваага ангы чагаа бижийр мен. Тиилелгелиг ээп кээр мен, авай. Мени мана, Чинчи. Токпар-оол шын».

Чагааны катап-катап номчуп, Чинчиваа чугааланып-ла орган:

— Маадырлыг Қызыл Шеригнин бир дайынчызы кайдычуде мээн дугайымны бодап чоруур. Қайгамчык аа, кадам! «Мени мана, Чинчи!». Ону манаар мен, кадам!

Чинчиваа аалынчэ хат-салгын дег шимеш дээн. Буттары черге дэгбейн чораан.

Чүрек-Кадай удуп-оттул чыдарга уш дүн ортузунда Чүрекпен ээрэ берген. Мындыг карангыда бо багай өгже баш сугар кижи бар эвес, чөнүй берген дерги-дир кылдыр бодааш, бир андарлып алган.

Кижи-даа ыглаан ышкаш болган. Өг ишти карак дешпе. «Адачурттун дайынын канчаар, айт чылдын чудун канчаар» деп улустун дидир-дидирин сакты хонуп келгеш, кадай корга берген. Ол-бо кулак салган. Шынап-ла кижи ишкиринген. Үйдүнүн ээргизи соксай берген. Шимээни ынаар огланган. Үнчарга-ла таныры кижи келген ышкаш.

Эжик халырт дизе-ле, бөөлдээш тон эштип алган Чинчиваа болган. Ол улам мөөрөп-мөөрөп, орун кырынче лет барып ушкан. Чүрек-Қадай ангадап калган. Чинчивааның бажынга олуруп алгаш, сооң карак чажындан өде берген, демир дег, соок арнын сүйбагылаан.

— Чүү болду, уруум? — деп, кадай айтырган. — База Токпар-оолдан чагаа алдың бе? Дайын-байлаа деп чүве кончуг-ла болгай, чүү дээн-дир?

Чинчиваа кадайның хоюнга бажын салып алгаш, шаанга киир чөдүрүп-чөдүрүп, иштин калбацнаадыр ыглап-ла чыткан.

— Чугаала, уруум — деп, кадай ону эргелеткен. Ынчаарынга хөрээн хозап, тыныжың ажый бээр. Менден, кырган-теректен, чажыргаш чоор сен.

Ийи караан савыйтыр ыглап-ыглап алгаш, көскуү-хөрээн хозадыр улуг тынгаш, Чинчиваа ыргак-шоргак сөстер чугаалаан:

— Моон баарымга, мени... мени улус кудалап... кудалап келгей болду...

Чинчиваа база катап бажының суун иже-ле берген. Чүрек-Қадай ынаар таакпылай берген. Иелээ ыытташаан. Чүрекпенин-даа аксы хак дээн.

Чинчивааның ызызы бичии намдай бээрge, Чүрек-Қадай аяар айтырган:

— Чүү улус-тур, уруум.

— Уш танывазым. Авам-ачам чымчай берген, күдээвис ол дөн дирт кара кижи-ле олуртуул алган олурап чүве-дир.

Элзээн бодангаш:

— Салымывыс ынчаар чаяаттынгай амьтаниар-дыр бис. Уруум — деп, Чүрек-Қадай эп-чөл-билие уламчылаан. — Төрүүр-божуур болган. Ам кыс апарганаң ол-дур. Кижи амьтанинын аалоранныг, ажы-төлдүг чурттаары база аас-кежик-тир, кызым. Даанын барган кижиин канчаар сен, та келир, та келбес...

Ынча депкеш, Чүрек-Қадай боду харлыга берген, боостаазынчэ бөзүрлөрлиг борбак кара даш ажырыпкан ышкаш болган, таакпының ажыг ыжын оптуккуже киир тынгылаан.

— Ынча диве, авай, ынча диве — дигилепкеш, Чинчиваа база катап ишкирни-ле берген.

«Авай» деп сөстен Чүрек-Қадайның баары ажыш диген. Боду билбээнде бүлдеш дээргэ, кырганың карааның изиг чажы Чинчивааның соок чаагынга кээп дүшкен. Ону Чүрек-Қадай шүглү берген сөөк салаалары-билие чода тудуп-ла орган.

Улгүүр кырында деннин үзү төнүп, бүлдегер чырык имистелин бар-ла чыткан. Ам кым-даа ыыттаваан. Өрү дүндүктен даң чы-

рып орган. Чүрек-Кадай биле Чинчиваа туттуңчуп алган хөвээр шимчевээннер.

Чинчиваа ол хөвээр чанмаан. Улузу каш-даа катал сүрген. Уруг дедир тепкеш чыдыпкан. Ынчап кээрge, Чүрек-Кадайнын лама-хамы-даа, коондур-дайзыны-даа артпаан. Кем чок кырганга чываам халдадыр кижи-дир мен дээш, Чинчиваа ол күзүн Кызыл да башкы сургуулунче өөренип чораан хөвээр сураг барган.

Чүрек-Булак унунда Чүрек-Кадайнын өө ээнзириеп калган. Со-луннаар азы фронтудан чагаа тудуп алган Чинчивааның хөглүг үнү дыңналбастаан. Кижилерниң хууда амыдыралы база бар-ла болгай деп билгеннер боор, белек комизинин даргалары база үрге ында-хаая көстүр апарғаннаар.

Эдүард ДОНГАК

КӨВЕЙ-АТТЫГ

* * *

«Арзыланы арга-биле. Чүү-даа болза, кырган-ачай турда ажырбас он» — деп, директорнуң каш хондур бодалы-ла ол. Шынаада бо чылын кааң болгаш сиген мурнуку чылдардаазындан дыка чегей. Чүү-даа болза, шык черлерниң черле эки. Чаашкының чылдарда машина, трактор кирип албас тулааланчак шыктыг черлерниң сижен эки үнген. Чүгле куруг дөнгеликтерден бүткен шөлдүү кезерге машиналар бизи сына-даа бээр. Ынчанмайн канчаар. Бо черлерден мооң мурнунда сижен кезип чораан эвес. Дөнгеликтерлиг шөлдүү кезер деп дужаал алгаш, механизаторлар буруур айт дег, дедир теп шаанга киргеннер. Ам олар шуудунга кирген.

Кара-Сугнүң бо чазын хойжууларының боттарының кара күжү биле кажаалап алганы, Көвей-Аттыгның сүггарып чайлаан шөлүн база кезер ўе чедип келген. Аалдар чайлагдан баткалакта, бригада кежигүннери сижен кезеринче түлүктээлекте дээш, Куулар бөгүн далажып шаап турганы ол.

Куулар чангыс классчы эжи Седен-оолду эдертип алгаш, Кара-Сугнүң сүггаттыг сижен шөлүнгө улуг дүүш эрте дүжүп чорда чедип келген. Улуг шөлдүң сижен чаашкын чок кааң чыл-даа болза, кедергей чаагай үнген. Артында меде. Дискең караа ажып турар медениң чечээ саргарып, артында тоглап турар. Ынаар мөөн сижен аразында матпадактар «пит-пилик» кылдыр эткилегилээр.

— Бола-дыр. Чеже-даа чаашкыныг чылын мынчаар сиғен маңаа канчаар кажан үнүп чыткан деп. Сен бодаарыңга кандыгдыр? — деп, директор Седен-оолдан айтырган.

— Кандыг дээр боор. Секпер чүве-ле-дир — дээш, оозу сиғен аразынчे кире берген. Богда! Қек секпер чүве-дир. Ам чыдып алыр деп барган сиғен-дир. Хол-бile кезер болза база хоржок. Қөвей-Аттыгың аныяктары мону хол-бile кезип деп. Доп-дораан кезип кирер чүве-дир — деп, шала ужууга берген сиғенни бөле тудуп, сарыг чечектерин холунга чуурup тура, ол чугааланган.

— Чугаалаарга-ла ындыг белен. Ол улустун боттарының кара дерин төп тургаш кажаалап алган чери-дир. Бригадавыска-ла дээрлер ыйнаан — деп, Куулар шала хөөн чок харылаан.

— Чок! — деп, Седен-оол аңаа удурланган. — Даарта дораан кезип кирер. Онгар база болган дицин чой, Ногаан. Қек секпер чүвелерин мону каш хонук иштинде бурт-ла кылышлар.

— Сенажты бир дугаарында салырывыс ол-дур. Ол дугайында үстүүрден айтышкын чок чүве болгай. Ынчалза-даа Хевек Ооржаковичиге дээнкитир чугаалаан-на кижи мен.

— Силостаар ногаан массавыс бар эвес. Қыжын инекке ол чокта сүт кайын келир. Устүкү черивисте олурап даргаларны саар эвес — деп, Седен-оол шыңгызы чугаалаан.

— Даарта дораан маңаа кезилде эгелээр. Ам Қөвей-Аттыг иревинче тутсуп олураалы. Чувениң байдалын сен тайылбырла. Ферманы сен эгеледин деп аан. Қыжын сенаж чок болза бергедээр бис. Оон башка бригадада база аас дээнде амыр эвес чүвелериң хөй болгай. Шынаадан сиғенни кыштаг бүрүзүнгэ дораан чедирер бис деп аазаай бис.

— Аазаашкын куруг болбас ужурлуг. Оон башка...

— Ынчанмайн канчаар. Иревистин сеткилин мен кайын хомуудадыр ийик мен... Хап олурап бис бе?

— Че! Оон мени фермаже дарый окта. Саалда шагы удаар эвес.

Қөвей-Аттыг каш хонук иштинде суурга-даа, Айлыгбайда чаа хоншата фермага-даа барбаан. Ногаан-оол биле Седен-оол кажаа бажында оон өөнгө чеде бээрge, кызыл өннүүг «Нивазы» шүглаглыг. Аалда кижи чок. Эжикте бичии ак шооча азып каан. Хирезин бодаарга, ол каш хондур келбээн хирелиг. Аал-оранда мурнундагы дег саан-сагаанныг эвес, тайга үнгөн-дир. Сиғен кезер дээш бригада кежигүннеринге чар тарадып чорупкан боор деп бодааннар. Оон башка Қөвей-Аттыг аалдар кезип, шөлээттөп чораанын кым кажан, каяя көргенил? Ынчалза-даа бо чай эгезинде совхозка кирипкен саар инектериниң молдурга, казыралары база аалга хонуп турар болган.

Олар дедир чоруур дижи бергеннер. Машинага олургалак чорда, Қөвей-Аттыг бо чортуп келген. Оолдар-бile чугаалажы берзеле, тайгага үш хондур чортуп келген. Новосибирске оглу чораан соонда элээн багга тургузупкан аyttарын чай оъду кезип алзын дээш салыпкан кижи-дир. Белдир-Тайгазында аyttарының сураа көзүлбес деп сөс алгаш, оларны дилеп чораан. Айт ачылап мунуп алгаш, тургу дег черлерни шуптузун барып көрген. Чылгышыларга база чораан. Ис-дажы-даа чок. Бөрү чиген бе дээрге, сеги чок. Ол тайгада черле чок деп улус ынчалган. Оор алгаш барганы маргыш чок апарган.

— Кырган кишиниң чодазын сыкты-ла, ядаргайлар — деп, ашак хомудаан.— Мунуп турда дески чоруктуг, чааш, артында аал кагбас аyttарым чүве.

— Мал кире бээр чер-ле хөй. Қайнаар-даа болза чоруй баар. Кааң чылда тайга база ымыраа-сээктig. Бир черде бузуй берген боор — деп, чамдык улустун сүмезин Седен-оол катаптаан.

Қөвей-Аттыг дээрге, бо тандының ээзи. Бодунун үш аъдьының байтыгай, сарадак чыдар черни безин билир. Кырган кишиниң сеткилин чазамыктаан чугаа-дыр ийин.

— Бо этти чүгле мунуп өөренип калган. Ажаар-тежээрин билбес кижи деп чүве кончуг-ла-дыр. Бир эртен ажылдадып чадаштым. Оон-на аyttарым сакты бергеним ол-дур — деп, ол машиназынче айыткаш, чугаалаан.

Анаа маңрап турган машина хенертең ажылдавайи баргандан от кезээнде деп Ногаан-оол эндевээн. Қаяа-даа дегбейн хөделдирериниң сыры дамчыдыкчызын көөрге, бирээзи өрттөнген. Артык дамчыдыкчы чок. Машинаның моторунуң өске-даа чүүлдерин хынап, ээрилгелерин дыңзыдып, үрели берип болур хире черлерин шыдаар шаанче хынап шаг болган.

Айлыгбай ооруунуң чаа чире үстүрген кызаазының оруу берге. Ынаар чоруурга машинага дөжевилдиргейн база кончуг. Қөвей-Аттыг ынаар та чеже тудускан кижи. Ферманы баштай Үжен-Ыяш суурга ажытканда, мырынай өг аразы-бile дөмей аргыжып келген. Оон кадында кывыскы бажы тергиин кадыг. Албан херээ кылып туар кижи боорга, совхозтан хандырылга турган. Оон чарыгдалын канчаар үндүрерин кол бухгалтер Ажыкай директорга чарбып шаанга кирген. «Чувениң байдалын көөр бис» дээрден өске директорда огулут харыы-даа чок.

Куулар машина-бile урелдежип олурап аразында Седен-оол келген хөрээниң ужурун чугаалажып каапкан. Қөвей-Аттыгда челеге өөренмээн чаш бызаа ышкаш, дедир аажы-чаң бар эвес. Чөпшээрежир, хойжулар-бile чугааны чорудар бооп аазаан. Оон ыңай улуг эвес оймактар, буга кулактарының эриктерин бригада кежи-

гүннери хол-бile кезип алыр. Олар бөгүн-даарта тайгадан бадып кээрлер.

— Хеймер-оол чораа-ла элээн болу берди. Кандыг четчиктер ирги? Чагаа чорудар болган кижи ийин — дээрge, Ногаан-оол алгыра берген.

— Құжүр-ле қырган-ачай! Кончуумну көрем. Силерде чагаа келген. Оон ыңай улуг хапта чуруктар база бар чорду. Ап алыр дээш уткан-дыр мен.

— Xoo! Хеймерниң улуг оғлу Айымның тырттырган чуруктары-дыр. Дириг-чурук база кылыр. Тырыгайнып турар чүвелиг оол чорду — деп, Қөвей-Аттыгның өөрүшкүзү қыптыгып, читкен аұттары сағыжындан үне берген.

— Ындыг болза, бадыптаалы, қырган-ачай. Машинацга сырды дамчыдыкчызын база тып ал. Даарта эртежик бәэр сиғен кезип машиналар келир. Анаа олурупкай силер — дээрge, оглундан чагаа келген сураг дыңнаан ирей баглап каар-даа болза, үзе тыртып каар чыгыбы болу берген.

* * *

Директор суурга Қөвей-Аттыг-бile садыг чанынга халдып келгениер. Ырак-узак черде чурттап турар кижи садыг аймаа кылып алыр, даарта даң баштап чана尔да чай алынмайн баар дишкеш ынчанганинар. Садыг чанында элээн каш кижи эзирик турганнар. Чамдыктары директорну көрүп кааш, дүрген-не арлы берген. Чүгле улуг бухгалтер Ажыкай биле малчын Шуурукай артып калган. Шуурукай чоокта чаа совхозка саткан аұттарының өртээн апчораан боор деп директор иштинде бодаан. Ажыкай көжээ дүжерге-ле садыг таварбайн баар эвес. Бир дугаарында Шуурукай мендилешкен.

— Доруг-доруг аұттар мұнаар Донгак акың чылгызы ам-даа төнмээн, оглум. Совхоз ам-даа ооң-бile амыдыраай аан — дээш, аұдьының саарынче дарс кылдыр хаккылааш, садырадып ыңай болган.

Партком, көдээ Совет болгаш профкомнун каттышкан хуралынга нормадан ажыр хөй мал тудуп турар малчыннарның малмаганының бажы учетка алдынган. Артыкшылда малды совхоз садып ап, квартал планын ооң-бile күүседип алыр аргалыг болган. Куулар Ажыкайны кабинединден үндүр сывырыпкан соонда, ол каш хондур элээр чоруп турган. Хуу чондан мал садып аптурда, директор биле кол бухгалтерниң аразынга марғылдаа база катап хып унген.

«Ажылчынарга төлээр шалың фондузу ам төнген. Пландан ажыр акшаны алганы дээш банк хөй хөө салып каан. Ону кым төлээрил? Үндүнцаа ядыы совхоз ам мырынай сандарады. Мал садып алтыр акша чок. Боттарынар тып алынар»— дээш, ол техникиг чөвүлелгэ шыңгызы удурланган.

Байдал берге. Бо удаада банкыга чеже-даа түүнүг хөөнү төлөп тургаш, акшаны чарыгдаа. Сөөлгү кварталга чедир семиртилгеде малды чогуур деңзиге чедирер. Ооц соонда хамык карылга чайгаар дуглаттынар. Мал бажы база өзүлделиг болур. Чондан хуу мал садып алтырын мөөн-даа соңгаар чорудар апаар дээн янзылыг планийн директор ацаа эп-чөп-бile чугаалан чадашкан. Ажыкай уун өскертir ужур-даа чок. Кол бухгалтерниң дедирленишикнен мал садып келген улус база арам-саарлас эгелээн. Директор биле кол бухгалтерниң аразында өрт улам чалбырааштап бар чорда, районнуң агроүлетпүр каттыжышкының төлээзи кээп өжүрген.

Ажыкай эзирийн элээз дыңзий берген машина чанынга кылаштап келген. Үнчалза-даа будунга ол белен эзирбес.

— Экий, Сазыг!— деп, ол Көвей-Аттыгы мендилээн.

Сазыг-Хуна деп ооц адын Торгалыг чону барык уткан. Директордан көзүлдүр-ле кулак дажы негеп алтысааш, Ажыкай ону адаан болбайи аан. Бардам-тенек аажы-чаң таныыр эвес, Көвей-Аттыг Анай-оолдуң холун тудуп, удур баштактантанган.

— Эмиш эрттирий сазыг боорумга, кидис хөмээ баглан каан көрдэн, дүнмам. Ам кыраан хуна кымга херек боорул аан.

— Көвей-Аттыг сээн каяжан шагда тенээн читпес. Бичии оолдар сүгже шурадыр чаңың каг. Күрүнэ сенээ пенсияны берген-дир. Ону четтирип, дыжың дыштан.

— Канчап бардынар, акым? Эзирик кижи эзирик черинге чо-руур болгай. Чүгле мында эвес, районда алдар-аттыг кырганче өк-дышыцаар караңнатпаңар.

Чүгле ону манап турган Ажыкай амырай-ла берген. Хөрээнде шыгжап чорааны сарыын кузуп-ла дүжүрген.

— «Сыгыргалыгны» ядарадыр деп бардың, дүнмам. Сен келгенин сөөлүнде карылга-даа бажын ашты.

— Ол дугайын даарта чугаалажы бээр бис, Анай-оол Ажыевич. Ам барып дыштанып алынар — деп, директор ону чөптээн.

— Ажыкайның чангыс оглу өлүр болза, кускун оглу дора өлүр, куруяк кижи хайтеп өлүр. «Сыгыргалыгның» сан-хөөзүн барык үжэн чыл тудуп келдим. Сээн-бile мээн, дүнмакым, ийн кошкар бажы чангыс пашка сыймазы ол-дур. Даарта дораан үне бээр мен.

— Харын эки. Даарта силерни, сонгузу хүн мени моон халан кааптарга, Торгалыг хем келдее бербес.

— Шын сөгледин. Чыраа, саяк айттар мунар торгалаылгар база чолдая бербес. Чүгле мону дыңца, шүве:

Салгын-хаттыг Торгалыгны
Сандараадып кагдыц халак.
Чаа сууриуц кызын көргеш
Салдыныпкаш үндүн халак.

Ногаан-оол туттунуп шыдавайн, барган. Ажыкайның читкеден алгаш, бир дескиндири бөөлдеп чоруй, он буду-били дозупкан. Ажыкай улуг-ла шоодайда тырып каан дүк ышкаш, эстей берген. Он чартыкы арны сивирлип, ханзырап эгелээн. Көвей-Аттыгда ыйтдаа чок. Директорже шала багайтыр көрген. Оозу машиназынга олурупкаш, бурт дээн.

Ажыкай арнында ханын-даа аштавайн, черге дүшкен солагай талакы эктин туттунул, олуруп алган. Ол хире аар кижи барын ужарга, быжыг болгаш харын-даа сөөк-даяк шыдаан.

— Дүрген-не эмчиден чалап көргер — дээш, ол чаагында ханын арнынга улам борай туткаш, садыгын довурак кажаазынга сандайланып олурупкан...

* * *

Кара-Сүгнүүн сүггаттыг шөлүнде меде холушкак үиген сүгенинц дүжүдү аяичок. Гараж эргелекчиizi Маннай Очур ону Үжен-Ыяш фермазынче сөөртүр машина-тергени харылаар болгани. Үрелген машиналарны каш хонук дургузунда эц шыырак чолаачыларга септедип каан. Бинчангаш директор машиназын болу чорудуп турагы ол.

Маннай ажыл дээнде удуур-чыдарын билбес эр-ле болгай. Артык кезектерни ынаар-мынаар чоруп тургаш тылтынып, үрелген машиналарны шултуузун шимчедир мен деп директорга аазаан. Ол эткен аксын ээлээн-даа. Эц эки чолаачыларны чаа машинадарындан түр када дүжүрүп, дөрт үрелик машиналарны шимчединин. Олар ам Кара-Сүгнүүн сүгенин сөөртүп, фермада чаа кассан онгарда сенаж салышкыны үзүктел чок чоруп турган.

Сагыш ышкаш чүве кайда боор. Трактор азы машинаның бир-ле чүвези үрелгеш тураг. Гараж эргелекчиizi оларны үзүктөтнинин чокка ажыллададыр дээш уйгу-чыдын, амыр-дыхын уттуп атгай. Чамдыкта директор ону кээргей-даа бээр. «Кижи бүрүзү шак мындыг болур чүве болза, совхозтуң машина-балгады чүс хуу чоруп турага ийик. Боду чолаачылар курузу дооскан боордан башка эр-

тем-билии бар эвес. Ол хирезинде он-даа инженерниң хөрөө чок эр»— деп, Куулар аңаа чоргаарланып, иштинге бодай бээр. «Ын-диглардан туттунуп, оларга эң камныг болур хөрөк!»— деп, ол чааскаан чеже-даа чугаалаттынар.

Райком секретарының баштайгы чагының сактып келгеш, тускай эртемниглер боттарының харылаар ужурлуг участоктарынга чүнү қылыш деп турарын болган-на чок ылавылаан, оларның ажыл-хөрөэнгө шоолуг киришпес. Арай таарымча чок чүүлдер бар апарганда, олар-бие сүмөлөжир. Чүгле негелделий кончуг. Мырынай көнгүс шимчевес кижилерни безин элээн далаشتрылкан болтур. Кара-Сугда сиғен кезилдези, ону сенажтаарын агроном, бригадирлер директорнуң холгаарлаашкыны чокка боттары-ла қылып турганнар. Ынчалза-даа ажылга шаптык чок чүвөң кайда боор ийик. Кара-Сугнуң аныяктар колдаң хойжу бригаданың удуртукчузу ук саналга үр болу берген. Совхозтук тускай эртемниглеринге чагыртыр байтыгай, харын-даа оларга айтышкын бээр чаңчылдыг кижи-дир. Кара-Сугнуң сүггаттыг шөлүнүң сиғенин чүгле хойжу бригадага кезип бээр ужурлуг дээш, сиғен сөөрткен машиналарны соксадып-даа шаг болган. Ол дээш ыыт-шимээн, үр-чар үнүү, чаа директориң адынга чеме-хала кежээлээн.

Садыг чанынга болган таварылга соонда райондан комиссия келгеш барган. Олар чүгле Кажыкай-бие чугаалашкан эвес, санхөө, ажыл-агый дээш барбаан, көрбээн чери чок. Түнцел багай бооп доозулган. Ажыл-агый сандараан, артык чарыгдалдар көвүдээн, санхөөдө улуг будалышкыннаар бажын ашкан. Ук хөректи райкомнуң ээлчег чок бюрозунга чугаалашкан.

Баштай-ла комиссия даргазының илтөкелин дыңнаан. Оон-на айтырглар көвүдээн. Харын-даа Кууларның ангы байдалын безин сонуургаарлар бар болган. Хөвөк Ооржакович айтыргларга шаптык катпаан-даа. Ол чүгле Ногаан-оол чүү хире туттунуп билрин, уулгеткен кем-буруузун канчаар миннип турарын шинчилээн. «Когарал чок чаа-чалбак турар чүве бе?»— деп, оон чоокта чаа чугаалан олурганин сактып келген. Улуг эргэ-дужаал алгаш менээргенгэн эвес, амыдыралга дадыкшып кел чыдар кижиин цынч болалы деп, секретарь санаан.

— Саналдардан тодаргай киирер-дир, эштер бюро кежигүннэри— деп, секретарь ам-на чугаалаан.

Саналдар-даа эгелээн. Бюро кежигүннерииниң бирээзи туруп келген. Оон эдилеп турары эргэ-дужаалын, ат-бажын, «Сыгыргалыгын» Кара-Сугда бригадири ышкаш маңаа тодаргайлаваалыннар. Ажыл-агыйны арга-дуржулга чок аныяк кижи сандараткан дугайында чогаалдын автору бригадир. Ону хынап, бадыткааш, ам бодунуң саналын кирип турар кижи бо-ла болгай. Оон саналы

дыка шыырак: нам кежигүнүнден үндүр хөөглээр, херекти истелге органнарынч дамчыдар.

Ийи дугаар санал ацаа удурланышкак. Аныяктың чазыбы-билие эзирик бухгалтерни анаа-ла ойтур идиликен, холу өштүпден уштуунган дээни бадыткал чок. «Сыгыргалыг» совхоз ээйт садарының квартал планын эрте доозарының кырында келген. Сиген кезилдэзи база эки чоруп турар. Ол бүгүнү медээлер чугаалап турар. Бынчангаш аныяк директорга чүгле сагындырыг бээр.

Бюргө совхозтуң хөй-ниити организацияларының удуртуукчуларын шүптузун чалап алган. Комсомол секретары база болбайын аан. Ийиги санал соонда көдээ Совет даргазы Бүрбүжүк сөс дилээн. Секретарь ону дыннаар дээн.

— Ажыл-агый сандараан дээрge кайын болур — дээш биргى санал берген дарганы адазыны-билие, бригадирниң чүгле фамилиязын адаан.— Комиссия кежигүннери байдалдың эчизинге чет-пээн-дир. Эш Кууларның мында кылган чүүлү хөй. Бети дээрge, Кара-Сугну кажаалааш сүггарганы, саар ферма, шынаада дөңгөликтig чаа шөлдү ажыглалга кииргени чүү-дүр? Чоңдан хуу малды садып, оон-билие квартал планын күүседиң алры амдызыында карылгалыг-ла харын...

— Моең мурнууда ол алдац, чеден чылгы мал тудуп турган кижилерни канчал эскербээшицер ол, эш Бүрбүжүк?— деп, секретары узе кирген.

Бүрбүжүктүү чугаазы кедергей дүрген болгаш чамдыкта мырьцай билдинмейн баар. Оон быдырадыр чугаалаары дам барган.

— Чаңгыс Бүрбүжүк чалгын-чакпазын чадар бе, эштер. Эши Куулар депутат хүлээлгезин күүседи, боду санал кииргеш, ниити күш-билие чылгы малды будуу эндере өстүрүп турар хамаатыларны плереткен бис. Ол ажылды ам-даа уламчылаар бис. Бодувустуун планывыс база бар. Ону ажырып турарывысты билир болгай бис. Оон ынай бо Куулар черле идепкейлиг. Улусчу дружиниа кежигүнү болур дээш билдириишкен киирди. Контора ажылдакчыларында дружинаның кол кижизи чүве. Ажыкайны эттеп эвес, идиликен кижи.

— Директорга болчурунцар ол ышкаждыл?— деп, Хевек Ооржикович узе кирген.

— Кайын ындыг боор. Удуртуукчу кижи ынчап болбас деп чүвени ол ам билген. Харын-даа улуг бухгалтер ажылга сербээ эзирик кээл турда, дораан дужаал бижээш үндүрүптээн бодунүү шорууз-дур. Маңаа хөй чүве чугаалавас мен, эштер. Бистин аныяк эшти бир янзы көөр боор деп дилеп тур бис — дээш, кожа олтурган ёөрүн эргилдир көрген.— Бынчаарга бир чүвени уткан-дыр мен. Көвей-Аттыг, Седен-оолдуң база бо Куулар уштүн тургускани

фермазы продукциязын берип эгелээн болгай. Чөкпекти столовая дамчыштыр чон аажок садып ал тур. Хөй саржаг бар болгай. Ону чүге дужаавайн тураг чүвэл? Шагда-ла саржаг хайындырып, бидоннарда кудуп алган улус чүве. Ынчангаш бистиц дилээвисти бюро кежигүннери өөренип көрзүн деп саналдыг бис — дээш, ол олуруп алган.

Сөөлгү сөстү райкомнуң бирги секретары Чылбакай алган. Мурнуку ийи саналдың кайызын-даа хүлээп албас, удуртукчу кижиниң мөзү-шинарынга таарышпас чоруу дээш шыңгыы доңгудар деп, соң саналы ындыг. Ук саналды киирerde ол байдалды шыны-бие тайылбырлап, «Сыгыргалыгда» ам-даа бар бергелерни база оюп кааптаан. Бюро кежигүннериң хөй кезии үшкү саналды деткээн.

Ногаан-оолдуң ол ийи дугааргы «чунар-бажыңнааны»-дыр. Мун мурнунда улусчу контролъга, тускай эртемниглерниң шалынын саанчыларга төлөп, сан-хөө шугумун хажытканы дээш бир айның алыр шалыңын тырттырып, доңгулда база алган.

* * *

Айлыгбайның ам инек фермазы чайлап турары, аргажок кызаа хемчиген бажы шаандан тура чайлаг чер. Малчыннарны машина-тергэ-бие көжүрөр апарганда, ол шуут кагдынган. Ам соң кызаа-зын машина эртил турар кылдыр чире үстүрүп, орук ажыттынган. Чечек-чимис, изиг оыт-бие кончуг байлак. Инектер ацаа келген соонда сүт элбээн. Хайдактап саарынга олар база чанчыккан. Бы-заалар ажаалдазы эки. Оларны чалаң сүт холуктуг минералдыг чөмнөр-бие хандырбышаан, чүм оыттуг оймактарже база сула салып турар.

Сүт-бараан фермазының ажылы шуудаан. Көжериниң мурнунда сиыяктар солунунуң корреспондентизи чорааш, Седен-оолга салган айтырыларының харызызын барык дөгерезин парлапкан. Ол дээш партком биле комсомол секретарьлары маңаа кээп, Седен-оолду ол-бо деп шаанга кииргеш салган.

Райкомнуң ээлчег чок борозу болган соонда, баштайгы про-дукцияны кииргенир. Бидоннарда хайындырган саржагны Бүрбүл-оол чүдүрүп алгаш, сурга келген.

— Төвөц саржаан эккелдиң бе? — деп, гаражка келирге, бир чолаачы айтырган.

— Ча-чаа! Анаа тургар. Аттыг кижиниң адын адаар. Шолашаа деп чувендер каџар — деп, Бүрбүл-оол шын-на туразы-бие хорадай берген.

Бүрбүл-оолдуң инек саап турганы ийи суур аразынга дыргын тараан. Чамдыктары мырынай эмин эрттири хөөредип каапкан. «Мөгө чүвең, Бүрбүл инекти час ойтур кагаш, дөрт даванын хүлээш саап турган»— деп-даа дижип турганиар-ла. Оон соонда ону Теве-Саар дижи бергеннер. Баштаксымаар, хорадап билбес мөгө Бүрбүл-оол ол атты дыңнай безин албас.

— Дадайым, ай! Бо адыг-мажаалай ышкаш эрге чүү күш чедер боор.

— Хорадавас кижи хорадаанды чүүден айылдыг дээр чүве. Теве-Саар деп шоланы мен-не уттум.

— Че, бодунун тып алганы шолазы ышкажыл — дээн чугаалар он оон соонга чыдып калган.

Күрүнеге дужааган саржагның өртек-үнезин үндүрүп, саанчыларга немелдэ төлөвирни база берген. Ам олар доктаамал шалынчыг эвес, кылганын барымдаалап төлөвир ап эгелээннер.

Саржагны районга директор биле ферма эргелекчиizi барып дужааган. Ону дээди сортка хүлээн алган. Чанып келгенде, район ком секретары Куулар-бile телефоннашкаш, күстен бээр сүттү район төвүнчө сөөртүүрүнүң арга-хоргазын база сүмелешкениер.

Чүгле оолдардан тургустунган сүт-бараан фермазының алдары районга алгаан. Оларның күрүнеге дужааганы саржагның сан-түнү параллгага база көстүп келген. Удаваанда-ла тыва радионуң аныктар ажыл-ижи дамчыдып турары килдизинден корреспондент чедип келген.

Корреспондент келир деп ферманың саанчыларының, инекчи-лериниң сагыжында-даа чок. Лозун бижнир дээш эккеп каан кызыл пөс артын хергеш, «Көвей-Аттыг деп сүт-бараан фермазы»— дээн сөстерлиг адрести өдекчө кирер орук аксынга ийи чагы кадааш, азып алганнаар. Адагаштарга адрести бижип дооскаш, кандыг эвес дээш дөлем черден көрүп турда, машина дагжаан. Келзеле совхозтуң чиик машиназы эвес болган. Саанчы-Коля (суурда улус ону ынчаар адай берген) адресчө сезинчиг көрген.

— Канчап баарыл ол. Шыны кээрge, бистиң ферманы тургускан кижи ол ышкажыл — деп, бир кеземчени көрген болгаш Седен-оол база сестип чугаалаан.— Ферма эргелекчиizi кижи болганды, кым-даа келген болза, сен чугаалажыр сен — деп, Бүрбүл-оолга декти мурнай чугаалаан.

Бажының дүгүн чолдайты таартып алган, чууруп каан казылган дег хүрөң-кызыл чаактарының солагай талазында меннинг, идик-хевин бодунун арын-шырайынга таарыштырып алганы кедергей уруг машинадан үнүп келген.

— Айлыгбайдан ховар үнер чечээнер бо эвес чүве бе, оолдар — деп, Бүрбүл-оол отче чаг кааптарга, оозу отчувайн барган.

Шынап-ла ай, хүн херелдиг даңгына бо эвес чuve бе? Дээрден бадып, теректен чарлып келбээн ирги бе дээн бодалдар кижи бүрүзүнүң бажынга киргени чугаажок. Чүве ыттавас Даш-оол бэзин хүлүмзүрүүн харам чокка ушта базып үндүрүпкен. А Саанчы-Коляның хей черге арны изиңнеп, артында дериде берген.

Корреспондент өгде Бүрбүл-оол-били чугаалажып олуар аразында, эртен бөлүп четтиккээни чаа инек-мыяан дырбааштап турганнар. Ам олар ону кажангызындан-даа артык арыг кылганинар. Чүгэ дизе, корреспондент кыстың идии чүдэй берин болур. Алыр ужурлуг сан-чурагайны бижип алгаш, уруг-даа ажылдап киришикен. Бүрбүл-оол станциязын ажылдадынтарга, ол сүт тыртар машина чанынга турупкан.

— Эргим радиодыннакчылары! «Сыгыргалыгның» комсомолчу-аныктарның сүт-бараан фермазының эртенги саалдазы дооступ, ам сүт тыртар машинаның шимээнин дынап туру силер. Ферманың адын, ону эгелеп тургузар дээш бодунуң саар инектерни берген, ажыл-агыйда аныктарның дагдыныкчызы Көвей-Аттыгының адь-били саанчылар адап алганнар. Ферманың бир онзагай талазы болза, саанчылары чүгле оолдар.

Торгалыгже кинр аккан, Айлыгбай деп чиңгэ хемде чедип келдивис. Чараш чурумал талазы-били ховар дээн чер-дир деп магадап көрүп тур мени. Хемниң хүн бадар талазында чалымнары дээрже дүндүүштөлип үне берген, сактырга ону баганалап алыр дээн чүве дег, бизен хаяларлыг дуруг мырынай бо чанымда тур. Өске таламда бичиң-бичиң өзөннөрлиг, ооң иштинде өң-баазын чечектер черниң өңүн бываап, малга хоолулуг одарлар мырынай тайга тазынче үне берген — деп, ол үн бижидер аппарадын мурнунга салгаш, микрофонун тудуп алгаш, саазын-даа чок, саат чокка сала бээрge, саанчы оолдар чүгле удур-дедир көржүп, магадал-били ону кайгап алган турганнар.

— Ферманы бо чайның эгезинде тургускан. Саанчыларга белен орук турбаан деп чүвени боттарыңар билип олур боор силер, эргим радиодыннакчылары. Бир эвес ол бергелерни мацаа чугаалаар чүве болза, бистиң дамчылгавыстың үе-шагы чүгле ацаа безин четпейн баар. Совхозтуң келир үедеги база бир орулгалыг кол адыры болу бээр сүт продуктулары бүдүрүлгезинин эгэ базымы кылдынган. Чоокта мацаа белеткээн дээди сорттун саржаан күрүнеге дужааган.

Ферманың саар инектери дунгужун төрээн хунажыннаар деп чугаалаап каайн. Ам чанымда хар дег ак халаттар кеткен саанчы оолдар мени долганып алган турлар. Ферманың эргелекчизи Шымаш Бүрбүл-оолдан айтырыг:

— Инектерниң сүдүн көвүдедип алыр дәэш чүнү қылып турар силер?

— Бо чай кааң-даа болза, Айлыгбай бажының оът-сигени кедергей чаагай. Хүннүң-не чаа одарларже инектерни үндүрүп турар бис.

Корреспондент ону үзе кирип, дузалал айтырыг салган.

— Шак ындыг қадат сүттүң бот-үисезин чингедир ышкаждыл але?

— Ийе. Бистиң саанчывыс Седен-оол Тумат көдээ ажыл-агый институтунуң бот-өөредилге-бile үшкү курузунда. Инектерниң одарын канчаар таарыштырарын кадарчыларга улуг сүменин кин-рип турар. Чемгерилгезин база болбайн aan.

— Саанчыларыңарның тергиини қымыл?

— Николай Қыргыс.

— Коля, ам силерге айтырыг — дәэш, уруг микрофоннун маш-пак бажын Николай же сунган.— Саанчы болуксаан күзелди си-лерге кым оттурганыл?

— Ыы... Х-м! Моон мурнунда менәэ саанчылаар деп бодал чок турган. Седен-оол сүмелээрge, саанчылай бердим — дәэш, ол ёске чүүлдерге илдигип, келдирлеп шаанга кирген.

Корреспондент аппарадын өжуре каапкаш, бызаа ажаакчыла-ры база саржаг хайындырыкчыларындан кандыг айтырыглар салырын, оларны канчаар харылаарын өөреди берген. Ол аразында Седен-оол саанчыларны база Бүрбүл-оолду бүдүү карак базып, имнеп алгаш чоруй барган.

— Кончуг хайлыг корреспондентилерге ыяап сан-түң херек болгай. Бир инектен ол кижи чеже килограмм сүт саар хүлээлгегил, ферма нинтизи-бile каш тонна сүт саарыл деп айтырыг салыр болгай. Канчаар бис?

— Амдышында бисте ындыг план чок дизе ажырбас ийнен — деп, Бүрбүл-оол тоомчага албаан.

— Хөңнү баксырай бээр. Бистиң саап турар инектеривис та-кандыг? Бир аргадан бодап көөр-дүр. Чайын аныктар солунунга бир инектен үш мүң килограмм деп сан дәэш канчалдывыс — деп, Седен-оол улам девидеп эгелээн.— Че, Бүрбүл? Аянын бодап көр. Алды аргаң маңаа көргүзүп көр.

Бүрбүл-оол боданып, от дескиндири кылаштаан. Ол аразында кижи бүрүзү янзы-янзы санал киирген. Дугуржу-дугуржу кээрge, чангызы-даа бүтпес.

— Эй, алдар! — дәэш, ыыт чок сыгырып базып турган Бүрбүл-оол хөглүү аажок хүлүмзүрээн.— Дамчыдылгавыс щагы эвээш деп чугаалап турду чоп. Хүлээлгэ дугайында айтыра берзе, бис

концерт белеткен турар бис. Чанғыс номерден бижидип алынар дээр-дир.

— Кандыг?

— Ырдан.

— Чүү деп?

— Мындыг — дээш. Бурбүл-оол бодал алганы кожаны оолдарга таныштырган. Оозу кожамыктың кандыг-даа аялгазынга ырлап болур шүлүкчүгеш болган.

Седен-оолдун даан бодааны шын болган. Корреспондент урут чаа ак халаттар кеткилээн, баштарында база ак постен даараан чайгы бөрттүг оолдарны бөле тургузуп, ам ниити айтырыг салган.

— Ферманың саанчылары-бile am база катал силерни ужураштырып көрээлиңер, эргим эштер! Кым, кандыг хүлээлгэ алганин радиодыннакчыларынга таныштырып көрүнцерем.

— Ол дугайын Седен-оолга сөс берзе ажырап бе? — деп, Бурбүл-оол дугуржуулганы үреп дүжүрген.

— Мен бо чылын зоотехнияда өөредилгемниң үшкү курузуп чединшкиннинг доозар сорулгалыг мен — деп, Седен-оол девидээний чидирип, арга тып алганынга улам чалгыналган. — Оон ынай совхоз саар инек фермазы тургузуп алган болганда, кыжын ооң турары кажаа-хораазын база кылыр болгай. Ол ышкаш чулуктуг чемнерни база белеткээн. Бо чылын бисте бир дугаарында сенаж салган. Сүт саалдазын улам көвүдедир, энд сүткүр дөнен-төрүүрлөрни шилтил алыр сорулга салдынган чүве. Ам дамчыдыг таа сөөлзүреп турар чүве болганда, сөөлгү сөстү эргелекчивис Бурбүл-оолга берзе черле ажырас боор.

Корреспондент микрофонун Бурбүл-оолче чоокшулаткан.

— Хостуг үевисти база анаа эрттирбес улус бис. Ылангыя бистин ферманың оолдары ырлаажырынга ынак улус. Чанғыс ырдан салып берээлиңер:

Чаа сууринч оолдары — деп, ол ырлап эгелээн. Ынчалза-даа ыры шуудавайн барган.

Бурбүл-оолдун адазының угу боостаалыг улус. Черле кижи болган чок ырлаар. Бурбүл-оол оларны дөзевээн ол ыйнаан, ырлаарынга дөндөн чегей. Бо удаада ооң эгелээн ырын өөрү деткүптер харык чок болган.

Шаанды тывалар ай, хүн туттуруушкуну болу бээрge, алдын дөңгүр кызыг өшкүзүн хилинчектеп пат боорлар. Чылбыга-Моос айны ояар сыйрынтарындан чарын алыр дээш дөңгүр кызыл өшкүнүн кудурууун долгап-ла эгелээр. Хөөкүй амытан баалаарга, үнүн Чылбыга-Моос дыннат кааш девидеп, сыйрылканы айын азы хүнүн салынтар дижир. Бурбүл-оолдун үнү кудурууун долгаткан өш-

куден барык ылгалбаан. Өөрү чир-шон дүжергө, корреспондент безин каткызын арай деп тыртып алган.

— Орталаныңар! Ам таптыг бир дем-бите эгелээр-дир — деп. Бүрбүл-оол дүште чок өөрүн командааан.

Чүве ыттавас Саанчы-Коля ырлантар деп кым-даа бодаваан. Ырны ол эгелептерге, өөрү ооң үнүн баспайи, шала хунук дет-киккениер.

Чаа сууринүү оолдары
Чалгааранчыг тенек чоң боор.
Чажың оорлаап апиарбазын
Хойлап алгаш олурап сен.

Ыраажылар сөөлгү ийн одуругну улам аянынг кылдыр катаат-тааннаар. Дараазында одуруглар дораан улашкан. Бо удаада Коля өөрүн холу-бите имиңкеш, база-ла ырлап бадырынкан.

Эрги сууринүү оолдары
Элдепейлиг баштак улус.
Эдек-хөюң ажыптазын
Эде тыртып олурап сен.

Ырны кымга тураскаадып каанын корреспондент эндевейн бар-ган. Ол анипарады-бите үрелдешкен кижи болуп, мегеленип олур-за-даа, кулактары өрт-кызыл.

— Ол-ла бе? — деп, оолдар ырлажып доозуптарга, ол айтыр-тан.

— Амдышында ол, дарга. Соонда бистерге ёзулуг сааңчи чемпионшар тыпты бээрge, база келир силер. Артканын ынчан ыр-лажын бээр бис — деп, ырның автору корреспондентини хүлээлгэ дугайында айтырыгдан чайладып, ыттан эрттирип каан.

Кызылдан келген корреспондентини база ооң чолаачызын шай-ладып олурап аразында, Седен-оол аалдың артын талазында өзенче халып үнген. Ук өзен аксы кызаа боорга, амдышында мал ынаар үнмээн. Ында оймакчыгашта янзы-бүрү өңүүг чечектер саглайжы берген олургулаар. Танадан улгатпас, каранғы дүне бүлүрениэш отка дөмөй көк чечектер бар. Седен-оол оларны ут-ласпай деп адаар. Ооң чанында өкпен өннүүт, кып-кызыл конгу-раажыктар база долу. Сарыг баштыг самагаларның ёзулуг ораны бо. Бир боодал чечекти өң-өң аайы-бите чулуп алгаш, бадып кел-ген. Аалчылар чоруурууга белеткенип, саанчылар-бите байырла-жып турган. Седен-оол боодал чечектерини чартык литр банкага сүгга суп, ону корреспондентиге чедире берген.

— Көвей-Аттыг фермазының көк-секпер саанчы оолдарының муринундан белек, дарга — дээш, ол ийн холдап тудускан.

Корреспондент ону база ийи холдаи хүлээп алгаш, думчуунга тудуп, чаа чулган тайга чечээниң чыдын мага хандыр айызанып, таалал-бile тынып алган.

— Көвей-Аттыг кырган-ачайга дужарын утпацар! — деп, Бур-бул-оол база катап дилээн.

Машина халып ыңай болган. Машинаның сонгу көзенээн ёттуү сүгга чаа чуп каапкан эмишкеек ышкаш салааларлыг хол агараң-надыр чайганган. Саанчылар чыскаалдыр туруп алгаш, хол булгап туруп калганнар.

Черден үнүп келген ышкаш, Айлыгбайның эрги өдек черинден ховар үнер өн-баазын чечээнге чуулдешек дангына кыс саанчы оолдарның сеткилиң доюлдуруп, харын-даа чамдыктарының чүрээн балыглап каан. Өглүг-баштыг болгаш ындыг ыйнаан, Бур-бул-оол-ла тоомча чок, харын-даа өөрүн кочулаар сагыштыг.

— Эш-өөр ынчап, кижи көрбес черге, бажының суун ижерлери ол-дур — дээш, кылаштап чоруй барган.

Кара-оол МАСПЫК-ООЛ АЛДАГДАЛ

1

Оидар Ортун-оол ада-иезинин аалынга имиртииде келген. Ол чагыга айдын өртей баглааш, суурга-ла дергилеп алгана холунуң чуъгун чежип туткаш, өгже углай базыпкан. Демин, коданга чоок-шулал орда, аңаа уткуштур маңнап келгеш, чоон үнү-бile аргашты чиртиледи ээргилээн селбер кара ыт, ам эжик аксын дүй чыдын алган, Ортун-оолду эргинче чоокшуладыр хире эвес болган. Эр бичии-ле шимчээрge, ыттың сүртөнчиг ырланышкыны дынналыр. Өгнүү эжий ажыттынган дораан:

— Сок! Чүге ырланып чыдар ыдыл — дээн үн авазыны дээр-зин Ортун-оол танып каан.

— Авай! Мен-дир мен, Ортун-оол — деп алгырыпкан, ол авазынчे карак-кулак чок маңнапкан.

— Ок көдек, оглум сен бе, оглум сен бе, даадым — дээн белиң-иээшкүн кадында Ортун-оол авазынче хөме халып келген болгаш ону дыңзыг куспактапкан. — Поок, багай оглумну. Ам-на аваңың караанга көстүп келдин бе? — деп чугааланмышаан, ээгип берген оглунуң чаектарын, хаваан ошкап, бажын чытташ пат-ла турган.

Даштын иешкилерниң өөрүшкүлүг дүвүрээзинин дыңнааш, Ой-дуп ашак өөндөн дегийт үне халаан. Адашкылар баштай бот-боттарынч кезе кайгажып тургаш, оон соонда кайзы-даа холдарын

чада тутпушаан чоокшулажып келгеш, ана чүстериин кызырадыр күспактажылканинаар. Ол кежээ кырганнарынц өөрүшкү-мациайын чүгө деңиәэр боор! Оон ындиг болбазының аргазы чок. Ортун-оол ада-иезиниң аалынга сес чылдың нүүрүнде келгени ол.

Ортумак школаны алдын медальдыг дооскаш, Ортун-оол Ленинградче өөренип чоруткан чүве-дир. Беш чыл билдириптейн эрте берген. Ол университетти чайынналчак чедишикиннердиг дооскаш, башкыларның, эш-өөрүнүң сүмелээнин езугаар аспирантурага өөренип артып калган. Ортун-оол ол чылдарда төрээн Тывазынче чангыс-даа катап чанмаан. Студент тургаш, ол чайыг дыштанылгазын хоорай кавызында «Ильичинин чагыллары» колхозка ажылдап эрттирер турган. Анаа ажылдаарга чемгерери-даа эки, акша-шалызын-даа шыырак төлээр. Ол дээргэ студент кижиге улуг дет-кимче болгай.

Аспирантурага өөренип турар чылдарында, Ортун-оол колхозка чангыс-даа чайын ажылдаваан. Ынчанмайн канчаар — диссертация белеткен бижнири, ону камгалаары оюнчук эвес-ле болгай. Улуг хоорайның ол-бо библиотекаларын кезип, херек литература дилеп тын алтырынга безин медээжок хөй үе-шак негеттинер. Эмгехаяажок номнаар-бile тускайлаң ажылдаар, олардан ботка эргежок чугула чүүлдерни ушта бижип допчулаар, эш-өөр-бile бодалсагыш солчуп сүмележир, эртемден башкыларның утка-иынарлыг лекцияларын дыннаар дээш кандыг ажыл, кандыг херек турбас дээр. «Эртемде каалама орук чок»— деп, мөргөн сөстеринин утказын Ортун-оол чогум-на эчизинге чедир билгсөн. Оон ыңай, амыдыралдан чыдып калбас чүве төлээдэ, солун-сеткүүлдү доктаамал номчууру, чырыкче чаа үнген языл-бүрү ном-дентерин үргүлчү хайгаараары эргежок чугула. Мынчап кээрде, Ортун-оолга хүн шак дег, ай хүн дег, чыл ай дег кыска бооп турган. Ындыг душкуурлуг амыдыралга Ортун-оол диссертация камгалаар хайыралыг хүннүн чеде хонуп келгенин безин эки эскербээн. Ол хүн — июнь үжен — Ондар Ортун-оолдуң амыдыралында уттундурбас хүннөрнүң бирээзи бооп арткан. Физика-математика эртемнөрнин кандидады деп атты чедип алгаш, Ортун-оол улуг Ленининин хоорайы-бile байырлашкаш, ам-на ынак Тывазынче хап чаныпкан.

...Эрткен чылдарда Қызыл калбартыр-даа, бедидир-даа туттуна берген болган. Дөрт-беш каят бажыннарлыг кварталдар эмгежок. Мурнуунда довурак-доозуну саарлып чыткан кудумчулар ам асфальтылыг, арыг-силии хөлчок. Ногаанчыдылганың ачызында хоорайның улам чарааш, улам қаас апарганынга Ортун-оол сагышсеткилиниң ханызындан өөрээн.

Үдүртур-баштаар черлерден Ондар Ортун-оол Ойдуповичини

Кызылдың башкы институтунга ажылдаары-бile чоруткан. Аныяк эртемденни чылдырып болбас чугула ажыл-херек манап турарын тодаргай тайылбырааш, доп-дораан ажылдан эгелээрин ректор асаа сүмелээн. Ужур-чөвүн тайылбырлап чыткаш, Ортун-оол каш хонук шөлээ айтырып алган. Даартазында ол районче хапкан. Асфальтылыг оруктап автобус saat чокка маңнап орган. Қижи караа дек-ле салдымас чарааш чурумалдар хайгаараар дээш, Ортун-оол оруктун үзүн, халалын-даа эскербээн. Канчангаш-ла көөрге, совхоз төвү бо чыткан. Ортун-оол суурга улуг дыка саадаваан. Зоотехник честезиниң айын ачылап мунгаш, ол Теректиг-Хем чайлаанче хап үнүпкен.

— Ойт, чоп даштын туруп бердивис — дээш, ашак эжикти ажыткаш, оглун өөнчө чалаан.

Өг иштиниң ындазында караңғызы аажок. Серенги шылыраан соонда, қырган аптара қырында денни қысыпкан. Ортун-оол дөрже эртип, чавыс сандайга олуруп алган. Ава от-көс, паш-савада-ла баргын. Дец чырыныга Ортун-оол ада-иезин топтап көрген. Оларның қырый бергени илден, ынчалза-да чинк кашпагайы биеэги-ле хөвээр болган. Пенсиялап алгаш, ашак-кадай боттарының амырдыжын бодац, суурга, чамдык қырганиар ышкаш, ылым-чылым олуруп бербээннэр. Кодан хоюн биче оглу Хеймер-оолга хүлээткеш, оон дузалакчылары, дагдынычылары бооп артып калганнаар.

— Мен Хеймер-оолду барып оттурууптайн — дээш, ашак өгден кашпагайы сүргей үне маңнаан.

— Кеннивис уруг база кылаштап келзин — деп, кадай оон соондан алгырган.

Ортун-оолдун авазы изинг-демиргэ сүглуг паш тиккеш, ынаар шай, дус каапкаш, одун чүшкүрүп олура айтырган:

— Ол өөренип турган хоорайындан кажан үндүн, оглум?

— Ленинградтан үнгэ-ле, он беш хонук чеде бердим, авай.

— Паа... Ана оран дүвүнде хоорай-дыр он!

— Чок, ындыг эвес аан, авай. Ленинградтан самолеттап дорт ужар болза, дүн-хүн иштинде Қызылга чедип кээр. А мен, чоруум айы-бile, Москвага, Красноярскиге, Қызылга каш-каш хонук доктаап чордум ышкаждыл, авай.

— Азы ындыг чүве бе, ындыг чүве бе даадым! Мен сени чартык ай үзүктөл чок чоруул келгөн кижи деп бодадым шей, оглум.

Эжик халырт-холурт дизе-ле, Хеймер-оол эгиштээн-тыныштаан бо кире халып келген. Ортун-оол тул-тура халааш, дунмазында-ла баргын. Алышкылар дааш-шимээннүүг, каткы-иткилиг куспакта-жыпкаш, күш шенеп мөөрэйлешкен-даа дег, бот-боттарын ол-бо октажып, шыгадажып пат болганнаар. Авазы:

— Ойт, оваартыныңар, оолдарым, от-көс — дээринге-тэ өй болган.

Ол аразында оларның ачазы Чечекмаа-бile бичии Орланы эдертил алган бо келген. Чечекмаа аныяк бээзи-бile арай нэрүк мендилешкен. Ортун-оол Орланы холдарынга көдүрүп алыр дээр-гэ, оозу аалчының гарынчэ өскелексээр янзылыг кайгавышаан, дэрже эртил, кырган-ачазының хойнунга барын олуруп алган.

Ортун-оол өөренийн чоруурда, дунгмазы школачы оол турган. Ам ол чүгле өг-бүлэ ээзи эвес, а харын ада база апарган. Кижи өзөр, кидис шөйлүр деп чүвэ ол-дур ийни.

Хайынган шайның айдызы өг иштин дола берген. Кырган-ава ону сүттей бээр аразында, Ортун-оол хоорайдан садып алган белектерин тыртар өөктүг, узун-шөйбек хүрэн хантан уштуул эгелээн. Бичии Орланга кара хилиң адыгжыгаш, конфет, печенье, кырган-ава биле Чечекмаага — аргыглыг чылыг аржыылдар, Хеймер-оол адашкыларга — карман шактары онаашкан. Кырган-авай шайын эзип орар кадында, Чечекмаа дөргө чавыс стол салгааш, ооц кырынга далган-тараа, саржаг-чөкпек делгэй салыпкан. Өг-бүлэ далаш чокка хөөрөшшишаан, шайлап эгелээн.

— Өөредилгэц ам шуут доосканың ол бе, оглум? — деп, азазы айтырган.

— Ийе, авай. Өөренири болган, ам ажылдаар херек.

— Каяа ажылдаар болдуң, Ортун — деп, ачазы сонуургаан.

— Кызылдың башкы институдунга дээди математика башкылаар болдум.

— Кай, школага ажылдаар сан башкылары белеткээр кижи сен бе? — деп, Хеймер-оол ылавылаан.

— Ийе, шак-ла ындыг, дунгмам.

— Артында-ла башкыларны башкылаар, ана эртем-билинц ээрем далай дег болган кижи эвес сен бе, Ортуу — дээш, ашак буурул бажын аткаар суйбавышаан, хүлүмзүрүп каан.

— Ийе, ачай. Чедип алган эртем-билим бар болбайн аан. Ынчалза-даа эртемни кижи төдер дээр ужур чок. Денгеп чугаалаарга, эртем — далай болза, а мээн билим — дамды-дыр, ачай.

— Эмин эрттир биче сеткилденме, оглум. Далайга деннешпес-даа бол, барба сыңмас билиниң черле бар дийин — дээш, ашак хөглүг хүлүмзүрүп каан.

— Силерний шын, ачай. Чечен, мерген деннелгэ-бile менин чаа аштыңар.

Өгде олурганинар демнig каттыржыпканнар. Хөөрежиишкүн биче када үзүктели берген. Ону ажыглааш:

— Дедир кажан ээптер сен, акый? Чайлагга каш хонук тураг

боор сен аа?— деп, Хеймер-оол, чүге-ле ийик, ылавылап айтырган.

— Даарта дедир эгбес болза хоржок. Сонгузу хүнден эгелеп ажылдаар-ла болгай мен.

— Па, кандыг кончуг дүрген чувел, оглум? Оода он шаа хонза. Өвүрде даайың сени ыяап-ла келзин дээн чuve ийин — деп, авазы шала хомудаксал чугаалаан.

— Амдыы чылын шөлээмни силер-бile кады эрттирер мен. Ынчан даайым сугдан бээр баргай бис аан, авай — деп, Ортун-оол авазының сеткил-хөөнүн чазамырлап каан.

Хөөрежилгэ дүн ортузу ырак ашкыже уламчылаан. Хеймер-оол биле Чечекмаа шагда удаан оглун куспактап алгаш чаныпканнаар. Ортун-оолга авазы дөргө дөжек салып берген. Сагыш-сеткили өөрээш ынчанган боор, ол дыка үр удувайн чыткан. Караңы дээргэ эмгэ-тикчок алдын-сарыг сылдыстар, тогана тавартийр өгже бакылаарын оралдашкан ышкаш, аразында карак басчып чиве-нейнип тургулаан.

Ортун-оол авазының Өвүрде даай дугайында сөстерин сактып келген. Даайын ол бичиизинде-ле чаңгыс катап көрген. Ам чежедаа оралдашкан, ооц арын-шырайын сактып чадап каан. Ынчалдыр-ла боданып чыткаш, Ортун-оол чык кылдыр удуй берген. Оттуу кээрge, хүн чайынналдыр чыраан турган. Ол дуву-далаш кеттингеш, өгден үнүп келген. Авазы биле Чечекмаа инек сагган, а Хеймер-оол адашкылар кажаада хой аразында кылаштажып турганинаар. Ажыл кылган улузу-бile каш сөс солчупкаш, Ортун-оол аал кедээзинде кожагарже базып үнүп каан. Теректиг-Хем бажының чайлаглары ногаан хевис бооп чатты берген чыткалаан. Ортун-оол бичиизинде хой кадарып чораан черлерин бир янзы көрүп, төрээн бойдузунуң каас-чаражын сагыш-сеткилиниң ханызындан магадаан. Дөө улуг синиң эктиндөн дамырак суу шоргаланып үнгеш, кара кашпал иштинче шылырткайныр агып бадып чыдар. Узун кашпалдан ол улуг буга суу хире бооп үнгеш, чингир ногаан чингэ шыкчө кирген. Ук шыкты суг шыгжамыры деп болур. Теректиг-Хем чогум-на оон, ол шыктан, эгезин алгаш, кадыр даглар аразы-бile чылангылаштыр дыйлайбышаан, шынааже дааш-шимээнниг агып баткан. Ында-мында шеттиг борбак аргаларда чүзүн-баазын күштарның хөглүг ыры сеткил-хөөннү ала чайгаар сергедип кээр. Ол-бо чарыктарда аң-мени аал малыбиле холуй оъттаар оймактардан карак дек-ле салдынмас, ана шак-шагы-бile көрүп олуруксаары кээр. Арга-ыяш кавызынын арыг агаарын амырап тынмышаан, Ортун-оол олурган кожагарындан таваар базып бадыпкан. Эл баарындан сыстып үнүп чыдар кара сугга шаптанып чунуп алгаш, ол ада-иезиний өөнчө уг-

лапкан. Чедип кээрge, Хеймер-оол биле Чечекмаа өгде хой дэгергэн, кырганнар оларга дузалажып турганнар. Ортун-оол иийг бөдүрээгээ эл баарындан суглас эккелген.

Эзт-хан хайындырар ажылда Ортун-оол адашкылар цэлээ артканин.

Аыш-чемни Хеймер-оол сугнуц серини өөндөр аппарып каан. Дөрдэ чавыс стол кырында ийи деспиниң бирээзинде хан, баар, чөреме, өскезинде — эзт оваалай салып каан. Бичии Орланың дүүнгү пөрүү чок. Ол баштай Ортун-оолга ойнаарактарын көргүзүп эгелээн, оон соонда аалчының хойнунга дуюкаа олууруцкан. Олар деспиден дегийт хан ап чемнени берген. Үр үеде чиүээн тыва чемин Ортун-оол дөндүг сонуургаан.

Хөөрежиргэ черле ындыг — үе-шак эрткени билдиртпес. Ортун-оол канчангаш-ла көөргэ, хүн биче дүүш чеде берген болган. Ол чоруурунга белеткени берген. Альттар эзертеп белеткээр дээш, Хеймер-оол өгден үне халаан. Ачазының чөпшээрели-били Хеймер-оол акызын совхоз төвүнгэ чедир үдеп каары ол.

Хүн дал дүүш ажа дүжүп чорда, Ортун-оолду үдээр дээш шупту өгден үнүп келгеннер. Ортун-оол Орланы холдарынга көдүргеш, оон чаактарынче ошкап-ошкап Чечекмаага тутсуп берген. Оон ада-иези база кенин-били хол тутчуул байырлашкаш, баглаашта айдынч базыпкан.

— Адыр, оглум! Чүве чагыйн — дизе-ле, авазы бо маңнап келген.

— Чүнү, авай? — дээш, Ортун-оол тура дүшкен.

— Келин херек, оглум, келин. Чеже өг-бууле чок чоруур сен. Даайың ол черде шымбай уруг бар дээн чүвс ийн — дээш, кадай оглунуц карактарынче чиге көрген.

— Мээн үе-чергем шупту өг-булелиг болгай аан. Аныяк уруглар мени, ашак кижини, кайын тоор, авай — дээш, Ортун-оол авазының эктинден эргелелдиг куспактааш, оон буурул бажын чыттар каан.

«Хөөкүй иелер черле ындыг — даады уруг-дарынга аас-кеҗиин күзээн чоруур» — деп боданмышаан, Ортун-оол альттаныпкан. Алышкылар Теректиг-Хемниң унун куду чөлзипкенин. Өг чанында үдекчилер холдарын чайып туруп калганнар.

зынга дүүштүр ном-дептерни шилиир, оларны онза кичээнгейлиг номчuur, конспектилээр, темалар айы-бile лекциялар бижиir, лекция бүрүзүн бүзүрелдиг, билдингир, бөдүүн чижек, барымдаа-бile үндэзилээр дээш кандыг ажыл чок дээр! Эн ылангыя эртем-ни башкылаарыныц методиказын өөренип шингээдир хой учи-негеi турган. Бо талазы-бile Ортун-оол чугле ном-дептердei эвес, а харын арга-мергежилдиг эш-өөрүнүц дуза, сүмезинден хойину билип, шингээдип алган.

Қыска хуусаада улуг күжениишкini-бile ажылдана кылып ал-ган планын Ортун-оол институттун эртем чөвүлелингэ дамчылып берген. Ук ажыл чөвүлелден бедик үнелелди алган. Ынчалза-даа Ортун-оол планыныц чамдык кезектерин эде кылыр ужурга тава-рышкан. Ажылга ханы эртем-билигден ангыда, арга-дуржуулга тоң чугула дээрзин аныяк башкы улам-на угаап билген.

Август бирээ чоокшулаан. Башкы болур күзелдиг аныяктар республиканыц бүгү районнарындан чыглып, билиг талазы-бile маргыжарынга белеткенип эгелэннэр. Физика биле математика факультедингэ кирериниц шылгалдаларын хүлээн алрын ректо-рат Ондарга дааскан. Ук бүзүрелди шынзыдар дээш, Ортун-оол Ойдупович шылгалдага баш удур белеткени кирилкен. Белет-келди ол школа программазыныц катаптаашкынындан эгелэн. Тос, он класстарга өөредилгэ номнарындан хой бодалгаларны, чижектерни сайгарары — уттундира берген дүрүмнэрни, тодаргай-лаашкыниарны сактып алрынга кончуг дузалыг болган. Оон ынай эгс база дээди математиканыц аразында ылгалын болгаш харылзаазын Ортун-оол ук ажылдан улам тода билип алган. Эртемингэ менээргэнгеш, школа курузунче ханылаваан болза, оон билиинден четпестер практиктig ажылга дораан илереп келир турган ийик. Аксымаар арын-шырайлыг, ажык карактарлыг, чуга кырлац думчуктуг аныяк эртемден кызымак чүткүлдүү-бile кады ажылдан тураг эш-өөрүнүц хүндүткелин чоорту чаалап ап эгэ-лээн.

* * *

Ортун-оол аалчылар бажынынга ай чедир чурттап чорда, хо-рай Советинин күүскуму ацаа аныяк специалистер общежитие-зинги бичии өрээл чөвшээреп берген. Ооц өөрүшкүзү кызыгаар чок болган. Ынчанмайн канчаар — бот-бозун-даа болза, чурттаар оран-савалыг апарганда. Ол хер-херексел, пөс-таавы садыгларын кезип турза-турза, өрээлин чоорту орун-дөжек, стол-сандай, аяк-сава-бile дерип алган. Ортун-оол ам чөмни безин общежитиеге кылып ижер апарган.

Бир-ле кежээ Ортун-оол ниити кухняга кээрge, ында аныяк ург тудалыг ак-демир пашчыгашта картошка хаарган турган. Ол бажын уругже ээлдек согайткаш, хостуг плитага суглуг сак-пынын тип кааш, дегийт дедир үнүпкен. Ортун-оол өрээлингэ келгеш, дүлөр дээн сөөктериниц чүстөрин адырып, эздин шылып алгаш, кухняга катал машинал кээргэ, демгii ург ам-даа паштанмышсаан турган. Олар ам бот-бottарынче кезе кайгажыкканиар.

— Бо каътта мындыг чурттакчы чок ышкаши чүве ийнкпе. Чаа кирген силер бе? — деп, ург айтырган.

— Ийе, дуцмам. Чоокта чаа чурттап эгелээн мен. Каий, өскелеп тур силер бе? — деп, Ортун-оол адыл айтырган.

— Чок, чок. Өскелеп кайын өскелей бээр ийнк мен — дээш, ург хүлүмзүүрүп каан.

— Мени Ондар Ортун-оол дээр. Силерни кым дээрил, дуцмам — деп, Ортун-оол чугааны улам чүшкүрөр сагыштыг айтырган.

— Куулар Камаа дээр — дээш, ург пажыныц сывындан туткаш, кухиядан чындыты базын үнүпкен. Коридор дургаар ооц кылажыныц даажы чоорту ырап чоруй, хенертең чиде берген. Ортун-оол чүглэ чөм айдызын тынып олуруп калган.

Ол хүндец эгелээн, Ортун-оол даады-ла кухняга чөм кылыш апарган. Ынчалза-даа Камаа ацаа чангыс-даа катал келбээн, көзүлбээн. Ол чиргилчин дег чиде берген. Кудумчуга, театрга, кинога, институтка — каяа-даа чорааш Ортун-оол хөй улус аразындан Камааны дилеп, ана карактарын шылагыже кайганыр чанчыл тып алган. А Камаа чок-ла чок... Оон сагыжында чүглэ Камааныц овур-хевири, дыдырашсымаар кара бажы, узуу кирбиктерлиг, сыйырзымаар чарааш карактарлыг, шевергин кырлагар думчуу, чуга кызыл эриннери, чойган ышкаш хөнү сины, чоонзумаар балдырлыг дорт буттары чуруттунуп артып калган. Ортун-оолдуң Камаага катал ужуражыр идегели оскундуруп бар чыткан. Ол ам кудумчуда улус аразындан Камааны-даа хайгаарал дилевестээн, кухняга-даа ында-хаая кээр апарган.

Бир-ле катал эртен эртежик чылдып чиптер чөм белеткеп алыр дээш, Ортун-оол кухняже базыпкан. Эжикти чүглэ ажытка-ла, ол аңгадай берген — ында Камаа паштанган турган.

— Па... па, даадым. Экии... экии-и бе, дуцмам — деп, Ортун-оол мендилээн.

— Экии, эш Ондар — дээш, Ортун-оолдуң мөгүдээчин-не эскерип каан боор, Камааныц арны кыза хона берген.

— Силерни дыка-ла үр манадым, манадым даадым, көрбэдим — деп, Ортун-оол шын-на сеткилиин илереткен.

— Мени хайгаараар даалганы силерге кым бержик ирги?— деп, Камаа кыжыра аарак айтырган.

— Қым-даа эвес. Шыны херек, силерни сактып пат-ла турдум ышкажыл, Кам... Камаа. Ойт, буруулуг болдум... Мени Ортун-оол Ойдупович дээр. А силерни?— дээш, Ортун-оол Камааже карактарын имирерти көрген.

— Камаа Дашовна дээр-ле. Анаа-ла Камаа дицер, Ортун-оол Ойдупович — дээш, уруг хайындырын турган мүнүн омааш-бile узуп амзай бсрген.

— Четирдим, Камаа Дашовна, ой, Камаа. Мени база чүглө Ортун-оол дицер, шуве. Аттың бөдүүүү эки-дир ийин — дээш, ол Камааже улам чоокшулай кылаштан келген.

— Силерни бөдүүнчүдүр адаар эргени менээ кым берген боор — дээш, Камаа сакпынын илтадан эскеш, стол кырынга салып алган.

— Мен берин, берин даадым, дилеп тур мен, Камаа. Силер дыка далашпацаар даан — дээш, Ортун-оол мүинүг сакпыны бодунче чоокшуладыр тыртарын оралдашкан.

— Канчап далашпас боор. Кызып хайындырып алган чөмим соой бээр-ле болгай — дээш, Камаа шита кырында чыткан аасбile сакпынын дуглан алган.

— Адырам... Силер ылап-ла бо обежитиеде чурттаап тураг силер бе?— деп, Ортун-оол ылавылаан.

— Мында чурттавайн тураг кижи болзумза, маңаа чөм кылыш мен? Хөктүүн алс — дээш, Камаа Ортун-оолчес чиктии сүргей көрген.

— Элдепсинмейн көрүнцер, Камаа. Ам база чиде бээр ирги силер бе дээш сагыш-сеткилим аарып туары ол-дур ийин — деп, Ортун-оол шын-па сеткилин илереткен.

— Сагыш човаваңар! Ай санында мергежил бедидип хап тураг харык кайда боор — дээш, Камаа сакпынын туткаш, эжикчө углапкан.

— Камаа! Силерни киноже чалап болур мен бе?— деп, Ортун-оол Камааның соондан алгырган.

— Та, билбес мен — дээш, Камаа эжикти экти-бile оожум хаай идиликен.

Камааның сагыш-сеткилинде бир-ле билдинмес хөлзээзин тыптып келген. Бажыңынга, ажылынга-даа, чүгэ-ле ийик, Ортун-оол дунд дугайында бодай берген туарын ол болган чок-ла эскерип каар апарган. Чамдык дунелерде оттуп келгеш чыдарга, Ортун-оолдун кадыр кылаң хаваа, устелчек хоюг карактары, дески аккыр диштери оон караанга элчип-селчип көстүп-ле тураг. Школьачы, студент чоруур чылдарында Камааның сеткилинге тааржыр

оолдар ону, олча тыпкан эзиrlер дег, дескинип-дээриглеи турзадаа, соң сагыш-сеткили мынчашаар дүвүреп көрбээн-не болгай. Ам чүгэ ындыгыл? Камаа боданза-боданза, бодунуң айтырыгларынга харыларны тып алган. Өөренип чораан чылдарында, соң эртембилигже чүткүлү чүректи сула чаңнатпайын турган. Ам ынакшылдың дүлгээзини ону қынчыгар арга чок кылдыр сегирип алганын Камаа угаап билген. Бынчангаш бир-ле улуг-хүнде Ортун-оол ону кино же чалаарга, Камаа улуг дыка ойталарайн чөпшээрежипкен.

Сибирьинц бир улуг тудуунда аныяктарның амыдырал-чуртталгазын, ажыл-хөрөн тоожаан кинону Ортун-оол биле Камаа аажок-ла сонуургааннар. Театрдан чүгле үнгеш, олар доора күдүмчулап таваар базыпканнар. Удавайн Улуг-Хеминц эриинге келгеннер. Хеминц суу сыйгап тыртыла берзе-даа, торлур моондаа чок күчүлүг агым ырак-узак оруун уламчылап, далаш чок бадып чыткан. Соң бырланнаажында күску хүн кылаңайындыр чайыннап турган. Чоокку ортулуктарда бөзүр теректерниң алдын-сарыг бүрүлериц үзүктөлчөк оожум салгын тап-билээ шонуптарга, олар аразында сыйырадыр сымыражып чоруй, черже хөөннүг-хөөн чок ужугуп бадылтарлар.

«Азияның төвү». Ортун-оол биле Камаа озалааш сандайга кожа олуруп алгаш хөөржип эгелээниер. Камааның салым-чолу Ортун-оолдуунга мырыңай дөмейлешкек. Ол база-ла малчын өг-буледен төрүттүүген. Ортумак юколаны район төвүнгө дооскаш, соң Ново-сибирскиниң садыг институдунга өөренип кирген. Күш-ажылчы намдарын дээди эртемниң аныяк специалист Садыг министерство-зунга эгелээн. Ол ам ында дөрт дугаар чыл ажылдан турагар. Чоокта чаа мергежиллин бедиткеш кээрге, сайыт ону кол экономике томуйлаан. Камаа тускай эртеминең дөндөн ынак, ацаа кызыгаар чок бердинген. Бынчарга ажыл — соң сол-сүзүү. Ол дээргэ аас-кеҗиктиң үндезини дээрзинге Камаа быжыг бүзүрелдиг.

Хоорайның күдүмчуларында сайгылгааниар сыйдысталдыр кыва бергенде, Ортун-оол биле Камаа общежитиеже чаныпканнар. Ол үеден эгелээш, Ортун-оол биле Камаа хүннүң ужуражыр, көржүр апарганнар. Солуннаардан, журналдардан боттарының ажылынга, мергежилингэ хамаарышкан чүүлдерни база чырыкче чаа үнген чечен чогаалдарны олар даады кады номчуур, кады сайгарар болу бергеннер.

Ийи аныяк кижиниң доктаамал харылзаазындан оларның чүректеринде имистелчек көс ынакшылдың чалбыыштыг оду кылдыр өөсүй берген.

Күзүн кежээки Кызылга селгүүстээрge таан эки. Арыг, сериин агаарга кижиниң сеткил-хөөнү ала-чайгаар көдүрлүп кээр. Бини-

Хем билем Кая-Хемни күдү сыйынналып баткан чымчак салғын чаақтарны сүйбай аарак соолаңнадыр шонупкаш, бодунуң төңчү чок оруун уламчылап чоруп каар. Каң дәэрде чедишкен айның мөңгүннелчек чырыы хоорайга сөлгүжок шинчи кирилтер. Сактырга амыдыралдың шапкын ағымы шаа төнүп турупкан-дааышкаш.

Ортун-оол биле Камааның хүн чурумунда ам хажыдып болбас дүрүм тыптып келген — олар кежээнин-не селгүустеп кылашташыр апарғаннар. Кудумчуларда имилээн кижилер, шаарданнаан машиналар чок, холдарындан четтинчипкеш кожа базып хөөрежириңге эң-не таарымчалыг үе. Чамдык кежээлерде олар шаандыра киир кылаштажып-кылаштажып, сесерликтө сандайларга шырынкы же дыштанып олургулаар. Бир эвес общежитиеден шалаэрте үнүпкен болза, олар ыяап-ла паркка барып селгүүстээрлер. Узун теректер, чочак чодураалар аразы-бile шөйлүп чоруткан асфальтылыг дорт оруктап кылаштаарга, хуулгаазын тоолдарда чуруттунган кайгамчык чарааш арга-арыг сагышка кирер.

Бир-ле суббота кежээзинде Ортун-оол биле Камаа паркка мага хандыр агаарлап-агаарлап, дедир чанып ора, сеп кежилдириш шөйүлген бедик көвүрүгү кырынга тура дүшкеннер. Олар көвүрүгүнүң бир талакы камгалал чалгынынга баартактандыр чөленип алгаш, дөө-ле күдү карарып чыдар чуга доштуг сепче көрбушаан, хөөрежип турғаннар. Кежээнин ындазында оожум, чыллы кончуг. Оон уламындан аныяктарның секткил-хөөнү сергек хөглүгү.

- Камаа!
- Аа.
- Сенээ соок эвес-тири бе?
- Чок. Чок даадым... ийе, шала шырынга бердим, шей.
- Шуглап алыйн бе?
- Харын... Ыңчал даан.

Ортун-оол тонунун өөктерин чешкеш, оон хоюннарын чада туткаш, Камааны хойлай аарак куспактап чорда, оларның эриннери ала-чайгаар уткужа бергеннер.

Хар чаапкан. Соок дошкун-даа бол, кыш бодунуу-бile база-ла кайгамчык чарааш чурумалдыг. Долгандыр бүгү-ле чуве ак чайт. Сактырга, даглар, ховулар, арга-кассак — шүлпү ак энчек эштип алган ышкаш. Ындыг чурумал чылдың өске эргилдөлөринде чок, ону чугле кыш чуруп, хээлеп шыдаар.

Ам Ортун-оол биле Камаа дыштанып хүн келирге-ле, паркка хаактаар, септө кылаң дошқа конькилээр апарғаннар. Бир улугхүнде олар чүс-чүс хоорайжыларның агаарлаар чери — «Тайга» аттыг хаак баазазындан бээр чорааннар. Баазаның тургустунган

чери дендиң чараң. Долгандыр шиви, пөи колдаан арга-кассак. Агаарның арыны чүү дээр!

Ортун-оол биле Камаа хаактарын кеткеш, хүн ажар чүкчө манижынканиар. Хаак орууны тапталганы-даа аажок, ана хаактар боттары чылтар чүве. Үдэваанды олар улуг эвес арт кырынга үнүп келгениер. Аңаа көзек када дыштанырын Ортун-оол Камаадан дилээн. Шала мөгай берген ол боор, Камаа дораан чөшүүрежилкен. Хаакчыларың сеткил-сагыжының сергээ-даа хөлчөк. Камааның долбанналдыр кыза берген чаагынга эриниерин өйдүктүр дээспишаан, Ортун-оол оон айтырган:

— Қажан куда дүжүрер бис, Қам?

— Ойт, орта сен бе, Ортун-оол? Каң хүнде чаңык дүшкен ышкаш айтырыг салыр?

— Бөгүн эвес дийик, а даарта ук айтырыг дөмей-ле тургустунар. Оон черле чайлавас бис. Қылыр иштиң деги херек дижир болгай. Чая чылда кандыгыл, сарым?

— Чок, чок! Чая чылга чедир каш-ла хонук арткан шей. Оон ыңай ындыг шыңгыы айтырыгыны дың иелээ үзе шиитпирлээрге тааржыр бе? Ада-ислеривистиң аалдарынга чедин, олардан аргасуме айтырза эки эвес бе?

Сүмележин келзэ-келзэ, март сес таварыштыр куда дүжүрерин, ооң бетинде ада-ислериниң аалдарынга чедерин Ортун-оол биле Камаа ыяк дугуржун алганиар. Оон олар турган черинден ырак эввесте тейжигештен чуңгулан эгелээнинер. Баштай чүм харга хаактар чылбас, даянгыштар-бисе иттинин чорааш, хаакчылар арай боорда оргулаашка чедип турганиар. Оон соонда хаак оруу чоорту тапталы берген, хаактар анаа сиплээр чүве апарган. Камаа бир-ле күшталдырып бадарда, оон он будунда хааты уштунгаш, чүм харже көзүлбестедир шымны берген. Ортун-оол казыргыланыры халдып келгеш, Камааны тургизур көдүрүптерге, оон арны-бажында хар отпакталдыр чыпшина берген болган. Мойондурукче тырлы берген хар оорга куду бадарга, оон эчигейинден Камаа мөгүдеп алгырар-даа. Камааның соокка алзыптарындан сезингеш, олар дегийт баазаже ээпкеннер. Хаак баазазынга кээрge, автобус чоруурунга белен турган.

* * *

Чая чылдың бүдүүзүндө Кызылга аныяк малчыннар чыыжы болган. Аңаа Хеймер-оол база чораан. Ол акызынга эът, саржаг, чөкпек, аргыглыг уктар, хураган кежи чени-чок эккеп берген. Ава-зының чоруткан белек-селээнгэ Ортун-оол кызыгаар чок өөрээн.

Ол Хеймер-оолдан ада-иезиниң кадык-шинээн, ажыл-ижин бирден бирээ чокка айтырып сонуургаан.

— Ийе, ада-иевис эки олуарар, акый. Аалдан үнүп турумда, авам артында чагыгдан бээр берген болдур ийин — дээш, Хеймер-оол хүлүмзүүрүп каан.

— Кандыг чагыг берди, дунмам — деп, Ортун-оол сонуургаан.

— Акың душтуктуг бе, таптыг билип кээр сен дээр-ле кижи болду — дээш, Хеймер-оол каттырган.

— Поок, күжүр авамны. Иениң чүрээ кайын эндээр... Ийе, душтуум бар, дунмам — деп, Ортун-оол ажыы-бile чугаалаан.

— Оой, экизин! Авамны ынчап өөртүр-дүр мен. Душтууңу менээ көргүзөр сен аа, акый — дээш, Хеймер-оол акызын куспак-тапкан.

— Ынчанмайын канчаар, Хеймер. Чүгле даарта кежээгэ чедир мана шүве — дээш, Ортун-оол дуңмазынче өөрүшкү долган карактары-бile көрген.

Даартазында Ортун-оол дүүшкө чедир ажылдааш, дүүш соонда ол-бо садыглардан ада-иезинге, кеннинге база бичии Орланга белектер садып маңнап турда-ла, шак-үе орайтай берген. Ол күдүмчуга үнүп кээргэ, хоорай кырында кара булуттар чавызы хөлчок диргелип тургулаан. Удавайи хат хадып, хар чаап эгелээн. Оон уламындан кудумчулар анаазындан эрте караңгылай берген. Сайылгааннар чырыны эвес болза, хоорай дүмбей караңгыже бүрүн дүлдүне берген тураган ийик.

Каш хонук мурнунда Ак-Довуракчे сургакчылап чоруткан Камааның дугайын бодавышаан, Ортун-оол общежитиеже базыпкан. Ол өрээлингэ келгеш, хевин солул кеттингеш, кухняже шала далаш чорупкан. Ортун-оол улуг сакпыңга суг куткаш, ону плилага тиккеш, дүлериңгэ белеткей кескилеп каан сөөктүг борбак эзттерни олче суккулапкан. Паш таптыг-ла хайнып орда, Камаа бо кирип келген.

— Ой, чедип келдин бе, Кам?

— Ийе.

— Кажан?

— Мырыңай чаа.

— Сени арай орайтадыр келир боор деп бодадым.

— Комбинат директорунуң машиназынга туттунуптум шей. Оон башка ам-даа келбээн мен.

— Эр хей! Байырлалдыг шайлаашкынның шуут кырын орта келген-дир сен.

— Кандыг байырлалдыг шайлаашкын? Тывызының салбайн көрөм, Ортун-оол.

— Чок, тызызык эвес. Дүүн көдээден дуцмам оол келген. Бөгүнгү хуралга аан. Ам дораан аи чедер кижи. Сени ооң-бile та-ныштырып каар мен. Оон үжелээ шайлаай бис. Ону канчап ба-йырлалдыг шайлаашкын дивес чүвэл?

Камаа caratterының чажын төгүлдүр каттырган. Ортун-оол чүгле хүлүмзүүрүүнгө өй болгай.

Эттөн чедир быжары билек, Ортун-оол ону сакпыцы-бile олчаан өрээлингэ эккелгеш, улуг, баалыциыг тавакка эзип алган. Оон кезек када боданын тура, хүндүс садыглаарда тудуп чорааны барба-сумказындан бир шил кызыл арага ужуулгаш, ону үш кундага-бile катай стол кырында эттеги тавак чанынга салып каан. Ортун-оолдуу-бile алтырга, столду ол туллур делгээн.

— Адыр ам... Камааны кажан кел дээр чоор. Ам дораан бе-азы Хеймер-оолду манаар бе? — деп, Ортун-оол бодуудан айттырган. Ол аразында Хеймер-оол бо келген.

— Хаа... Аыш-чем, арага-хымые, аяк-сава — ана шүүптуу белен шей, акый — деп, Хеймер-оол алтырган.

— Белен, белен. Тон, бөргүүч уштуп аскаш, столга олуруп тур. Мен дораан-на — дээш, Ортун-оол дүвү-далаш үне халаан. Шадаа болбаанда, Ортун-оол биле Камаа каткы-иткилиг эжикте бо көстүп келгеннер.

— Богда бурган! Каий, Камаа сен бе? — деп, Хеймер-оол белин-ней аарак айттырган.

— Ийе — дээш. Камаа ангадаанындан caratterын хере көрүп-кен турган. Чевегде дег ыржымны Ортун-оол үрепкен.

— Па, чоп чагылар дег туруп бердивис.. Бээр эртип, столга олурунар че — дээш, ол болунуц эгенинишкинин билдирибезин кызып, дүрген-не столга олурупкан.

Хеймер-оол биле Камаа база-ла столчс сөлгүжок углапканиар. Кым-даа бүк дивээн. Өрээл ишти база катап ыржым-на барган. Чүгле даштын хаттың сыйзызы дыңциалыр. Кезек болганда, Камаа оожум тургаш, өрээлден элэйтип үүүпкен. Алышкылар бот-боттарынче удур-дедир көржүп келгеннер.

— Чогум чүү болду бо? Хөлүе берген олурбайи дүрген чугаалап көрем? — деп, Ортун-оол шыжыгып алтырган.

— Бо... бо Камаа дээргэ бистиң чоок төреливис-тир, акый. Өвүрде Даши даайыстың уруу — дээш, Хеймер-оол акызынче буруузунган хевирлиг көрген.

Ортун-оол шагжок тургаш, орнууга идик-хеви-бile хөвээр чы-дылкан.

Хеймер-оол стол артындан таваар тургаш, эжик кастында өжүүрүкчүнү базыпкаш, диван кырындан чыдып алган. Ол үр-ле удувайн чыткан. Өрээл ишти ыржым, карангы. Ортун-оол шил-

шимээн-не барган. Чүгле ында-хаая улуг-биче тынгылаар — удувайн чыдary-ла илдец. Дүн ортузу чедил чорда, Хеймер-оол чык кылдыр удуй берген. Оттуп кээрge, сайгылгаан чырып турган. Ортун-оол өрээлde чок болган. Хеймер-оол дувү-далаш тура халаан. Ол аразында акызы сакпың тудуп алган бо кирип келген.

— Эки-ле уdup алдың ышкаш аа, Хеймер?

— Ийе, шыырак удудум, акый.

Олар аразында оожум чугаалашышаан, чемненип алганинар. Оон Хеймер-оол чоруурунга белеткенип эгелээн. Ортун-оол садып алган белектерин дунмазының сумказынга суп берген. Кезек болганды, алышкылар обежжитиеден үнүпкеннер. Автобус манаар черге чоокшулап келгеш, Ортун-оол дунмазының кулаанга сымыранган:

— Камаа дугайында чажыт чүгле бистиң аравыста эвеспе, билдиң бе?

— Билдим, акый. Менээ бодуңга дег ышанып болур сен.

Автобус шимчеп чорда, Ортун-оол чазык-чаагай хүлүмзүрбүшшаан, дунмазынче холун чайып туруп калган. Ынчалза-даа ооң овурунда ундаралдың демдээ илдец болган.

Ортун-оол Камаага ужуражыр деп шиитпирлеп алган. Сактырга, хөөнүн базып, чүрээн ыстадып, бажып аартып чоруур сатыш-сеткилин Камаага тө каап берзе, ооң караа чырып кээр-даа ышкаш болган. Ынчалза-даа Камаа ацаа черле таварышпаан. Ол өрээлингэ безин келбээн, көзүлбээн. Эрэмчэ шымны берген өдүрек дег сураг барган.

Бир-ле хүн Ортун-оол почта хааржаандан уштуп алган солуннарының аразындан чагаа тып алган. Оон адресин номчаа-ла, ол Камааның холунун үжүүн танып каан. Ортун-оол өрээлингэ кара маң-бile келгеш, чагааны дувү-далаш часкаш, харамдыгып номчуй берген.

«Экий, Ортун Ойдупович!

Бо каш сөстүг чагаа дээш мени буруудатпас боор сен деп бүзүрдим.

Хеймер-оолдуң ачызында дендии-ле улуг алдагдалдан чайладывыс. Артында чогуур ейүнде. Эдержип алгаш кайы-бирээвистиң ада-иезинче суг чеде берген болзувусса, та кайы хире ыядындыг, бужар байдалга таваржыр турдувус ыйнаан. Өршээ хайыракан! Ол дугайын бодап кээримгэ, ана куйга-бажым адяярдийин. Бисте буруу чок-ла ыйнаан харын, ынчалза-даа төрел-дөр

гүлүн билишпезинин, бот-боттарындан ырак-даа бол, аразында аргышпазының хайы ол-дур.

Моон соңгаар оваарымчалыг, кичээнгейлиг, хынамчалыг, сөрөмчиелдиг, бодамчалыг болуру тоң чугула-дыр деп билдим. Амыдыралдың бо согуушкунундан ам-даа эки онгарлып шыдавадым. Бінчалза-даа сегнишкіним шуудай бәэршігे бүзүррәэр мен. Бо-ла-дыр. Оон ыңай чұнұ бижнир боор.

Ийет. Уттултар часкан-дыр мен. Сайытка алаң қылыш турғаш, бо хоорайже, Ак-Довуракче, шилчілтирип алдым. Чылдагааны билдингір — хөлзәен, дұвүрәен чүректи оожургадыр аргам-дыр. Үе-шагың мурнуига чүү-даа چүве онуп, балаты бәэр болгай. Бир шагда эп-найыралдыг алышқылар бооп чұрттаарывыска бүзүреп артып қаайн.

Аас-кежикти күзедім. Харыы бижәен херәэ чок. Байырлыг!»

Ортун-оол ийи караан так шийипкен боданып-ла, боданып-ла олурган. Сактырга, ол диванда олура удуй-даа берген ышқаш. Бир шағ болғанда, Ортун-оол таваар турғаш, тонун, бөргүн тап-біләэ кеткеш, өрәэлинден үнүпкен. Қышқы соок агаар ооң магабодун, сеткил-сагыжын сергедипкен.

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН

ДЕМИР КЫМЧЫ

«Колчактың диктатуразы дээрge эн-не араатызыг диктатура болур, кандыг-даа хааныг төреден дора».

В. И. Ленин.

Омскиде төөгү музейи
Оруум ужу болу берди.
Ында делгээн демир кымчы
Ызырар ыт сагындырды.

Чанчын Колчак чарлыбыlle
Шагда кылган шаажы чессээ
Чанагаштаан кижилерни
Чазыладыр улдал турган.

Кызыл шуурган шериглерин
Демир кымчы чадап каарга,
Дээрги чанчын чарлыбыlle
Кыра боолап өлүргүлээн.

Делгелгеде азып кагган
Демир кымчы көргөн улус
Хосталга дээш тынын берген
Хоочуниарын сактып турлар.

Космонавт ужудукчу-даа,
Комсомолчу ажылчын-даа
Ыдыкшилдиг булун көргеш,
Ылым-чылым тураг болду.

Чараш бодал чүрек чүглээр.
Чаагай чаңчыл салгал дамчыры.
Адаларның маадыр чоруу
Амгы чашта сиңнигип тур.

КАРАК ЧАЖЫ

Халаң кара булут
Қандыг черден үндүн?
Қандыг ажыг көргеш,
Кара чааскаан артың?

Чаңгыс борбак дамдың
Чаагымга дүжерге,
Ынак авам ошкааш,
Ыглапканзыг болду.

ТЕВЕ-ХАЯ

Өгбелерим ырлап кааны
Өлүмү чок Теве-Хая!
Айдың дүне, чырык хүндүс
Аттыг чараш көстүр-дүр сен.

Өглер ышкаш хаялардан
Өөрлешкилээн тевелерин
Бойдус боду кылган боорга,
Бодалдарым хайнын келир.

Он беш теве чүгүн чүктээш,
Баалык кырын кырлай азрак,
Оожум-шөллээн чыдар боорга,
Магадааштың чүрек өөрүүр.

Чыккылама кыжы кээрге,
Чыткан черден турбас силер.
Чыввар удур хөрек дөгөп,
Чыргал чыдар чаңыг силер.

Халынныг чай дүжүп кээрге,
Кара сүгже барбас силер.

Элезинге баарындар чиңеп,
Эгүүр шагда чыдар силер.

Аштаан бөрүлер чедип кээрге,
Арыгдыва деснес силер.
Частар, харлар, шуурган кээрге,
Чаглак сурап көшпес силер.

Адам чурту Теве-Хая!
Шолук алдар сураваан мен.
Чогаатканым чечен шүлүүм
Аялгалыг чаңгың болзун!

Юрий КЮНЗЕГЕШ

ТЫВА ЧЕРДЕ ТЫНЫМ ТУДУШ

Дываажанга деңиеп болбас
Тыва черниң оглу-дур мен.
Дыттың мөгө дазылы дег
Тыным ында тутчу берген.

Дамыр ханым Тыва черниң
Чүрээн дамчый Совет чурттуң
Даглыг, хемниг делгеминче
Чүктер сана судалданган.

Күзелдерим бодаралы —
Хүнинүг черниң салымында,
Келир вектиң кижиzinиче
Херелдери ужукталган.

Ынчангаштың ыдык чуртка
Ынакшылым — терең, шапкын
Ченәэн хем дег судактарлыг,
Чечек, көк дег көвей өңнүг.

Арыг ханым, амы-тыным —
Ада-чуртче хортан дайзын
Чепсээн арнып, семеп келзе
Селемеден чалданмас мен.

Чонувустуң хосталгазын,
Аас-кежиниң алдар адын
Соланғы чырық өшпезин дээш
Актыг чаага камгалаар мен.

Тыва черниң оглу-дур мен.
Дыттың мөге дазылы дег
Тыным ында тутчу берген —
Дыңзыр мези тыппас силер!

1979—1985

СОВЕТ ТЫВА ЧАЛЫЛАРЫ

Аас-кежик, келир үе дарганаар
Ажыл-ишке чоопун дөзээн чүткүлдүг,
Ада-чуртун чечектелдир хөгжүткен
Оолдар, кыстар омак ыры динмиттиг.

Соланғылаан, чырык хүннүг
Совет Тыва чалылары,
Коммунистер чалыткалы —
Комсомолчу салгакчы бис.

Улустарның найыралын қаңиажыр
Улуг үүле, маадыр күжү алдаржаан,
Уран чүүлгө, эртемнерге салымныг
Оолдар, кыстар омак ыры динмиттиг.

Соланғылаан, чырык хүннүг
Совет Тыва чалылары,
Коммунистер чалыткалы —
Комсомолчу салгакчы бис.

Делегейге хостуг эрге, тайбың дээш
Демиселгэ тендиш дивес соруктуг,
Октаргайны эргий ужар чалгынныг
Оолдар, кыстар омак ыры динмиттиг.

Соланғылаан, чырык хүннүг
Совет Тыва чалылары,
Коммунистер чалыткалы —
Комсомолчу салгакчы бис.

КУДАЙ ЫШКАШ

— Сээдениц мырыңай шуут кедерээн-дир,
Сээн-бile кады чурттаар аргажок-тур.
Борбак-сарбак үвүн-савың чүктеп алгаш,
Бо-ла дораан мөон ырап, үнүп чору!

Қадайым мээ кадыг-ширинн ынча дигеш,
Хаалгаже қылчаш қылдыр имнеп кагган.
Кара бажым ала-чайгаар халаш диген,
Каш минут ыйт-дааш чок олурган мен.

Удурланып маргышкаш-даа канчаар боор дээш,
Рюкзакче чүү-хөөмнү киир каап алгаш,
Эрги тонум эктиимдиве салып чоруй,
Эжиктиве шала муңгак базыпкан мен.

Эргин ажыр базарымның қыры чорда
Эктиимден хол дыңзыы кончуг тудуп алган.
Хая көрнүп кээримгэ кадайым бо
Карактары чаштыг-чаштыг чанымда тур.

Ийи холдап мойнумдан кээп куспактапкаш,
Ийи-үш катап изиг-изиг ошкай каапкаш:
— Сени салып өлбес дээн мен, ышаам! — дигеш,
Чедип алгаш, бажыңдыва кинре берген.

Кадайларның чанын кижи санап четлес:
Каттыргылаар, ыглагылаар, ырлагылаар.
Хуулуп турда артистер-даа ында калыр,
Кудай-бile дөмей ышкаш сагындырар.

ЭЛДЕП ЧИКТИГ

Аъттар дилээш, дүүн кежээ
Алаактан бээр чанып ора,
Судак қыдыры шырыш черде
Шууруун чыткан көрүп кагдым.

Ээлери ону чүге
Эккеп шыгжап каан ирги?

Ээн черде «хоруп» чыдар
Элдеп чиктиг шууруун боор...

ХАМААН

Соокка донуп, аштаза-даа
Совхоз малы хамаан эвес.
Арып чудааш, өлүп калза,
Актылап кааптар-ла ыйнаан.

Бодап чоруур кол-ла чувем
Бодум хууда малым боор-дур.
Олар менин өзүп турза,
Оон өске чүү-даа хамаан.

ШЫНЫН СӨГЛЭЭН

— Менин көнгүс танывастаан,
Менди бэзин солушпастаан.
Сыңыйландыр үрдүнүпкен
Сыңзың копчуг апарган сен?

— Ажыл-албан аайы-бile
Ашаам өрү депший берген.
Начальниkitиң куруяа кижи
Адыыргавас аргам чок-тур...

МАКТАНМАЙН КӨР

Артист мен дээш бар шаандыр хөөрээр сен,
Аян тудуп берейн бе дээш ээрежир сен.
Чарык баштыг гитарацны тудуп алгаш,
Шартыладыр, кингиредир каккылаар сен.

Кулактарны уюкталдыр кускуннаар сен,
Куйга башты чымырадыр қышкырар сен.
Хоюган айт сени дыңцааш, үзе тырткааш,
Ховудува дезе берген дижир чораан.

Хомус ышкаш үннүг мен дел мактанмайн көр,
Кончуг мен дээш көөргеттинип хөрээн чайба.
Ырлап билбес, талант чок куруг кижи
Ышкып-ыйнып хинчектенген хөрээ чүү боор.

ӨӨРҮШКҮ

Чыргал-оолдуң өөрээни
Шырайындан көстүп турған:
Хұлұмзұрғ хүрең арнын
Хұннұ бадыр қаастап келген.

Чанында әжи чазыг қылғаш,
Шаңнал албайн куруг қаарға,
Өдежек Чыргал-оолдун
Өөрүп базып турары ол-дур.

ЧАРЛЫП АЛГАШ...

Даваажанты дүүи көргеш,
Танывайн баар частым.
Арны-бажы, дурт-сыны
Аныяксый берген болду.

Канчап мынчап барғаны ол деп,
Кадайындан айтырган мен.
— Арагадан чарлып алғаш,
Аян кире берген — диген.

□

Куулар ЧЕРЛИГ-ООЛ

ЧАСТЫШҚЫН

Ак-көк дәэрни оттуг согун диле шаапкан,
Хенертен-не қызыл chalбыш дырлаш диген...
Аңгадаан чон: «Частышқын!» деп, үнү үнмәэн,
Хейлиг баллон корабльди буза тепкен.

Атлантика океаниң қырындыва
Ак-көк ыштығ бузундулар тоглай берген.
Чеди кижи амы-тыны, салым-чолу
«Чэлленджерге» хензиг када хайлы берген.

Хууда алдар, ажык-кончаа сүрген төре
Курбустуга шенелдени тайбыңга эвес,

«Сылдыс чаазын» кезеп туарар сорулгага
Чыгаткаштың хөлүн эрттир далашкан-дыр.

Салым-чолун долларга ойнанттырган
Чалыы эрлер, чарааш кыстар часты бээрин
Баш удур магадылап билбээн болгаш,
Байырынга, чедиишкінгэ бүзүррээннер...

Баштай ушкан эжин шоотпас дижир чүвс,
Балыырганчыг медээ мени дүвүретти.
Хөөкүйлерниң ажы-төлү, кадайлары
Көккүр дээрже көрүп алгаш манаанзыг-дыр.

Халап ужун кажыыдалдың карак чажы
Хамаатының үзел-нүүрүн оттургаштың
Ядролуг кыжаныгга удур үн бооп,
Ырак-чоокка сеткилдерни катыштырзын.

«Чэлленджерге» таварышкан халап-айыыл
Черде бүгү кижилерни кичээидирип:
«От-бile ойнавас!» деп буруунуң
Ойзу сөглээн үлөгерин сагындырды.

Кечил-оол ЭКЕР-ООЛ

**САЛЫМ КОЖУП
АЛГАН БОЛЗА...**

Кожавыстың сергек кызы
Кончуг эрте шанактангаш,
Чагган харда оруук изей
Чара чөлзип чоруй барган...

Ооң ижи — фермада,
Олут орбас — сагыш ында.
Эртежи кыс эрезинге
Эр бодум адааргаар мен.

Чылгыр шанак хээлиг изин
Шыгаай көрүп бодап тур мен:
«Саналымны сөглезимзе,
Салым көжүп алган болза!..»

ЧАЛЫЫ НАЗЫН ТЕВИИ

Олут орбас, чыдын чытпас
Омак хөглүг дөспес чүрек
Улуг ишке, ынакшылга
Үйгу-дыжын уттууттар.

Чалыы назын тевии ындыг —
Чалбыыш от дег кыптып чоруур.

Чаагай, шынчы ынакшылга
Салым-чолун доңрап алгааш,
Ажыл-ишке билиин, күжүн,
Амыр-дыжын харамнанмас.

Чалыы назын тевии ындыг —
Чалбыыш от дег кыптып чоруур.

ООЛ БОЛГАШ ҚЫРГАН

Дайзын-бile удур көржүп,
Дадай дивейн тулчуп чорааш,
Тайбың ишче дагын киргей
Дайынчының чугаа-соодуи

Доозавыс — өрээл орта
Топтап дыңрап олурган бис...
А чаңгыс харлыг кижи чүгле
Арай ояк ойнаап турган.

Қаттырар-даа, шулууннаар-даа
Қандыг чанны ында чок дээр.
Хөрек каастаан қыңгырашкан
Хөй-ле янзы «ойнааракты»

Амдыы оолчук көрүп кааштың
Атпаңнадыр шокшуп четкен.
Даайының хойнун орта
Таваар барып олурупкаш,

Хөрек долу «ойнааракты»
Көрүп кайгап сүйбап орган...
Дайынчының камгалашкан
Тайбыңының ачызы ол.

Монгуш ДОРЖУ

АВА СҮДҮ

Энерелдиг эргим авам
Монгуш Долума Домбулаковнаның
чырыткылыг тураскаалынга

Ава сүдү аккыр өңнүг,
Аразында холумак чок.
Агым сүгнүн арыы ышкаш,
Ак-көк дээрниң аязы ышкаш.

Чаңгыс авам сүдүн эвес,
Чамбы-дипте иелерниң
Аа сүдүн мактап ырлап,
Аян тудар бодап алдым.

Шүүче отту октапкан дег,
Шүлүглелим эгезинге
Божуур-бажың дугайында
Бодалдарым шелип көрейн.

Божуур-бажың мурнувуста.
Болап эрткен кижилерни
Чаштар үнү уткуп, үдээр,
Чагыг, сөзүн бергензиг боор.

Ылым чаштар өткүт үнү
Ырак дээрже ужупканзыг,
Угаан, сагыш ханызынга
Улуг бодал арттырып каар.

Чалыы ие холдарында
Чажын эптиг куспактапкан.
Көзенекти өттүр-даа бол,
Көвей чонну көрүп турар.

Оон бүгү сеткил-чүрээн,
Оон бүгү өөрүшкүзүн

Чогум ылап казар болза,
Чогаалга-даа кайын сыңар...

Ыңчалзажок шырай-арнын,
Ынакшылга бердингенин
Қаксы-даа бол чурувааже,
Кандыг чогаал моон үнер.

Қыстар көргеш сорук кирер
Хып дээн чалыы үемден бээр
Чылдар сүржүп эрте берген,
Чылыы менде сицип калган.

Кидис өгге төрүттүнгеш,
Хиним ацаа кестирген бол,
Божуур-бажың ала-чайгаар
Бодундува чалаанзыг боор.

Ажы-төлүм авазы мaa
Ала караа чыраан боорга,
Ында-хаая болап эрткеш,
Ынаар, олче көөр боор мен.

Буян-чолдуг эмчилер дээш,
Мун-муң сөөстер кошсумза-даа,
Четтиридим — дээн чангыс сөс бооп
Сеткилимге чыглып кээрлер.

Ийе, харын, чогаалымга
Ие кижи шырай-арнын,
Изиг от дег ынакшылын
Илередип көрейн дидим.

Чылыг чуртче ужар дишкен,
Шынаа, шыкка чагыг берген
Дуруялар бөлүглешкен
Туманныг күс уттуndурбаан.

Хөлүн эрттир хөөретпес мен.
Көдээ суурум ишчилери
Чылыг хевин кеде берген
Чымыштыг өй турган чүве.

Ажылымның аайы-бile
Аралажып танышканым
Эрес, шоваа бир-ле кыстың
Эъди аараан дижи берген.

Боду чогүм кайдал?— диген
Бодал мени хөлзединкен.
Чугаа-даа чок, божуур-бажың
Чулчургайга чым-сырт диген...

Каш хонгаш ава кижи
Каткы-хөглүг чапып келген.
Эргеленгэн чассыг оглун
Эмзирил каал орап чораан.

«Дунун божаан чараш кыстың
Душтуу оолак шеригде»— деп,
Дамчыыр чугаа бажың кезин,
Тарады ужуп турган чүве.

Хайлыг чүве, демги кыска
Хамаарылгаң чогум чүл?— деп,
Қаразынар кижи турда,
Харызынга мынча дээр мени:

Чогум-на ышсан ёске кыска
Чогаалдарым сонуургадып,
Өзүм-баарым беринкензиг,
Өөрүшкүлүг чоруп турдум...

Удаваанда шиник хептиг
Узун солдат көстүп келген.
Аяк шайже бисти чалаан
Амыр-менди солушкан бис.

Божаан кижээ белек кылдыр
Богба, чаваа айытпаан бол,
Бодум шаамче киришкен мен.
Бодалдарым ажыткан мен.

Ада, ие болу берген
Аныяктар хөглөп турда,

Чадаганым хылдарынга
Чагыг ырым ойнап ордум.

Сылдыстыг дээр, сырныыг чер
Сымыранчып тура хончук.
Сыдым чаяр чылгычы эр
Сыгырты каап орап чоржук.

Бо-ла бүгү чүүлдерни
Бодарады сагындырган.
Божуур-бажың, байырлыг че,
Бодавыже көржү бээр бис.

* * *

Ава судүн алган ора,
Ара-соора бардың дээнзиг,
Баш удур сагындырыг
Бажым мээзин хөлзедипти.

Аккыр өңнүг ава сүдү!
Айдың черде кижилернин
Өңүн-кеҗин ылгавас сен,
Өскүс каарын күзевес сен.

«Хөөкүй авам аа сүдү
Хөрээмейде хөлбен-хөлбен.
Инемийнин изиг суду
Иштимейде хөлбен-хөлбен».

«Чоннуң сөзү — алдын» дижир,
Чогаал сөзү — чевен дижир.
Каш-ла сөстүг үлгердэ
Кандыг утка сицникпээни?

Үстүнде ырдан, үлгерден
Үнген хүннүң херели ышкаш.
Чылыг тыныш билдинип кээр,
Чымчак сеткил илереп кээр.

Ынчалзажок бөмбүрзекте
Ыштыг дайын күзээрлер бар.

Хиросима, Нагасакиниң
Хирлиг балының утканинбар бар.

«Серемчилиг болуңар!»— деп,
Фүчиктиң чагааны чөп.
Секунд-минут бүрүзүндө
Буян-чолду камгалаар бис.

Амыдырал үндезини —
Ава сүдү, ава сүдү.
Чамбы-дипте алдарлының дег,
Чаага улур сускун бооп көр!

Эрес-оол Х.ЯН

* * *

Чалтыннарын чыыра тырткан кара булут
Чайлаг кырын хөмө алгаш ыглай каапты.

Чараң кыс бо саглаң чажып сула салган
Чаашкынга өөрээнзиг чунну берди.

Ээлгир, чараң, дорт согуң бутчугаштар
Эстеп баткан арыкчыгаш сүзүп турлар.

Эңгиске дег чаактарга дамдыжыктар
Эстеп-сампаң ойнаксаан дег дүжүп турлар.

Хұлұмзұрұғ шырайынга чырыш дәэрge,
Хұннәэректеп келген ышқаш чылыш қынды.

Кара булут ыятканзыг дезивитти,
Кадыр сында чөләеш дораан чөленипти.

Чалының кысты көрүп тура мага-ботта
Чалбыышталған чырык сеткил төрүттүндү.

АДА-ЧУРТУМ КЫШ ДЕГ АРЫГ

Көстүр черде
Хөвөң дег ак
Баштайғы хар — кодан-таваа
Манаттырып шаг-ла болгаш,
Сагыш өөртүп,
Чаал келди.
Шаг-үе ылым-чылым,
Шагзыраанзыг кыннып келди.

Эгиннерге,
Эриннерге
Эривищаан чаап-ла тур,
Эргим бойдус ак өң болду.
Дуне када
Дувүләндир
Шугулдаан дег, хадып келген —
Шуурган улуп тура хонган.

Эртенинде
Ээргиштелдир
Хөртүк-харга шанактаныр
Хөглүг орук ажыттынган.
Ажы-төлдүң
Арын-бажын
Ажыннадыр ошқап туарар
Аныяқ кыш эргин артаан.

Көстүр черни
Хөвөң дег, ак
Хар-ла шыпкан. Хемнэр донган —
Катаптансас қыштын чуруу
Күштүг соок бол,
Хүн-дүн чокка
Ажыл хайнып, чечектелир
Ада-чуртум кыш дег арыг.

КИЖИ БИЛЕ БОЙДУС

Кижи биле төрээн бойдус
Хини тудуш, ханы чаңгыс,

Ийи чүрээ денгэ тынган
Ие-бите бичин чаш-ла.

Бо-ла туар өртемчейге
Бойдус биле ишчи кижи —
Амыдырал мөңгежидер
Ава биле адазы-ла!

Сарыг-оо.1 КҮҮЛДАР

АДЫГНЫ-ДАА МУНУВУТТАР

Социалистиг Күүлдүүс Маадыры
сураллыг аңчы Д. Эрестолга

Өлүк-бите сураа үнген
Өдүгенге четпээним шын.
Эзим ишти Тоора-Хемге
Эрестолга душканым шын.

Аңчы акым бажыңынга
Ажыл ужун четкен ийик мен.
Шугул шуурган эжик соктап,
Чугаавысты үзе кирбээн.

Сыгыр-сыгыр карактарын
Шимгилей каап, боданмыщаан.
Қиштеп, дииңнеп чораанын ол
Хире-хире хөөрөп орду.

Мунгаш эзим шуглак боорун,
Буурул даглар кежик бээрин,
Бойдус төлүү кижи болгаш,
Бо-ла сактыр аңчы чораан.

Адыг-бите аалдашкаш,
Амызындан чарлыр часкан.
Бөрү-бите месилдешкеш,
Бөргү ээ чок артар часкан.

Эрестолдуң тайгалары
Элбек дүжүт кежинн-даа бээр.

Динниер, киштер кештерин ол
Дизе чүктээш, чанып келтир.

Аккыр харда «чагаа» чыдар,
Аңнар бижээш, чоруткан боор.
Харыы сунуп, тайга кезиир,
Қажар анчы куруг келбес.

Ады-сураа дыргын тараан
Аңчы Даржаа, херек болза,
Азыг-дижин арнып келген
Адыгны-даа мунувуттар.

Николай КҮҮЛАР

АЖЫЛ-ИШТИҢ ТУРАСҚААЛЫ

Алдар четпээн ишчи улус көвей болгай.
Ажыл-иштиң тураскаалы кайда чүвель,
Алызында салгакчылар сагынзын дээши,
Анаа кымның адын оюп, демдеглээрил?

Амыдырал менээ бөгүн көргүзүп тур —
Ажыл-иштиң тураскаалы долгандыр хөй:
Авам, ачам холдарында хаварыктар,
Арыннардан ағып баткан ажыг дер ол.

Дашчыларның эптей салган бажыңиары,
Тараажының ажаап алган дүжүт-байлаа,
Эртемденниң ажыдып каан дүрүмү ол...
Эргий көргеш, эндерени эскерер сен.

Тайбың ишке ада-чуртун сайзырадып,
Даартагы хүн кежик шаңнап, чырызын дээш,
Туржуп чоруур кижи бүрү ажыл-иштиң
Тураскаалын ие-черге арттырып каар.

АВАМ ШАЙЫ

Ырак кыйыг кыштаавыста
Ынак авам сарыг шайын

Саарып тура боданы бээр,
Чажы мени сактып келир.

Дазыл хувваа шайын куткаш,
Далаш-бите дөрже суниар:
Манаан ие күзели дег,
Маспактаның организыг мен.

Ыңчалза-даа күжүр төлү
Ырак черде хевээр болур.
Уярава, эргим авай,
Ужуражып чеде бээр мен.

Узун шыкты өрү алзы
Ужуккан дег, халып кээр мен.
Ие чүрээ кайын эндээр —
Изиг шайлтыг уткуп атыр.

Биче-оол ДОЮНДҮП ЧЫЛГЫЧЫЛАР

Ушта челер доруун мунган
Үрук туткан, чылгы бөлген
Увангур бо эрес, түрлүг,
Ушкан күшсүг кылыйтып тур.

Аңзыг, дошкун эмдик айтта
Аңгыр-оол-даа олурупту.
Айыцайнып киштевишаан,
Араатанзыг дывылаап тур.

Ийи бутка өрү күштааш,
Ойта барып дүжер часты.
Изирииккен эр-даа тоор чок,
Олудунда кадалбышаан.

Аксын салгаш чүгүртүр дээш
Ажык щөлче албадады.
Дембээрээнзиг шурап-шурап,
Дедирленгеш кээп дүштү.

Карак чивеш аразында
Катап тура халып келгеш,
Эзенгиде ылдыртынган
Эрии алгаши ыңай болду.

Үшпас, турбас доруу-бile
Увангур-даа чыпшыр четти.
Шүргедээн ээзир ышкаш
Чүген дынын холга апты.

Ээзин алгаш хойдуккан айт
Эрес эрниң холун эртпээн.
Суглуун дайнап, бажын силгип
Сулараксай берген тур он.

Малдан коргуп, могаар кижи
Барып-барып Аңгыр-оол бе?
Башкы конун дыңзыдыпкаш,
База катап муна каапты.

Маады БОЛАТ

ХАДЫҢ СУУРУМ

Хадың, Хадың, ынак суурум,
Харым элээн дөгүй берген, ынчалза-даа
Өөреникчи оолак шаам дег,
Өөрүм-бile сени эргип, сактып кээр мен.

Сыгырты-Даа, Дээрбе-Үстү
Шылаг билбес ойнап ёскен дагларым ол.
Калбак ногаан эзиминдөн
Хадың, чойган чаагай чыды айдызай бээр.

Кадыр хая баарынга
Каткы-сооттуг кезек кыстар сайланак тип,
Келген аалчаа шайын кудуп,
Кедээр дөрже мени чалап, уткуур чорду.

Хаак аъдын мунуп алган
Кайгал оолдар база кый деп шапкылажыр.

Шыдаттынмас эжеш дөмей
Чыраа-Борам дынын чежип аyttаныр мен...

Хадың, Хадың, ынак суурум,
Катаптанмас чаагай чалыны назынам сен.
Хадың, Хадың, чараш суурум,
Хайнышкынныг чүрээм согуу болуп чор сен.

Мариам РАМАЗАНОВА

АВАМ

Өпей ырың оруум айтыр сыйлдыс болду.
Өзүп келгеш, аялганы дыңнап чор мен.
Күжүр авай, буян болган авыралың,
Хүнчүгеш дег, эздим-ханым чылдып чору.

Арыг суг-даа, айдың ай-даа, көккүр дээр-даа
Авам сени сагындырып келгилээр-дир.
Ачы-буян чедиргениң чүү дээр опу.
Авам сени чаңгыс катап өөрткен болза.

Карактарын көрүнгүрүн кайгаан мен ийин.
Карааң-бile мени көрүп чоруур дег сен!
Аараанымда, авам мени эмнеп чораан,
Авам күжүр эргим ынак өңиүүм-дүр сен.

Авам мени доруктуруп азырааштың,
Ажыл-ишке шүүргек бол деп чагып чораан.
Үүле кылып дадый берген холум сири
Үренимче угум салгап дамчый берген.

БИР ПАК СУГ

Шаалаан-шиилээн чалгыларлыг далайлар бар,
Шапкын хемнэр, арыг суглуг хөлдер-даа бар.
Сунгун даажы кижи кулаан тааладыптар,
Сунгун күжү шагзыраанны сергедилтер.

Хөртүк-харлыг дагдан чуулган хемни көөрге,
Көвүктелген — манаан айтка дыка дөмей.

Ол-даа канчаар, дамырак суг шылыраажы
Оглаа-хоюг аялга бооп дыңналып кээр.

Хойлааракка арыг сугну кудуп алгаш,
Хойлап чорааш черге кезээн чаңгыс кижи
Элезиннег изиг ховаа пактартарга,
Элең-тендин харыксааны деткерли бээр.

Дээрge чедир элезинни доюлдурган
Девиржээн хат изиг хүндүс хадып турда,
Улчуп чорааш, суксаан кижи моорап калыр.
Ушкан кижи күжүн чыггаш, катап тураг...

Чоткан-шуурган улу болуп хүртей бергеш,
Чорумалдың углаан оруун дуглай каантар.
Хоюндува кагаан кижи холун суккаш,
Хойлаарактан сугну пактааш, дирлип унер.

Арыг сугну пактал ишкеш, өлбээн кижи
Аалындыва амыр-менди чанып келир,
Ажыл кылгаш, кижилерге бараан болур,
Айдың черге кижи боору — кежик ол-дур.

Кара сугнун дамдызы бооп хувулзумза,
Кандыг буян кылып шыдаар угбай боор мен?
Кагып суксаан чорумалга чаңгыс-ла пак
Кара сугну кудуп бергеш, тынын аар мен.

Монгуш ОССУР-ООЛ

ЭРТЕНГИ ЧЕЛЭЭШ

Частап хонган, чаагай эртен
Чайынныг хүн хереп үнген.
Чалбак шынаа, шал көк үнүш
Шалың-биле чуна каапкан.

Хемден үнген хоюг туман
Кедек сынга булутталды.
Кезек чаашкын дымыраткаш,
Хемни кежип эсти берди.

Көшкен булут бедик артка
Көжегелей доктаай каапты.
Хсрелдиг хүн, булут ийи
Хээлэндир чуружупту.

Чеди чүзүн кожаа ышкаш,
Дугаланган чарааш чөлөөш
Черниц, дээрниц аразында
Тура каапкан -- тудушкан тур.

* * *

Талыгырже көрүп ор мен:
Даглар бажы дүдүскектиг.
Сагыш-сеткил куюмналын,
Салгын ышкаш сырнынаанзыг.

Эрткен үем соопче эглий,
Эргилдир-ле сактын ор мен.
Ойнап өсеки үе-шаавьс
Ол-ла хевээр чуруттуңду.

Дүдүскектер аразынга
Дүннүп, шымнып чораан дег мен.
Хаяланган чырык хүнчэ
Карбап, эштий орган дег мен.

Келир үем уунчэ шиглел,
Кезе көрүп бодап ор мен.
Кеди быжыг чурталгавыс
Херелдендир хүннеп келир.

□

Михаил ДУЮНГАР

ХАРДА ЧЕЧЕКТЕР

Эрте күзүн кудай бүргеп турза-турза,
Энчек харын кээргел чокка ура каалкан
Даштын дөсте чечектерим сактып келгеш,
Дангаар эртен бажынымдан салып үндүм.

«Кавысъыга чеже боорул шыдашпайн,
Халайгылап чаржап өлгөн халап-тыр» дээн,
Сагыжымның хомудалын кочулаанзыг,
Чараштарым эдер-ле бо, дириг турлар!

«Адаарга-ла эриг чымчак каас үнүш
Алыс быжыг, шыдамык бис» диген ышкаш,
Адырланчак чүзүн-баазын салбактары
Аккыр харга чүүден өңгүр саглацнашты.

Өртемчейге херел чырыны саарып чашкан
Өлчейлиг хүн өрү бедип үнүп кээрge,
Сывын чайыц, ону йөрээп байырдаанзыг,
Сырын-хатка өпейледип чайгаңдылар.

Амыдырал-чуртталгага бистер база
Амыр эвес бергелерни эртил чорааш,
Доцат соокта түргө көрбээн чечектер дег,
Торлуш билбес соруктуг бооп чурттаал, сарым.

ОВУРУҢЫ БОДАП-БОДАП...

Оруум көвей,
Олут бербес кыйгыра бээр.
Орай, эрте сени каггаш чоруптар мен.
Чааскаан арткаш, ынак сарым, сагыжында
Чанып кээрим далаштырып манагзына.

«Ажыл-херээ бүдүп чор бе, азы чүл?» деп,
Алаң кайган хөлзеп-дүймээн бодалдарың
Дүнелерде уйгүн хунаап, мени бо-ла
Дүжей каапкаш, оттуп кээр-даа чадавас сен.

Оруум ындыг.
Оргу-дески каалама чок —
Оңгар хемнер, бедик арттар база тураг.
Хүлээнгеним, күзээнимни чедеримде,
Күжүм, соруум ацаа кошкап, могай бээр мен.

«Эртил, душкан бергелерге электен-не
Эрзиг түрү өскерилгеш түрээй» диген

Элдеп-эзин дүвүрелднүү аагы болган
Эрээлэнчиг бодал-хөөнгө алзы бербе.

Оруум эглир,
Орай, эрте сенче уткуй
Озурунну сактып бодап тутсуптар мен,
Шырайымга өөрүшкү оду чырып,
Шынчы чүрээм шылаг-човаан утту каантар.

Эртенги хүн херелдери чажынц суйбаар,
Эрте туруп соңгаң өттүр көрзүнер сен.
А мен ынчан эргинимни оожум артап,
Артындан кээп сени камныг куспактаар мен.

Улустарның наýыралы-литератураларның наýыралы

КАЗАХ ЧОГААЛЧЫЛАР — «УЛУГ-ХЕМДЕ»

Казах литература казах чер дег дықа байлак, бурун төөгүлүт. Шаг шаандан бээр-ле казах чониң уран чүүлү, чечен чогаалы сурагжаан. Даштыкениң болгаш иштикиниң дарлакчыларынга удур көдүрлүп үнген чониң шимчәзшкенинин, тұра халышкыны дайынчы, эрс соруктуг ақынаар, шүлүкчүлер баштап келген. Казах шүлүк чогаалының әң-не салым-чаяшынг төләлекчилері боттарының чогаадыкты ажыл-ижинге чониң ыдық күзел-бодалдарын, соң аар-берге амбыдышын шыныбы-бile көргүзеришден аңғыда, чониң демиселчे күйгүрып, херек кырында холдарынга сөлемени тутқаш, чеспектиг тұра халышкыны баштап турғаншар. Оларның аразында дайынчы-шүлүкчү Махамбет Утемисов онзагай черни ээлеп турар. Махамбеттің шүлүк чогаалы казах лириктиг поэзияның бот-үнесин чаа чадаже көдүрген, соң хамааты туружу чидигленип, казах ховунуң амбыдышын оттурған.

Казах чониң алдарлығ оолдарының аразында баштайы, улут казах эртемден Чокан Валихановтың ады алдын үжүктөр-бile бижиттинген. Эрткен 19 чүс чылдың ортан үезинде чурттаң чораан бо эртемден чөр кырынга чүгле үжен чыл чурттаан-даа болза, канчаар-даа аажок хей талалығ ажылдарны қылып четтигипкен. Чокан Валиханов казах чониң чырытқылығ келир үезинге, терәэн чониң кижи төрелгестенниң бүгү эртем-культура байлактарын шиншээдип алырынга бұзүреп чораан.

XIX вектиң казах литератураның Ибраї Алтынсарын чиңектиг депшилгелеги төләлекчилеринин үзел-бодалдарын улам ынай сайзыраңгайжыдарынга чаа казах литератураның үндезилекчизи Абайның (1845—1904) чогаадыкты ажыл-чорудулгазы канчаар-даа аажок улут рольду ойнаан. Улут казах шүлүкчү Абай казах литературага критиктиг реализмниң эте таваан салғаш, ону чаа хевирлер, идеялар, темалар-бile байлакшыткаш, бурунгу казах шүлүк чогаалын чаа өндүр бедикче көдүрген. Шүлүкчү бодунуң үзели қылдыр демократтыг идеяларны хүләэп ап, орус классиктиг литератураны бедии-бile үнелеп, Пушкин, Лермонтов, Толстой, Салтыков-Щедринниң chaңылдарын бодунуң чогаалдарынга суртаалдап, оларның сурукчузу болған.

Амғы совет казах литература база-ла шапкын хөгжүлделиг. Қазах чогаалчылар боттарының улуг чогаалчылары Сакен Сейфуллин, Ильяс Джансугуров, Мұхтар Ауэзов, Сабит Мұқанов, Габит Мұсреповтың чаагай ҹанчылдарын әдеппір, улуг салғалдың қылып қаан чаагай ҹүүлдерин уламчылап, чоннұң урал ҹүүл, үзел-бодал қультуразының улам ыңай хөгжүлдезсінге үлүүн кирип турарлар.

Улуг совет казах чогаалчы, академик Мұхтар Ауэзовтың чогаалдарын дөле-гейниң хөй-хөй дылдарында очулдурган. Оң чогаадықтың салдары канчаар-даа аажок улуг. «Абайның оруу» деп улуг хемчәэлдіг эпопеязы делегей литературазының база бир шилиндек чогаалдарының санында кирип туар. Қазах литератураның амғы үеде ат-алдары, чоргааралы болу берген чогаалчыларны маңаа он-ону-бile адап болур. Абдижимал Нурпеисов, Ильяс Есенберлин, Ануар Алимжанов, Джубан Мұлдагалиев, Сырбай Мауеленов, Олжас Сулейменов олар ҹүгле казах литератураның төләзлекчилері звес, ҳарын бұғы совет литературазың ат-алдарын көдүрүп туар чогаалчылар болур.

«Улуг-Хемнің» әзделеглиг бо үндүрүлгезинде амғы казах литератураның шүлүкчүлеринин, прозачыларының чамдық чогаалдарын парладывыс. 1987 ыйында Октябрьның социалистіг Улут революциязының 70 ыйында оюн бұғы совет чон, дөле-гейниң депшилгелиг кижи төрелгетени байырлап әрттире. Ол улуг болушкунға тұраскаадып, бистин ақы-дуңма литература-ларының чогаалдары-бile тыва номчуккуларны таныштыраты-бile «Улустарның наїыралы — литература-ларның наїыралы» деп әгени ажыттывыс.

*Джубан МУЛДАГАЛИЕВ,
ССРЭ-ниң Құрған шақналының лауреады.*

* * *

Чырык хұн-даа қыйгастай дәэр өйлер туар. Қылыг сеткил ырлап чоруур ужурум ол:
Дон дош баарлығ кижи хөннү донғун-дур дәэш,
Дошқун қышты анаа деңнеi,
Дондум, сооқ-тур деп бактавас мен.

Хайга душкаш, мұңгак-хилег олурунда
Хайыралығ әжиң караа көрнуп кәэрge,
Харлыкканың намдан, сергей бәэр сен.
Чылыг, чымчак дың ҹанғыс сөс —
  дириг кижеэ
Чыжыр алдын тұраскаалдан үнемчелиг.

* * *

Чараш. Мерген. Шынчы. Дээди.
Улус-бите хөөрөжирде
Шак бо чаагай сөстер адап,
Амгы, дириг кижилерже
Алгыrbайн, үнелеп чор,
Үгба, дунмаң,
Уруун ышкаш ынакшып чор.

Анчыг, чектиг чазыг кылбас кижи бар бе?
Алдар-адың, нүүрүүнү шинтеккүү кыл:
Арыг шынчы, ынак мен дээн
Өртээ турбас сөстерицини, гений-даа бол,
Өлгөн соонда иомчуур эвес!

* * *

Үндүг бөдүүн, анаа кенен эвес-тир бис.
Үнчангаштың
Үнча чацнаар, чажырзажок, бисте бар-дыр!
Өскелерниң четпестерин шупту билир —
Өдөжөгүн боду билбес кижилер хөй...

Хөлөгөгө идииң уштууп, чаштыл келден...
Көрүп кагза — мени тудуп, шамнай бербе!
Э'лүстүң ырындан.

* * *

Дүне када кымны кый деп,
Дүрген, оожум тынып чыттың?
Хайыралыг тының, чүрээн
Хайырлаарың кым боор ирги?
Ынакшылдың кударанчыны, маадырлың
Қазах кыс дег,
Ылап билген кижи чок боор.

* * *

Қайывыйс-даа
Хая көрбээн.
Сеткил каткан хүнүүс ол.

Селик эт чок фронтучу мен
Сээц-бile чурттай бердим.

Көвей-балай чыгаан кирбээн,
Салым-хууга амыраан бис.
Чарык сыйтыг хымыш безин
Хөрөнгий-ле болгай эртиг —
Чадаарда ол биске турбаан.

Удаажырап чурттай бергеш,
Хгаанныңга, ээлдээнгэ
Ынкшиаан мен.
Ынчангааштың ындыг эки
Амыдырал,
Амыраам дээш
Салымымга солдат чүрээм
Сая катап өөрүп чоруур.

Карактарың, шевер холун
Хаттан күштүг, мени шүүп каар.
Эмчи, башкы,
Эртемден-даа эвес-тир сен.
Харын сенден
Хөрөнгөнин угаангыры
Кезэде-ле
Херелденген магалыг-дыр!

□

*Олжас СУЛЕЙМЕНОВ,
Казах ССР-ниң Абай аттыг Күрүнч болгаш
Ленинчи комсомол шаңналдарының лауреады.*

ЧЕР-ДЕЛЕГЕЙ ҚЫДЫЫНГА ҮЫТ ЧОК ІЗУЛАЛ

...Индостан чартык ортулуктун мурнуу шенээ — Канъя Кумарин шенээниң мырынай қыдыында күчүлелге удур күчүлел-бile харылап көрбээн улуг Гандинин маны даш-бile хаажылап каан саскалыг бөдүүн чөвээ агарып көстүп чыдар. Оон үлүүнгө беш ок онаашкан. Ак хөйленде ханныг беш былчак бар, ханнынг беш дээрбек. Олар ак олимпий туктарында көрүп чанчыкканын тайбыцның сүлдезин чурукчуларга айтып берген-даа магат чок.

...Гандинин ооргазынче узел-бодалы, чок-ла болза, националист, чок-ла

болза, чүдүлгөгө калчаалыбы-бile бердинген өлүрүкчү индус аткан. «Сойлук!» деп, өлүрүкчүнү дорту-бile мээц кады чорааным Чаттерджи адаар чораан.

Г. Чаттерджи изиг-халыныңдан соөгүнгө чедир хеңмелендир кадып калган кадаң кижи чүве. Ооң хөлөгези чевегниң чайының маны ханазынга көрүнчүктелип турду.

Ол хүн Америкага қүчүдээшкүн болган — Гандиниң негр сурукчузу Мартин Лютер Кингини өлүрүп каан. Индия ооң тураскаалынга минута иштиниң ыыт чок ёзулалын кылган. 500 миллион минута иштинде ыыт чок ёзулал. Муң чылга денежир ёзулал.

«Кандыг-бир сойлуктуң» аткан огуунү соонда — ыыт чок ёзулалдың чүсчүс чылы.

Ол уеде Чаттерджи чүнү бодап туржу ирги?

I

...Кумарин шенәэ, кежәэкиниң кызыл хүнү,
хуулгаазын каас — пальмалар,
Эртине шуру өттүндүрген

хувада тодди дээш,
элдеп чарапш чүү-даа көвей оран-дыр бо.
Дхот-хәйленин чамап кааны билдиртпес-тир.
Балдырының сиирлери кырлайгыже
дыгый кумче кара ээжәэн киир баскаш,
пальма чулуун тө чая ижип туро.
Карактарым олче көрдү —

ыглап туро.

Касты

ойбуңайнып,
тынып турду.

«Ак Карак

Азия же кайгап туро!

Хары кудай Азияны хайтадып каан.

Кара дарийги

элчилерин бисчे ыдып,
халап-диргеп,
хинчек онаап туруп берген.

Азия — биеэги-ле эрги чурук:

аштың кадыг сөөк холу,

холера, тиф.

Элдээртиглер эңме-тикчок, дипти долган,

Эрткен үе шүлүк санай —

катап-катаап аянаанзыг.

Ак Карак бисче көөргө,
хан-кучук дамырлары —
кызамдаткан касталарның
кызыгаарын айткан дег,
карғыштыглар хосталгазы
көвей сөстүң
көвүүндүве
Анаа эстип кире бээр-дир...»

Кударанчыг саска эжин,
Арын-шырай,
Кюом-сөстер
Ашкан хүнгө чайырлаткан,
Дээп болбас ак-көк далай эрикти
Делгемнерин көөргеткен дег хөмө чалгаан.

II

Ак-көк Карак, сээц-бийде
Азияларга хөөрешкен мен,
Қара болгаш хүрелдир тооннуг
Қарактарга каш-даа катап
европаларга ужуражын,
экилежин душкулаан мен:
динмиттиг шөл ортузунга,
ном саны ордуларга
олар мени үргүлчү-ле
дилеп чорааш, тын ан тургулады,
Азияның алдары дээш,
амы-тынын хайыралавас

маадыр бол деп,

Амыр дыш чок
олар мени көгүткүлээн,
ама-ама Конфуцийни,
ацтекти-даа
угаан чанып, балартааш-даа
утпас кылдыр сыгап турду.
Алдары алгаан аттарны уткаш,
аңган шагның им-демдээнгэ
ажытталгаш, угулза бооп,
чашты берзе дээрэ бе?

Сава байы,
кандыг-чүү деп
сагырыгавайн,
араганы чооглаар бе,
чечектерниң айдыс чыдын
сеткил хандыр
тынгылаар бе?
Өртөмчейниң чаражынга өпейледип,
Өң-чүзүн ылгаай деп туревейн,
ыяңгылыг уннерни сагызының кылгаш
Ырлаан ышкаш каттырып,
сыгырганзыг
ыглап-сыктап, туразында чанназа чүл?
Бінчалза-даа,
кымчы биле боо даажы
Кынчыктырбайн:
«Хоржок!» деп
хоруп кааптар чораан.
Шак ол дәэш хөлзеп-дүүрээн
Сагыш-сеткил
чажыттарын ажыдыптар:
Үё-човуур, кылык-килең төдү өнү
улам тода көстүп келир.
Ол өннер шуут холушкаштың,
ортада таптыг ылгалбастаан!
Хөрээн,
мойнун ажа тыртып,
хөлү эртип,
орайтаваанда,
чонун эрги.
Өжээн болгаш кылыны
Өжүр баскан кижилерниң,
салым-чолдуң бергелерин тооваастаан,
чанчылы дег болу берген күжүрлерниң
Сомазы арткан,
човулаңыг шынынга
чорук чорааш,
бодун анаа бүзүреп ал.
Чырыктыва үнүп келиринге сени
шыгааган боо хараалы уткүй кээр —
анаа база өөренип,
анаа чүве дег чаңчыгар сен.

Түмен оттар
аразындан
Дүннүң кара караңгызы имиренеп,
дуранның хараал қылаңайып шыгаап кәэрge,
турған бодуң чырык-бile тутчу бәэр сен.
Тудуш улуг ол чырыкты,
Чырыра тыртып, үүрмектеп болбас —
чырык уунга бодуң дайзып-бile
Тулдур көржүп туруптар сен.

III

Оран санай, можу санай
олар бар нийн,
Чаттерджи,—
Сойлуктар бар.
Карактарының хевириндеп,
кара, сарыг кежинден
оларның им-демдектерин
ол-дур деп-даа шыдавас бис:
якут черниң алмазы дег,
янзы-бүрү чайынналыр,
хөмүр ышкаш кара-даа боор,
хөлбесер дәэр өннүг-даа боор,
дыт дег мөге дурт-сынныг,
дыдырарган баштыг-даа боор.
Дөгерези —
дөмей-ле сойлук.
Оларны ылгай көөрү дег,
Оон берге чүве турбас:
онзагай им-демдектери —
Оңган куу өн.
Күү өн кара, ак, сарыынче
Хуулуп ойнап чаштынар,
хүлдер болуп шуткуттунар,
хұмуш, алдын чайырланыр,
сеткилдерниң ханызынга
кууарып онуп чыда,
хугбай херээн хандыр бодап,
сегит салып, кедеп чыдар.

Ак кижи каразынче
адып чыдар бе? Чок,
куу кижи мажы базар.
Кара кижи агындыва
Хараал шыгаап чыдар бе? Чок,
куу кижи мажы базар.
соок көрүш,
                          кокайны дег,
согунналып, чүрективе
хөмө кирип, кадалы бээр.
Көрүжүңерден аажыңар
көрүп тур мен, танып тур мен,
куу раса —
хугбайыраан сойлуктар.
Билип тур мен, амдызында
бистиң шак бо шокар векте
бичин хензиг кем-даа бэзин
силер чокка болдунмас-тыр.

Силер чокка сагышсырал,
чиңдиг каткым база келбес.
силер чокка тиилелгем,
Чинртим өлүм база келбес.
Шинитпирлиг халдаашкыным
силер чокка болдунмас-тыр!
Изиг-каанда,
                          чывар-соокта
хугбайыраан
куу сойлуктар, силерни
истеп чор мен, дилеп чор мен,
ыыт чок ёзулалдың
ыржым өйү силерлерниң
карааңарның мунгашталган
халывы сойлуп,
Миннириңерниң
минутазы болзун дээштин,
Каргатынып, алдап-ондап,
силердиве хөмө шурап,
шиитпирлиг чоруп ор мен.

...Караңгылап имиртиңээн.
Гандинин ыдык чевээ

Азий черниң эң кыдыныда
Ак өреге дег, көстүп турға.
Кара-қызыл карактыг ай
харал алган көрүп турға,
шалың дүшкен даштардыва
чайынын төп чырый берди,
куштар ынаар пальмаларда
кударанчыг ырлажы-дыр.

1968, апрель 5

□

Фариза ҮНГАРСЫНОВА,
Казах ССР-ниң Құруне шаңалының лауреады.

ХОВУ ЧЕРНИҢ ХОСТУГ ЧАҢЫ

Қарак четпес делгемнерни
Қажараңаан чиргилчинер эргигиләэр,
Элезинніг тейжигештер
Әлдеп чажыт отчугажын кызысқылаар,
Хову черниң ылгалы боор,
Ховар дирткен бүдүжүнүң мурнун орта
Сонуургалын қылтыккылап,
Чолугуп каап, мөгейбейн эртпес-даа сен.
Ылап ындығ! Делгем хову —
Ыры ышкаш хостуг чаңың болбас ийикпе.
Хову чурттуг кижилерниң
Хоюг караа шолбанналган чырык оттүг.
Аскымчы айт — аргамактың
Аксын тыртып, оожургадыры — амыр эвес.
Чүглүг кулун әзининден
Чүрек безин ушкан күш дег сыг-сыг қынныр.
Хову черниң улустары —
Кончуг эрес, идегелдиг болур чуве:
Экер-эрес эрлер мында
Эргеледиг, чассыдыгга чаңчыклаан боор,
Ада-чурттун салым-чолу —
Амыдырал ыдык-бедик сүлдези дег.
Амыр-дышты камгалашкан,
Алдар бүргээн оолдары карак шимбес.
Хөрәженнер хову черге —
Кежик дигеш турушканда айбычы эвес,

Келин кысты шилиири-даа —
Херт-бурт, далаш — бачым эвес, бодалдыг боор...
Хову черге төрүттүмээн,
Хостуг, чоргаар чаңнар менээ турбаан болза,
Ховум сенээ чалбарбас мен.

ЭРТЕН

Чалыы келин сагындырар чараш хаяа
Чайыналчак көжегезин херивитти.
Ак-көк сцена кырын орта чырык хову
Аян тутту, хөй-хөй үннер улашты-даа.

Дангаар эртен агаар арыг — тынып хаммас.
Талыгырже булуттар-даа далашкылаар.
Чайы ховум делгем хөрээн каастагылай
Саглатчынаан чүзүн чечээн каданыптар.

Қыңғырады ырлап, чөлгөн дамырак сүт
Қылаң өңүнүг аржаан ышкаш мөңгүнелир.
Селбер дүктүг коданчы ыт хөлөгеде
Серте-даа чок сөөк дайнап, оожум чыдар.

Хар дег аккыр аржылы-бile бажын ораап,
Қадай кижи манагзынып ховуже көөр.
Саамчаан белер хавырар шак келген дээрзин,
Сагындырып кулуннар-даа киштешкилээр.

Серин чайлаг эртен эрте магаданчыг.
Сеткилдерни үнген хүннүүк кежин өөртүр.
Даңны атсы чылгы манаан чалыы эрни
Таныжы кыс шак бо шакта чылыктырап.

*Мухтар ШАХАНОВ,
Ленинчи комсомол шаңналының лауреады*

ҚАСЫМ АМАНЖОЛОВТУ ДОРА КӨРГЕН КИЖИ ДУГАЙЫНДА

Хову дургаар эрээн харның илчиргей суу
Хооргалдай чире агып бадып чыткан.

Орай кежээ өле баштыг кырган кижи
Орук орта хөлгэ дозуп үр-ле турган.
Чүглүг күш дег, хийктелдир чолаачы эр
Чүйк сөөртүп, хоорайдан кожуун чедир
Часкы орук малгажын-даа дүшке какпайн,
Чазык, хөглүг ырын ырлап тутсуп орган.
Хаяланып чырыткылаан шырай-арны
Хамык бүгү өөрүшкүзүн сөглөп чораан.
— Үшкарғаннай аалыцарга чедирип каайн,
Ужур ындыг, кырган улус хүндүткелдиг.
Караңгы дүн ортузунда, озалдап-даа
Гаражка мен дөмей чеде бергей мен — дээш,
Орук-суурга моондакталган ирэйни эр
Олтурткаштың, өскээр эггеш, халдывыткан.
Чолаачының баар чери — өске чүкте,
Чөөк эвес, кырганннындан көнгүс хайы.
Имиртициэн. Хову — херни, төшөр уг чок,
Ийн кижи ыыт чок кайын олуртунар.
Чолаачы эр чугаа одун кыпсыр дээштиң,
Чоннуң дээди, хайыралыг ынакшылы —
Касымның бир ырызындан каш сөстү
Каректары кылтып ора, номчуй каапкан.
— Касым ону чогаадып каан ийикпе? — деп,
Каректарын чылпыладып ирэй сөглээн...
Хүндүткелдиң кавайынга өпэйледип,
Күжүр бодум дыка бедик черге ордум.
Дарга чордум. Силернин ол шүлүкчүнөр
Даңды эжик соктап келир кижи ийин.
Мени бо-ла, бажың дээш-ле амыратпас,
Бербээн-даа мен, дилеп билбес кижи чораан...
— Чүнүң-бileе чоргаарланып орарың ол?
Ыры чонда мөңгө шагда сине берген.
Ыраажыны дора көрген, сойлук сен! — дээш,
Кангыр-коңгур машиназын доктаадыпкаш,
Кабиназын ажа тырткаш: — Дораан душ! — дээн.
Чүнүң-бileе көөргеттинип, көгүүрүң ол?
Сүрлүг ырлыг Касым чүрээ — часкы сад-тыр,
Денчелгэ чок хайыралыг шүлүктери —
Дедир аклас арыг суглуг шапкын хем-дир.
Чонунга ол мөңгө онмас чечек чораан,
Чоргаар үнү чолдуг өйнүң кыйгызы-дыр.
Ону силер дора көрүп, олурар де!
Ол дээш, чадаг базып чанар апаар силер.

Хай-халап кылбаанымда, дүжүнцер!— дээш,
Кабинаның эжииң дыңзыг хаап алган...

Тейлер саны эндерик бол, бедик сыннаар
Делегейде ындыг кончуг көвей эвес.
Чүзүн-бүрү чижик күштар эңмежок бол,
Сүрлүг күштүг, чоргаар эзир оон эвээш.
Сая-сая кижилерниң аразындан
Чаңгыс кижи ушчок бедик туруп болур,
Улус чоннаар эрте шагдан ооң ындыг
Ужурун-даа хөлчөк эки билир чораан.
Караавысты туман дуглай халынтаас,
Хайыралыг шулукчүзүн чону камнаар.
Оран-чурт дээш ырын ырлаан кижилерни
Оңгардыва дарга мен дээш идипсиңзе,
Келир үе салгакчызы қырган дивейн,
Кээргел чокка арныңдыва дүкпүрүтер.

ЭР ЧОРГААРАЛ ДУГАЙЫНДА БАЛЛАДА

Чаңгыс сарым!
Чайыныг хүн адаа черге үргүлчү-ле
Аас-кежик, тинделгени ынаац менээ
Арыг чаагай сеткилийден күзезиңзе,
Сактып алам,
Чалгыннарым далбаннадып, ужуп чадап,
Тайып ушкаш, божуу дүрген чиик-адак
Даянгаштың турup чадай берзимзэ-даа,
Халааданчыг, човуур синген, медерел чок,
Кара тамы дүвү ышкаш, дүннеримни
Кээргел долган сеткилийден бирден бир чок,
Хеле-бүдүү кымнарга-даа чугаалава,
Менээ безин ак хар ашпа,
Хензиг чаш-даа эвес-тир мен.
Мээн адым артай баскаш, кара дүнче
Хамык бүгу чуртталгавыс дүле бербе.

Кылык-чарга алыскаштың,
Хыйыр-кылчаң чаңнат боор сен,
Чүдек хей дел каргал боор сен,
Чүү-даа туржук, хүлээп аар мен.
Кара чаңгыс — кээргеп көрбе,
Хамык үүле багы ол-дур!

...Эңмек хая аразынга,
Эзир шаг чок, чалғыннары сыйлы берген.
Ээнзиргей оргулаашче карактарын
Имирертип, серемчи чок аттырганын
Ишти тыныыг, хорадап қаап сактып чыткан.

Оглу эзир оран-таңды әргий ужуп,
Олча-тывыш дилеп чорааш, куруг келбес,
Амдыы эзир оглунун өл тежээлинге
Аажок өөрүп, балыы будуп сегип орган,
Эрес түрлүг, чоргаарланып оглум бар деп,
Эзир күжүр сеткилинде мынчаар бодаан:
«Ханныг балыг намдап бар чор,
Кара черни әргий ужар салымымның
Кааң аяс хұнұ келир, магалыг-дыр...»
Ыңчалза-даа ынак оглу эзирикеш
Ырма сынчыг чүве сөглеп үнүп келген:
«Кара хайлыг аар балыг, күжүр ачай,
Хамык күжүң төдер четти! Харының чогул!
Ачам сен дәэш кәэргел долган хензиг чүрәэм
Аарып, ыстал, мунчулганы көре берди!»
«Ыыттава!— деп, эзир сүрлүг қышкырыпкан.—
Ындыг болза, дужамык бооп, хей-ле черге,
Мени солуур эрес түрлүг оглум бар деп,
Менәэргенип, чоргаарланып чыткан-дыр мен...»
Сүвүр бизең хая-дашче чылчырылдыр
Сүрлүг эзир октаан даш дег шурай берген.

Ынак сарым!
Хайнып-хөлзәэн шак бо өйде
Эзир ышкаш түрлүг эрлер
Эрес чоргаар чоруур чүве,
Өдөржок кәэргел дыңнарындан
Өлүмнү мен чииги-бile хүләэп аар мен.

Мади ҚАЙЫНБЕРГЕНОВ

БАШТАЙГЫ ЧУРУКЧУ

Каткың келзе, каттырып-даа болгай сен,
Кара элдеп чугаа-дыр деп санаай-даа сен.

Қалбак хая арнында бо чәэрби алды
Аң-мен чуруу уран чүүлдүң эгези-дир.

Үе-шагның доозунун чүлгүй аштап,
Үүле-чолдуң тоожузун номчуп тур бис.
Хорум-куйдан чәэрби алды бурун аң-мен
Козурадыр чырыктыва салчып үндү.

Қөшке-даштың динмит-даажы шулуктерим
Хөөн кирип, динмиттелип чаңгыланзың!
Альтамирниң хаязында чүү кижи
Аңнар чуруун дириг олчаан сиилбип каан чоор?

Чүглүг согун дайзындыва шипшип салыр
Чүреккир эр сузүглелин арттырган бе?
Азы, бичии хензиг оолак ойнап чорааш,
Альтамирниң ацын санап чуруп каан бе?

Қаржы хааның дарлалынга дүжүп бербээн
Кайгал бир эр шак бо күйнү шивээ қылгаш,
Ханазынга төрээн черниң хайыразы —
Хамык ацын мөнгежидип сиилбип каан бе?

Чуртталганың төңчү чогун херечиллээн
Чуруктарны сиилбип ойган бурун кижи
Чылдар өттүр ады-сывы билдинмес бол,
Чырык черге өлбес чогаал арттырган-дыр.

Мөнгө, улуг уран-чүүлдү көрүп тура,
Мөңгүннелип, карак чажы хөй-ле аккан!
Агесандр, Паракситель, Фидий олар
Аңнар чураан бурун кижи төлдери-дир.

Рафаэльдин, Репин болгаш Кастеевтиң
Мөнгө, улуг уран чүүлүн көрүп тура,
Мөңгүн арыг карак чажын чеже төкпээн!
Ырак өгбе эң-не дээди чурукчу-дур.

Сеткилимниң уян хылын хөөн кирип,
Секпередип, сорук киирген сергедикчим —
Уран чүүлдү эң-не ыдык сузүүм кылып,
Угаан-сагыш ханызындан чудуп чор мен.

ИЙИ ЧҮРЕКТИГ КИЖИ

Идегели көрүжүндө хүннээректээн,
Ийи чүрек кадагалаан херээженгэ
Эмчидиве кирип чыда дужа бергеш,
Экилежип, орук чайлай хүндүткээн мен.

«Чүректергер кайызы-даа кадык-тыр» деп,
Өөрүшкүнүң сөстерин-не дыңнааны ол боор,
Чүс-чүс кыстың хүлүмзүүн тыртынылкаш,
Өртемчейге өлчей шаңнат базывытты.

«Чаңгыс борбак чүректиглер! Араңарга
Чаштың база боттуң чүрээн хумагалап,
Ава боор дээн херээженнер таварыша,
Авыралдай, камнаңар!» деп чагыксадым.

Экөр оолдуң азы кыстың иези боор,
Эжеш чүрек кадагалаан херээженгэ
Эмчидиве кирип чыда дужа бергеш,
Эжик ажып, орук чайлай йөрээген мен.

Байбота СЕРИКБАЕВ

АДАК СӨӨЛГҮ АРТКАН КИЖИ

Индей бир аймактың сөөлгү төлээзи Яман дээр-
зи, Аргентинаның Ушуай хоорайга өлгөнин солун-
пар дыңнаткан. Оттуг Чер чурттуг ол аймактын
саны 1850 чылда уш мун книжи турган.

Өскен черин хары улус хунаап кээрge,
Өжээн оттуг согунарын сыйлаткан,
Чурттуң бүрүн ээлери — экөр эрлер —
Сугда балык, шөлдө бөрү ышкаш турган.

Өннүг кылдыр арнын будаан эрес кижи
Өжээтенни кокаарак бооп истеп-сүрүп,
Бедик артка эзир ышкаш шүүргедеп,
Белгэ-шатка кокпа дозуп, девидеткен.

Өгбө чоннуң бурун ыры — ооң үнү.
Өскен чер дээш, ханын, чажын төп-даа келген.
Карак четпес чапты берген делгемнери,
Каан аяс, ак-көк кудай ацаа эргим.

Сериин салгын ооң арнын додуктурул,
Чеже кыстар арыг хөннүн сөглевээн дээр...
Ам-на келгеш, адак сөөлгү кижи болуп,
Артып калган. Кым-даа чогу кударанчыг!

Акшый берген индей ирэй Ушуайже
Альттаныпкан. Оттуг Чери ээн калган.
Сөзүн, дылын билир улус шуут төнген,
Сөөгүн тудар салгалындан кым-даа артпаан.

Кара чааскаан чырык черге артып каар деп,
Каңдыг кончуг кадыг-дошкун салым-чол боор?!
Шак бо турган өртемчейниң хайым чону
Чааскаанзыгай сеткилиңгэ дөмек боор бе?

Өөр аймак — төрөл чондан чүгле чаңгыс
Өскүссүргэй кижи-бөрү ыглап арткан!
Оттуг Чериниң хаяа чырыы — хан дег боорга,
Оон ойлап, дескени-даа чадавас боор...

Мээзин дег, арның хүрөң Кижи-дир сен!
Берге-ле-дир: ыглаарың-даа чөп-түр ийин.
«Артып калган улуузум чок, чогум кым мен?
Амыдырал, кончууньну!» дээш, ишкириндин.

Төрээн чери, чону чокта — кежик кайдал?
Төөгүнүң кончуун ыңдай! Чангыс кижи
Адак сөөлгү согунун-даа хары дээрниң
Агаарынче кулбуксуду адывыткан.

«Оттуг Черим, байырлыг че! Салгал чокта,
Оран чурттуң ажыы чул!» деп, кадылангаш,
Хөлзээзинниг Ушуайга улчуп-тенип,
Хөөрже баар шагын Яман манап арткан.

ӨРТЕҢ ЧҮГЛҮГ КӨГЕ-БУГА

Чалбырааштаан изиг оттуң
Чалыныңга шондурулкан өртең чүглүг,
Көге күшту тудуп тұра,
Хөйнү бодап, сеткил дойлуп дүвүредим:

Азияның барының қыдыры —
Арабтарның чурту черде дайын өөсқүп,
Тайбың қолдун ыдық күжүн
Даглар ажыр ужутканың дораан билдім.

Ыдық күштүң карактары
Байба-хұлдұ, қыпкан өрттү сөглеп турду.
Уязын кым өрттеткенин
Улуг тынып, сағынган-даа ышкаш болду.

Серенги шал, таакпы тыртым.
Сезингензиг буяның күш хөлзей берди.
Өртең чүглүг көге-буға
Өрү дәэрге чалғын чайып, әэргишилди.

Чалбыыш-отка шондурулкан
Чалғынарның бижәэн сөзүн номчуп турдум:
«Кичәэницер! Мәэниң дег —
Кижилерниң чалғынары өрттенмезин!»

Мұхтар МАГАУИН,

Казах ССР-нің Құрғынша ғақырылышының лауғасады

УРУГЛАРЫМ ДААЙЫ, ТӨРЕЛИВИС

Кино же кирип шыдываан бис. Зоопаркче авазы оларны әрткен неделяда чедирген-не болгай. Чайғаныш, мыңғырты, «каза дугую» дәэн ышкаш үен-балай чүвелерге сеткилимден хөңдүм чок кижи мен. Доңурған сүт чиир дәэрге арай-ла эрте. А шиштәэн эът садар чер бо чоокта кайда боор. Кандығ-бир арга-бile оларны алаактырар дәэш ойнаарактар садыныңа эккелдим.

Біндиг кончуг солун оранче кирип келгеш, мәэн оолдарымның карактары-даа шокараңайны берген. Машиналар, бульдозерлер, көдүртүр краннар... Бронетранспортерлар, ракеталар, самолет-

тар... Адыглар, парлар, арзыланнар... Сарбашкыннар, языты-мелегейлер, пагалар... Бирде бирээзин, бирде өскезин сегирип ап, ана чай чок-ла турлар. Барык шуптуузун тудуп, шенеп көрдүлөр. Адак сөөлүнде херек чүвезин шилип алгаш, шимээн чок барганинар. Кайызы-даа целлофан ханта автоматтарны колдуунда кызыдып алган турлар. Мажыны базыптарга-ла автомат дызыгайнып, спринейни бээр, а уннунун аксы кыза бээр. Сактырга езуулуг-ла кызыл одун хөрүктелдир боолап турганзыг. А мээн ийи эрлеримниң эгиш-тыныжы-даа кедергей, дайын шөлүндөн мырыңай чаа үнген чүве-бile дөмөй. «Мону алыр бис»— дей-дирлер.

Бінчалзажок оларның аажы-чаңын пат билир-ле болгай мен. Шак-ла бо дег ийи автоматты эрткен кыжын база саткан улус бис. Ийи хұннұ бадыр үзүк чок атқылажып келгеннер — бирээзи дезинптерге, өскези сывыртаар, бот-боттарын истежип, шифоньер иштинче, орун адаанче кирип, диван база сандайлар артынга чаштыңып ойнап, шаанга киргеннер. Бажың иштин базар-баар чер чок қылдыр үенип каапканнар, бичи-даа ыржым булуң тывылбас. Үш дугаар хұннұнде батарейкалары суларап каарга, ам-на оожурғап дыштанырываис ол-дур деп бодаан, ындыг амыр чүве кайда боор. Оларның хыйылаарынга, шүжүләэринге шыдавайн авазы чаа батарейкалар садар ужурга таварышкан. Ооң сөөлүнде автоматтар ийи-даа хонмааннар. Батарейкалар дәеш звес. Автоматтарның боттарын септәэр апарған. Сайғылгаанинарны солуур, удазынарны улап қылыр дәэн оралдажышинымдан чүү-даа үнмәен. Олчаан септеттимнейн артып калганинар. Оларның кырында халывы, сывы чок үрелик сектери чоокка чедир бажыңға чыткылаар чүве. Кончуг кулугурлар оларның-бile ойнаар туржук, безин көрбестер болгай.

— Автоматтар силерге албас бис! — деп шыңгы чугаалааш, белен үрелбес ойнаарактар дилегзинип эгеледим. Ийи алышкының кайызының-даа бир дөмөй чаңы бар: кандыг-даа чүве көргенде, ону ажыткаш азы адыргаш иштинче бакылаксаар. Ындыг чаңы-бile канчаар «қылдынганын» көөр дәеш арзылаңын иштин чара кезип каапканнар. Үннүң тыпты бээрин билип алыхсааш гармошканың ҳөрүүн база ора кезип алганинар. Машинаның тургuzuун билип алышы-бile, ооң пружиназын база диштерлиг дүгүйжугажын ушта соп алганинар. Бо удаада, чарап болурда балды-бile-даа тутсур болза тоовас, быжыг ойнаарак дилеп турган мени, харалааның таварышпайн-дыр. А эрлер-даа автоматтарын күжактапкан мээн соомдан хыйыңайнып, чыда калбайн базып-ла турлар.

— Ачазы, а ачазы — деп, хенертен артымда бир-ле кижи эк-

тимче оваарымчалыг часкагылааш, чугаалай-дыр.— Садып берзин-нерзе-даа кандыг боор.— Көрнүп келдим, көңгүс танывазым кижи.

— Мои сонгаар черле үревес бис деп турлар, черле үревес...

— Ол дугайын мооң мурнунда меңээ чеже-даа даңыраглаан-пар — дидим.

— А ам олар боттарының езуулуг-ла аксы-сөзүи берип турар улус-тур. Шимээргевес бис деп, кайы-хамаанчок тенектенип чүгүрүшлес бис, боттарывысты оожум, томаанныг алыр бис деп турлар ышкажды.

Кайын ийик тыптып келген сүмөлекчимче кичээнгейлиг топтап көрдүм. Хүрөн арынныг, уштунчак карактарлыг арган эр кижи болду, дөртөн хар шагда ажа берген, шаарарап көгерип бар чыдар бажының дүгү тейинде барып, шулу ак-көк апарган. Кастьк-тары база кажаяра берген. Солагай колдуунда үрүп каан крокодил кызыдып алган, оң талазында — улуг пластмасс паровоз. Костюмуның кыдыкы карманында, та өдүрек, та кас чуве, чүгле думчую көстүр. Бични уругларга езуулуг-ла ынак кижилерге сана-дыры илден. Ындиг-даа болза оруунга таварышкан кижи бүрүзүн-иे эшсинер, база кижи бүрүзү-бile ижин-кара чок хөөрежи бергилээр көдээ чурттуг бөдүүи казах база-ла эвес. Чок, хана-карак шокарлыг чинк өрткетиг куу костюмнуг, крахмалдаан моюн-дуруктуг, бөдүүн хөйлөнгөнгө, калбак галстуктуг, албан-хаакчыт хевирлиг кижи болду. Оон талазындан өске танывазы кижиниң хөрөэнчө киржири сарыыл чок чорук. Мен ширини хая көрнү бергеш, полкада оваалап каан ойнаарактарда кастьина бердим. Ын-чалзажок танывазым кижим чыда каар-даа хире эвес.

— Садып берген болзуңарза аар?!— деп, бодунга дилээн чуве дег чугаалай-дыр. Улуг кижиниң талазындан деткимче алгаш оолдарым шуут чагырга чок барганиар.

— Ачай, автоматты садып бер! Ача-ай, бо автоматты садып берден — деп, иелээн кулак ўютап-ла турлар.

— Че, ап алышар даан!— деп, танывазым кижи база чүткүдүнгө тур.

Чон бисчө көрүп эгелээн. Үй-балай чорукту шинтирилгө соксадыры хөрөнгө апарган.

— Хүндүлүг ыңар!— деп, уругларымның эрге-ажының камгалакчызынч, безин эргилип көрүнмейн-даа чугааладым.— Таарзынар чүвөнөрни бодунар-ла ап көрүнцөр. А өске улус хөрөэнчө киришкөн хөрөнгө чок болгай аан.

Хүндүлүг «камгалакчының» ыйды читкен. Оолдарым база-ла шорулбайи бардылар. А мен резин болгаш пластмасс ойнаарактар

аразындан тааржыр чүве дилээш, чөгел төткеш, демир ойнаарактарда келдим. Ам эки таарымчалыг болурундан аңгыда өртекүнези-бile демги автоматтан черле калышпас, харын-даа ону ажар чүвени дилеп эгелээн мен. Яңзы-буру машиналар, тракторлар, бульдозерлерге хөңүм чок, танкыны көре бердим. Ийн үгербоолуг улуг танк. Демирден шуткуп каан, үреп адырар-даа арга чок. Поезд-даа кырлай бээр болза шыдаар — быжыг. Оон аңгыда мындыг ойнаарак оларга черле турбаан. Кайызынга-даа танк алыр деп шинтирилеп алдым. Ужур эдерип оларның күзелин айтырары херек апарган.

Оолдарым автоматтар кужактапкан үнер эжик чанында барган турлар.

— Танкылар алзывысса кандыгыл? — деп, ыткыр айтырдым.

— Бис автоматтар ап алдывыс! — деп бир үн-бile алгыржы бердилер. — Даайывыс садып берди.

— Кандыг даайыңар?

— Демин мацаа турган аап, бистиң төреливис.

— ??!!

Шынап-ла ындыг болган. Автоматтарның өртээн төлээш, чегин садыгжыга берипкеш, чоруй барган. Мен-даа ыыт чок мен. Оолдарым ам оларны апарган эдиндең чарлыр-даа хире эвес. Чаагай сектилдиг «даайывыс» садыг иштинде-даа, даштын-даа чок. Бодунуң херээн кылып кааш арлы берген.

Оолдарымның менден болур чогуур «хемчеглерни» алганы чугаажок. Келген дораан иелдирзин булунга тургузуп кагдым. Карайым-бile демнежип мөзү-шынар дугайында дыка-ла улуг сургаал кылдывыс: ужур-чурум, бодун туттуун билириниң дугайында база кончуг багай чанчыл болур — чазый, чилби чорук дугайында дээш оон-даа ёске. Чеже болур, шаавыс төнгеш соксал каан бис. А оолдарыбыстың шылагзырааны-даа билдирабес. Бир эвес херек болза бодунуң булунунга бажы-бile-даа турарынга белен хире. Чангыс-даа катап ыглавадылар, безин могаттынып хыйылавааннар. Ындыг белен эвес арга-бile «тып» алганы аар өртектиг ойнаарактарынче будүү ийи-чангыс хыйыртап каап турганин. Кайызының-даа арнында — чажыртынмас өөрүшкү. Ам канчаар, кадайым-бile бот-боттарыбысче көрүшкеш, оларны өршээр ужурга таварышкан бис. Эптежин алгаш — чемнениринче кыйгырдывыс. Мурнунда дег ийи-үш катап кый диртип, иткileжип, ыймактаажып-даа турбайн, оожум топтуу сүргей кээл олуруп алдылар. Чүгле автоматтарын холдан салыр хире эвес. Чемненирде ооргазынга чүктеп алгаш, партизаннар ындыг чүве дидилер. Каттырышкаш, аттынарын соксал каан бис. Чүгле танывазым кижиге хорадааным олчаан читпээн. Сактырымга, ол мени кыжырып дорамчылаан-даа

ышкаш, анчыны сүргей. Оон арны, бүгү даштыкы хевири ам-даа уттуңдурбаан, сагышта хөвээр. Кудумчуга таваржы берзимзе ыяап-ла акшазын эгидип бээр мен. Оон аңгыда болган таварылга дугайында чүнү бодап чоруурумну аңаа таптыг сөглөп бергей мен аан. Ыңчалзажок, амыдыралда мээн бодап турганым ышкаш болбаан. Душ бооп таваржы берген бис.

Стадионга футбол көрүп алгаш, чоннуң сыйгаарын манагзынып остановкага тур мен. Сыцмарлажып булганып киргеш, тепкинишке халбактанып, адырылбайн артып каар ўе шагда эрткен, студент чылдар эвес. Хенертөн бир-ле кижи эктимче часкай каапты:

— Че, чүл моң, дуңмакыжым? — Магазинге ужурашканым танывазым эр кижи болду. Арнында шоодуг, дорамчылалдың сомазы-даа чок. Шаг-төөгүде-ле көрүшпээн чоок эжинге душкан дег, чазык хүлүмзүрээн тур. Шак мынчаар аажок чаагай хүлүмзүрүп турага кижиңе кажан-даа багай чүве сөглөй албас хайлыг чаңыг кижи мен. Ангадай берген мен.

Хол тудуп мендилештивис.

— Че, оолдар кандыг-дырлар?

— Па, силер оюнну көрбээн улус силер бе?

— А-а... «Кайрат» бе? — деп, танывазым кижи элчоксунган шинчиллиг удур айтырды. — Силер футбол дугайында чугаалап тур силер бе? Чок, көрбедим. Кандыг ойнадылар?

— Удуп алдылар — деп харыыладым. — Кол үениң соонда беш пенальтини киир төптөлөр. Бодунун бир очкозун алдылар.

— Чүгле чаңгыс-ла очко бе? — Ол аңаа эвээш ышкаш сагындырган боор.

— Ордабаев эвес болза, ону бэзин ап шыдавас турғаниар — деп, чугааладым. — Эрес-ле эр. Бөмбүк шимчей бээргэ-ле ол халый берген. Яшинин шаанды бир көргөн бис... база эрес-ле эр чораан! Мырыңай штанга чанындан бөмбүктүү сегирип алган!

— Сегизбаев кандыг ойнады?

— Сегизбаев?.. Сегизбаев тренер кижи болгай. Ол ойнаар эвес.

— А, ындыг чүве-дир ийин оң... А мен дыннаарымга Сегизбаев дээр футболист-даа бар ышкаш...

Мээн чаагай сеткил-сагыжым чоорту эстип, «черже» бадып эгеледим.

— Че, дөмөй-ле чүве-дир ийин... — деп, аарыкчы-даа эвес апарған, танырым-танывазым кижи чугааланды. — Маңажып-ла турарлар. Кылыр чүве тыппаан эвес. — Бир-ле чүвеге таарзынмааны илдең холун чаңгыды. — Бир эвес бичии уруглар ойнап маңажып турган болза өске херек. Көрүп-даа болур ийик... Шынап, силер-

ниң маадырларынаң кандыг турлар? Автоматтарын үревээн боорлар аа?! Менээ аазаан улус болгай.

Мен ам-на орталанып келген мен.

— Хүндүлүг таныш!— дидим. Бодумнуң үнүмге чогуур дыңзыг аян киирер дээримге болдунмады. Харын-даа маажым таваар ышкаш дыңналды.— Силер ынчан арай багай кылган силер...— Оон ыңай чогуур сөөстер тып чадап кааш, илдиге бергеш, карманнарым үжеттине бердим.

Хүндүлүг «таныжымның» арны хуула берген. Мээн билээмден сегирип алгаш, холумну кармандан ушта тыртарын оралдажы берди. Ынчалзажок, мен дүжүп бербедим. Адак сөөлүнде, улуг күжениишкін-бile холумну ушта соп эккәэрge, ында үүрмек он шаа акша бар болду.

Сактырымга, кожамның бажының дүгү улам шаарарып туруп келген, арны сығыглар-бile шыптына берген, бирде каарарып, бирде кууарарып-даа турган ышкаш. Таптыг чүве-даа чугаалаар харыы чок.

— Дүнмакыжым, ынчаарга кайын боор, чараш эвес чүвэдир — деп адак сөөлүнде, чурум уреп алган өөреникчи оол дег арай деп-ле сымыранды.

Чүнүн чараш эвес дээрин мен эки билир-ле болгай мен. Чүгле ооң-бile маргыжар хөңнүм чок болган.

— Уругларывыска ойнаарак садып бээр копеекти бис боттаратывыс база тып ап шыдаар бис — дээш, дүре тудуп каан акшаларны оон костюмунуң қыдыында карманынче суга қааптым. Оон чоруптар бодаан мен, ынчалзажок, ол мээн холумдан катап сегирип алган. Дыңзыы дээрге кыскаш-ла. Белен салбас деп чүвени билип кагдым, ам канчаар содаалажыр эвес.

— Күжүрүм!— деп, химиреди-дир.— Күжүрүм, уругларга белекке бергеним ойнаарактар өртээн эгидип бергеш, ооң-бile мени дыка-ла куду көрдүн. Сен ону, чүвени эки угаавас, кенен аныяан-бile ынчанган бооп чадавас сен... Мен оон холундан ушта чуткуүр дээн оралдажышкынымны соксап кагдым, ол база-ла салыпкаш, карманындан мээн чаа-ла суп бергеним акшаларны ушта соп эккелгеш,— мени Ходжа Насреддин деп бодадынар бе. Беш акша, үш, ийи акша... Бир акша артык. Ма, ап алышар — дээш, менээ рубльди эгидип бергеш, арткан акшаларны камныы сүргей дүргеш, кармактап алды.— Че, ол-ла-дыр, ам долузу-бile сана-жып алдывыс. Өреден адырылдынар. Арын-нүүрүцер ам көнгүс арыг, Мээн-бile эпчоксунмайн, анаа чугаалажып болур силер. Дыңраптур мен.

Мен-даа аштырганымны билип кагдым.

— Арай... Черле арай... эпчок-ла болду — деп, катап-ла сөс тыппайн чугааландым. Хамык ужур шынап-ла копеекте эвес-ле болгай... Силер мээн орnumга болзуцарза база-ла ынчаар турган силер.

Танывазым кижи шинчилээн аянныг мээн арнымче көргеш, кээргээни азы чөвшэррешкени-даа билдинмес, эктимче часкан кагды.

— Эргим тала! Канчаар-даа далашсыңца дөмей-ле автобусче кирип шыдавас сен. Чон сыыгап чоруп турда, сенээ бир төөгү чугаалап берейн.

— Чугаалацар даан — деп, тоомча чок харылладым. Көрүп турарымга, танывазым кижи кандыг-бир сонуурганчыг чуве-даа чугаалаар шаа чок хире. Ынчалзажок, «кижи бажы кизирт», автобустарже чүткүп кирер дээр хуу-даа чок, кире-даа берзимзе ёөктерим бүдүн артпазы илден.

— Кижи кайгай бээр төөгүнү мен силерге кайын чугаалап шыдаар деп мен — деп, танывазым кижи агартынды.— Анаа таварылга-дыр ийин, амы-хууда чуртталгадан. Кыдынычे чоруй барагалыцарам. Анаада кижилерни көөрге, кижилер ышкаш-ла боор чуве-дир. Мындыг таварылгада бир-ле угааны чанган черликтөрзий бээр. Та чүге ындыг чуве, кижи кайгап ханмас. Бээр боже келинэр. Оон башка базып каантарлар.

Шынап-ла үнмерлешкен, шаарацнашкан кижилер бир-ле чыс-үерде эринн ажып, хайнып-мөөрээн хем-не. Аай-дедир чалгып турар үзүлбес-ле кара чүве. Автобустап, троллейбустап, таксилеп-даа чоруп-ла турлар. Дыка хөйү чадаг базыканиар. Ынчалзажок, дөмей-ле сыыгавады. Сөөлгүлери стадиондан безин чаа үнүп турар хевирлиг. Танывазым кижи-бile улус аразындан үнүп, оякталдыг базылтывыйс.

— Ада-нем бичии турумда-ла чок апарганиар — деп, ол чугаазын эгеледи.— Ындыг-даа болза түргедел деп чүвени көрбээн мен. Менден ыракта улуг, чаңгыс-ла борбак кады төрээн угбам бар. Ол мени азырап алган. А честем ачамны солаан. Өөредилгемни хайгаарал, мөнэ дузалажыр талазы-бile ол калган ачамдан-даа артык кижи болган. Ачам мээн өөредилгемче шоолуг-ла сагыш салбас чораан. Кадык-шырырак, тодуг-ла болза, экти элевезе-ле ажырбас деп ол санаар. А честем баштайгы хүнден эгелээш-ле мени шыңгыы чурумга өөредип эгелээн. Школаже озалдавас, онаалганы чогуур шакта ылтыр, айтып берген номнарын албан номчуур турган мен. Амыдыралында ол боду эртем-билиг-даа чедип ап шыдавайн барган, ынчангаш өөредилгени улуу-бile хүндүлээр. Мээн езуулуг эртемнig кижи апаарымны ол сеткилиниң ханызындан күзеп турган.

Угбам-бile чуртtaa-ла сес чыл чедe-даа берген болза, чүгe-ле ийик ажы-төл чок улус. Черле ынчаш, кончуг чаагай сеткилдиг кижи болган-на боор, честем менээ төрээн ачамдан артык ынак турган. Онгу классты доозуптарымга, мени Алма-Атаже боду алгаш чорулкан. Ол үеде ындыг коргунчуг конкурстар бар эвсэ. Өөренир күзелдиг кижилер ховар. Шынын чугаалаарга, мээц база улуг-ла күзелим чок турган. Өөредилгэ эвсэ, мени улуг хоорай сонуургадып турган — янзы-бүрү оюн-тоглаа. Документилерим дужаалкаш, улуг-ла бергедээшкин чокка, университеттиң студентизи апарган мен.

Амыдырал ол үеде берге-ле чүве. Ынчалзажок, студент чылдарымда база-ла элег-турег көрбээн мен. Честем ай санында акша чорудар. Угбам база будүү ийи-чаңгыстал немен бээр. Оои аңгыда стипендиям. Бажымның сарыг суу катлаан, аныяк-тенек үем чүве. Бодумну бодгага-даа дениээр чыгыы! Ол үеде студент кижи дээргэ, мээции-бile алырга, профессор азы министр-бile барык дөмей. Кыжкин — хоорай, чайын — аал. Амыдырал — хүшиэректээн аяс дээр-ле. Угбам биле честем, университет биле Алма-Ата — бүгүү делегей менээ өөрүшкү кылдыр чаяатынган дег.

Уш дугаар курсу дөңгүп-данып дооскан чылым ол. Чайын дыштанылгамда чапылкан мен. Төрелдерим чайлагже көжे берген болган. Аас-кежин болуп, орукташ тергелиг улус-бile туттуңчуп чорааш, чедип келдим. Кел чыдар улустуң бараанын ырактан-на көрүп кааш, угбам, честем уткуп үнүп келгеннер. Үргүлчү-ле ындыг улус чүве. Бо удаа оларның кылажында, шимчээшкиннинде, арын-шырайында бир-ле танывазым чaa чүве бар. Таваар базып орган ол ийи кижини эрте халааш, ийи азы үш хире харлыг бир-ле оолчугаш тергеже чүгүрүп олур. Дүже халыдым, ол коргуп тура дүшкеш дедир ыдып берди. Чүгле ынчан сактып келдим. Кыжын бир чагаазынга угбам дуңмалыг апарганымны дыңнаткан-на болгай. Честемниң ырак төрели кижиниң чаа кылаштап чоруур, эң хаймер оглун азырап алганнаар. Адын Абзал дээр. Ооң дугайын чагаа санында бижип турганнаар, бир катап харын-даа соң адыхы биле бутчугажын саазынга долгандыр шыйып чурааш чорулуу-каннаар. А мен дээргэ ону херекке албаан-на болгай мен, харын-даа дунмамны бар-чогун уттулкан мен.

Улуг кара карактарлыг, бажымның тейин чүлээш чулчургайында дүкттерин өрүп каан, кызыл шаровар кеткен бичии оолчугаш, өгже кирил кээрийвиске-даа, менден дезер, чагдавас, хоржок. Чүгле шай ишкен сөөлүнде, чемоданымны ажыда бээримгэ, хойнумга олурупкаш, чемоданым иштинчө бакылай берди.

Бо өгден ангы өөм-даа чок, угбам, честемден ангы төрелдерим

бар эвес. Бодумну өг-бүлениң бүрүн эргелиг кежигүнү қылдыр санап, оларга бак секткил бодаар деп сагыжымда-даа чок турган. Белек чок черле кәэн көрбээн мен. Бо удаада чемоданым база долу: честемге — костюм, угбамга — платье, оон аңғыда шай, янызы-бүрү чигир-чимис. Чүгле оларга эвес, кожаларга безин чедер. Эңдерे уштуп-ла тур мен, адак сөөлүнде чемоданның дүвүнде чүгле бодумнуң идик-хевим артты. Чемоданны дуглааш, орун адаанче киир идииттер бодай бердим. Ынчалзажок, хойнумда олурган дунмам:

— Шина...— деп, шулуңнап, ыгламзырап, олче чүткүүр, хоржок.

Ужурун билип чадааш, топтап көрдүм. Оон карактары идеңсүл, манаашкын-бileе долган, оожургадып, соксадыр болза дораан ыглап бадырыптар.

— Шина... бип-бип...

Чүрээм шимиirt дээн. Машина! Ол ойнаар машина дилеп турган! Шупту улусту белек-селек-бileе өөртүп, амыраткаш, бодумнуң бичин хензиг дунмамны уттуп алганым ол ышкаждыл.

Өг ишти дораан-на шыпшың барган, ымыраа-даа ужуп эртсе дыңналы бээр чыгыы. Честем-даа, угбам-даа, мээн-бileе менди солчуур дээш келген кожалар-даа ыыт чок. Чүгле мээн бичин дунмам-на үе-үе болгаш дилег долган үнү-бileе ыгламзыгай шулуңнаар:

— Шина... бип-бип...

Угбам шилдегер чигирлер-бileе көгүдүп шенеди, хоржок, көрбес-даа. Честем орун адаандан эңдере-ле ойнаарактар уштуп эккелди. Пистолет. Айт. Ыт. Диис. Шуптузун ыяштан чазап каан, чаражы хөлчок. Оларның ҹанғызы-даа ону сонуургатпаан — аайдедир тарадыр шывадагылаптар.

— Шина...— деп, чугааланмышаш, менче-даа көөр, чемоданчедаа көөр.— Шина... бип-бип...

— Кыштадыр манаан кижи болгай, акым мензээ машина эккеп бээр деп, байгы бодалы-ла ол — дээш, угбам улуг тынып кагды.

Честем хейде-ле дүвүреп, черде ойнаарактарны чыйй берди. Кожалар тараап чанып эгелээн.

Ол хүн, бир-ле дугаар, өгде хары кижи қылдыр бодумну биллип каан мен. Чогум ындыг онза өскерилген чуве-даа чок. Угбам эрги чаны-бileе, мени хүндүлөп, аяк-сава кырында-ла турар. Честем база-ла, ол хевээр, өөредилгем, чуртталгам дугайында айтырып, сонуургап, онза хүндүткел-бileе мени ажаап-тежээп турган. Ынчалзажок, бистиц аравыста бир-ле ындыг, көзүлбес, моондак турупкан. Оларның арнынче дорт көөр дээш диттип чадаан мен.

А дунмамчे көрген санымда-ла, кара баарым халаш дээр. Чигирчимис көргеш, чоорту оожургай-даа берзэ, чеже-даа мэндэн чыда калбас, харын-даа чүктени каантар, холумга-даа олуурттар апарза, дөмей-ле сеткилимде аар даш суп каан дег, өөрүнчүг эвес. Бодумну төнчү чокка буруудадып, харын-даа кем-херек үүлгеткен кижи кылдыр санап турган мен.

Ындыг берге муңгак сеткил-бile угбам, честем сугга ийн азы уш хүн хире чурттадым. Болган чувениц сөөлүнде, оларнынга артарты менээ улам бергедеп бар чыткан. Дөгертиниш эгеледим. Далаш хэрээм бар дээнимгэ бүзүррээннер боор — кым-даа чоруурумга удурланмаан. Честем, эрги чаңы-бile чемоданымны база карманнарым доллур янзы-бүрү белек-сэлээн суп берген. Угбам база-ла чыда калбайн: кудумчу кежерде кичээнгейлиг, кыстарбилие оваарымчалыг болурумну, акша-төгерик камнавайн эки чемнениримни, арага-дарыже сундукупазымны чагып-сургал, шаг-ла болган. Чорукан мен.

Бүгү-ле чүве эрги хевээр. Честем ай санында акин чорудар. Акша алгаш-ла чагаа бижнир турдум. Чүгле, чагаа бишүүн санымда-ла, чашчыгаштыг бичин дунмамины дугайында айтырар дээш диттийн чадаан мен. Олар база-ла чүнү-даа биживээннер. Эргиде дег чылыг сөстерлиг чагаалар кээл турган. Та чуге чүве, оон чоорту чагааларның келири ховартап эгелээн. А кыжын, ийнүүш ай иштинде, чангысты-даа албаан мен. Ындыг-даа болзя акшаны үзүктелдирбейн чорудуп турганнар.

Чайгы сессия дооступ, четтиклийн манап турганым, дыштанылга-даа келген. Экзаменнеге бир-ле дугаар эки белеткенин, багай эвес дужаагыладын-даа. Черле ынчаш, ынчан ол, сөөлгу катап аалче чораанымның соонда, аажы-чаңымның, өөредилгемнин-даа черле шору өскерлип, экижий бергенин бодум эскерип каан мен. Мени, оон мурнунда «чыдыг бай» деп санап турган, чангыскурсчуларым безин эшсинип, эдержир апарганин. Чангыс сөс-бile чугаалаарга, сессия доостуру билек аалче чанарынга белеткенин эгеледим. Төрээн черлеримни сагынганым, чаныкасаным аажок. Энир ынчан чорааш, ону-даа талтыг көөр харыым чок болган. Оон аягыда, угбам, честем-бile база кижиизиг чугаалашкан эвес мен. А эн-не кол чүве — ында мени бичин дунмам манап турагар. Чемоданым доллур ойнаарактар садып алган мен. Машиналар безин бещ, алды янзы. Дунмам думчуу-бile шүжүлевишаан, ынча хэй: дүлгүүрлээр, сөөртүр, чинк база чүйк машинналарының аразында ойнап олууарын бодап келиримгэ, өөрүнчүү хөлчок.

Кежээлктий бергенде, аалымга чедии келдим. Мени уткуулүнгөн кижи-даа чок.

Честем-даа, угбам-даа өөнде. Угбам өл көржесүү чүшкүрүү, суугу кыдынында, честем баг-били үрелдешкен чүйк баарында олур. Кайызын-даа көөрүмгө, кырыксай берген ышкаш. Хенертең өггө кирип келиримгө ийи кижим серт кыннып, көжүй бергензиг, шинмээн-даа чок. Өг ишти ээнзиригей-ле чуве.

Чүрээм соолаш дээн.

— Абзал кайыл?

Угбам эпчок туруп келгеш, эдээн силигип чоруй менден күспактаныпкаш, ыглааш-ла барды. Честем база туттунуп шыдавайн барган. Чүү болганин билип каан мен, үжээлдиривистин үч-чоуурун, ыы-сызызын кожалар үр-ле дынцааннар боор.

Дуңмам кыш ортузунда-ла бужар думаадан аарааш чок апарган болган. Угбам биле честем ажыг-шүжүгден шуут-ла карара кадып калган. А боттарының чидириин, мени дүвүретлес дээш, дыңнатпааннары ол. Аас-сөс-били сөглевезе-даа, менээ хомудалын будун чыл иштинде будүү шыгжап келгени илден. Ам душчуп келгеш, ажыг-шүжүгден эрткен-барган чүве-даа уттундурган. Ам канчаар боор, эгидер арга бар эвес... Сактып кээримгэ-ле, чүрээм чырылрыр — деп танывазым кижи чугаалангаш, карманындан аржыыл уштуп, карактарын чода берди.— Бодап көрүнөр даан... Чаш төл... бичин уруг... Ооң үш-ле харлыг назынынын чангыс күзели — машина. Дуңмамга ойнаар машинаны белекке садып аппарып берил, ону аас-кежиктүү кижи кылып каары менден хамааржыр турган...— дээш танывазым кижи элээн ыттавайн барды.— Ол таварылганың соөлүнде-ле бичии чаштарының карактарынчө көөр апарган мен — деп, үнү орталанып, уламчылалы.— Оларның чүнү күзеп турарын дораан эскерип каар мен. Уругга аас-кежинин шаннаар дизе хөй чүве хөрек бе ынчаш, чүү деп бодаар силер? Көңгүс эвээш. Ындыг «бичии чүве» дээш оларның чаш сеткилин балыглап, сорбуланырган хөрээ бар бе... Бодап көрүнөр даан. Че харын, чемодан долу ойнаарактарлыг чеде бээrimge мээн бичии дуңмам дириг, кан-кадык турган дижик. Дөмейле ооң өөрушкүзу ынчан бир дугаарында барганымда дег ханы болбас ийик. Өөрзө-даа эрткен чылды эгидер арга бар эвес. Эрткен ай, эрткен хүн, эрткен үе эглир бе? Чок. Қажан-даа ээлбес. «Эрткен чуртталгам эгидип алдым» азы «чиидиргеним эгидип алдым» дээн чижектиг казах үлгөр сөстөргө бүзүревес мен. Чижээ, силер оолдарыңарга оларның ындыг кончуг алыхсааны автоматтарны қажан-бир садып берген дижик силер. А чүл ынчаш? Ынчангы, бистин үжурашкан үевисте, оларның күзелин силер дөмейле хандырбаан болур силер. Өшкен чүве өөскувес, катап қылса-

даа ол ёске одаг боор. Эрткен ўе эгиттинмес, чок, эглип келзе-даа сыр ёске ўе-дир. Ол чүгле бичинилерге эвес, улугларга база хамааржыр. Бүгү кижилерге аан...

Чон эвээжей берген. Ыцай-бээр көрзүнүп эгелээнимни эскерип кааш, дораан-на:- Хөй чугаа-бile силерниң ўенерни дыка-ла өлүрдүм, буруулуг болдум, аа. Бүгү-ле чүвеге силерге экини күзедим — дээш, ол дургени кончуг базып чорупту. Хая көрүнмейн-даа, турган «Икарусче» кирип олурупкаш, чоруй барган.

А мен: «Манацар!»— деп безин чугаалап четтиклейн, аазадып туруп кагдым. Сактырымга, мырынай чаа чоруй барган танырым, танывазым кижиниң, бүгү-ле танырым болгаш танывазым кижилерниң — ёртемчейниң мурнунга бодум буруулуг-даа ышкаш апарган мен, аиҷын дегет. Амьдыралда черле ындыг болгай: бирле кижи-бile маргышкан, месилдешкен азы сегиржип алган ийик-пе, шенектериң-бile иткileшкен чоруур сен — ол бачым өйлерде кандыг-бир кижиниң сагыш-сеткилинче бакылаар, оон байдалын тооп көөр харының кайда боор. А бир эвес таптыг хандыр көөр болза, шунту улус — дүүнгү чаштар, база сенден улуг-ла ылгалыр чүвэни чок, дөмий эвес чүве бе? Ынчалзажок, ону бодап билир чайын база чок. Чеже-чеже кижилерниң сеткилин човадып, оруун доора кешпедин дээр! Оон бөдүүн чижээ: кызыл күш-бile чара чүткүп, автобусче кыстынып кире берген дижик сен, а сээн хайын-бile езуулуг-ла далаш чоруктуг бир кижи артып калган. Чаңгыс хомууданчыг чүве: ол чокта база-ла чурттаттынmas. Чүгэ дизе бис... бис — улуг кижилер-дир бис.

Бажы көгергиже чедир бичин уруг бооп артып калган, ол танывазым кижимни оон соонда көрбээн мен. Дужа-даа берзимзе, дөмий-ле көрбээченеп эрте бээр ийик мен. Ужурашкан дүжүү чул? Че харын, мендилешкен дижик мен. Буруум билинген дижик мен. Дөмий-ле эрткен чүве эглир эвес. Ындыг болганда шуут ут-тупса эки эвесле.

Шынап-ла, неделя-даа четпээнде, болган таварылга уттундурда берген. Чүгле оолдарым ол кижини утпааннаар. Кандыг-бир ойнаарак көрүп кааш, чарашсынганда, бот-бодуунче көрүшкеш, ыяап-ла: «Бистин даайывыс-төреливис даарта садып бээр»— дижирлер. А ол ынчангы автоматтары ам-даа чаа хөвээр, үрэвээннер. Амдагаа чедир ойнап турарлар. Бодуунц даайы-төрелингэ аазааннаар болгай.

СУББОТА ТӨНГЕН...

А бир эвес силер шак бо төөгүнүң чүден эгелээний айтырзынарза, оон чогум қанчаар эгелээний билбес мен, ацаа та чайе азы суббота, хоорай автобузунуң багай ажылы, азы бир шада мээн өнүүм Турсынга ооң взводунуң анаа дайынчызы Заза Қабриадзениң белекке бергени қайгамчык япон зонтузу буруулуг болган чүве, оозун-даа орта билбес мен, шыны херек, та анаа азы кударанчыг төөгү чүве — черле билбес мен, харызызынга чүгле эктим кызып каар кижи-дир мен. Чоокта чаа куда дүшкенин билир мен, а мен ацаа үзүм-чиғир чип, суксун ишкен мен, база аныяк өгбүлеге бир-ле пластинка белекке сунгана мен... А ынчан? А ынчан суббота турган, күш-ажылчы неделяның төнчүзү турган, мөчек-мөчек шыңганинарның чымчап сулаараар, оолдарның заводтуң чунар өрээлингэ саарылган чылыг сугнуң адаанга турупкаш, шантанып, бот-боттарын шоотчуп, одажып сөглөжир өйү турган, а даштын трамвайлар қыңгыражып мациашкан, азыг саиында чузүн-бүрүн чечектериин садып турар, улуг делгем кудумчуларның кежэеки оттары чайынналган, ол-бо чүктен хөгжүм үүү чайтыладыр куттулгаа үе турган. Суббота, суббота!..

Турсын тус черниң универсмагындан чазын чаа садып алганы, амдызыында дың чаңгыс костюмунуң чүвүрүн базып алғаиының соонда дораан далаш чок хынамчалыг көргүлээш, черле шору болганинга өөрүп, чүвүрүн демир орун бажынга артай каап хаан. Арыглап аштап алган костюмунуң моюндуруунда ылдыртына берген дүктү дүжүр кактапкаш, дүрүштүр бөле хаара суккулап каан, хириге берген, чуур чай алынмайын турар хеп суккан аксы ажык чөмоданче кайгап, боданып турган.

А ооң бодаан чувези мындыг: канчалза экил? Алдынналчак удазыннар-бile хээлеп даараан, оларның чайынының ындындан көстүп турар пальма адаанда шылагданчыг таңго танцылаан ийн аныяк кижи чураан хорагай галстукту базар бе, баспас бе? Ажыбылие чугаалаарга, оон илнир тудар кара хөңү чок болган, ынчалзажок ол шинтпир чок көрүнчүк баарынга турупкан, галстугун хөрээнгэ тудуп көргеш, базар деп шинтпирлээн. Будундан бажынга чедир кылайтыр кеттинер деп бодаан болганинда, бо хөрекке долу харысалгалыг болур ужурлуг сен, кайгал Бейсенов! Чоокта чаа Культура бажыңынга танцылаап тургаш, дыниааны ырының «Адиуда» деп кожумаан ырлагылай каапкан.

Шеригден халашка-ла ол барык ийи ай чеде берген, шахтерларның шак бо бичежек хоорайынга ооң элээн акша ажылдап алыр дээш келгени бо. Күчүлүг бульдозер каң диштери-бile уургайындын кылын ханазын хүнзедир хемирип келир, а Турсын чаң-чыкпаанындан көжээ шуут шыгырт туруптар, ээлчег соонда ажылчынаары хоорайже сөөртүр эргижирей берген, кангыраан сарыг автобуска олурган дораан ол удуй бээр, бажы бош чүве дег соңгага бо-ла үзэр, столоваяга келгеш, шала далаш чемнени тыртып алгаш, бир кадайның бажынында айда үжен акша-бile түр када хөлезилеп алганы хензиг өрээлинге келгеш, орунга калбаш кээп ужар. Ниити чуртталга бажынынга өрээлди «чоокку үде» бээр бооп аазаан турган.

Бынчалза-даа ол ундарап көрбээн, ол кевин-херекчөк чүүлдерге муңчуулар хире ындыг чөгөнчиг эвес болдур ийин, ажылынга чоортуу чаңчыга берген, ниити чуртталга бажынында орун база шиит-пирлэтигэн, оон кадында... ооң кадында ол бир уруг-бile база танышып алган.

Ол кысты Сауле дээр, а ол демги ажылчынаар столоваязында поварлап турагар... Турсын бир-ле ээлчегге турга, боданы хона берген. «Эй, маадыр, бо чоп бут кырында удуп турагын ол?»— дээн, бир-ле кижиниң хөглүг уну хенертэн сырбаш кылдыр оттурууикан. Турсын карактарын хере көрүпкен, каттыраңнаан, ак бөрттүг хөглүг уруг баарында турган. «Азы бистиң чемивис сенээ таарышпас-тыр бе, хартыгажык?»—«Чуге таарышпас чувел? Тааржыр. Менээ силерниң щиндер аажок тааржыр, а оон артык ону хайындырып турагар кижилер — деп, баштактанмышаан чугаалаан.— Мээн-бile танцыже баар силер бе, а?»—«Дүргенинни але!..— деп, уруг тадылады каттырган.— Аңа база удуй берзиңзе, канчаарыл?» Турсын аңаа база бир-ле чүве чугаалаан, а удаваанды олар шынап-ла Культура бажынынга ужуражы берген. Танцылаар магазынче танцылааш, дүнеки хоорайның кудумчуларынга дыка үркады баскан.

Каткызы Сауле Турсынның сеткилингэ дыка таарышкан, ам ол ажылчы ээлчегиниң төнерин четтикпейн манаар, а чемненир черге бир-ле дугаарында Саулени карактары-бile дилеп көргүлээр, ону мендилээш, баштактанчып туруп-туруп, каяя ужуражырын дугуржуп алыр апарган.

Бөгүн олар хоорайның сесерлиингэ алды шак дөртенде ужуражыр болганинаар, оон олар концертче чоруптар. «Адиуда, адиуда!..»

Шагын көргеш, ооң сеткили божургаан, чуге дизе үе ам-даа эндерик болган, ынчангаш ол далаш чок кеттинип эгелээн. Көрүнчүкке танцылаап турагар ийи кижи кылаш диген — Турсын гал-

стугуи калбак доң-бите баглап алган, чок, таарынинастыр, доңну шала кошкадыи алза, эки хире... Бажының дүгү-биде эләзи хүрешкен — дыдыраш дүктөр тантыг дыраттынmas болган, адактың соонда ол бажың аяныг чараң кылдыр дырап, одеколон-даа чажын алган... Бүгү талазы-биде хевир кирген! Ам хостуг болуп болур сипер, сержант Бейсенов!..

Ах, чүгле майыкташтар-ла арай хирелиг! Че, ол-даа ажырбас. Келир шалында садыи алгай аан... Шала чемдие берген ээжектөрни «чырыс» кылдыр каккылаштыр тенкеш, Турсын долгандыр эргилгеш, дашкаар үнүп келген.

Тфу, мооң мурнунда-ла дээрже көөр турган-дыр ийин! Хоорай-ның кырын дургаар кылын кара булут союң чоруш олтурган! Бодур, ооң баштайгы дамдылары куу асфальтыга токкугайндыр дужук эгелээн!..

Бажыңче дүвү-далаш кире маңаап келгеш, үвүр-савыр хөтөр сүккан чомодандан, Турсын кончут эжи анаа дайынчы Заза Кабриадзениң белекке берген зонтузун тыл алган. Эх, Заза, Заза, бистиң Турсынывыс моон соңгаарғы салым-хуузунга сээн белээң кандыг салдарны чедирерин билген турган болзуңца аар!.. Аныяк эр кезек када көрүнчүк баарынга доктаяй дүшкен. Чазык хүлүм-зүрээн, ооп дораан хаваан дүйгөн. Ооң шырай-арнын ажаанзырал хөме алза-даа, бодунуң экер-эрес түрүн чидирбээн!.. Бүгү чүве чогуур турожууда-дыр, эш сержант!

Сактырга-ла эш Бейсеновтуң күдүмчүже үнүп кээрин күдай-дээр албан-бите манаан чүве дег, күдүмчуда беш айның соок чазы хөме күдүп турган. Турсын зонтузун хөлбеннеди чаза туткаш, бусталып чыдар хөөлбектерни сүзе-сүзе базып чорупкан.

Аай-дедир шаарацайчыи, девиеп маңнашкан кижилер — аыш-чем сүккулаан барбаларлыг хөрээженнер, костюмарының моюндуруун көдүргүлөп алган ашактар — Турсынче угааның кижиини көрем, зонтулуг деп адааргал-бите көргүлээр-даа, а бир чамдыктары майтак идиктеринден-даа чөгөнмес көрем моон, адырыгаан, чүү кончуг кижи мен деп бодаар чүве деп, шала кочулав аарак көргүлээр-даа болган... Чүү адам галстук баглап алган, көдээ чүвени көрем мону, көөргөттинер чүвезиниң-даа кончуун мооң деп аныяк кыстар шуут-ла хая көрнүр...

Ол аразында чаашын шуут-ла кежээлөп келген, ооң кадында хат база көдүрлүп келген, кижилерниң арныңче суг шуут-ла улдан эгелээн, ынчангаш Турсынны кижилер эскерер харык чок апарган. А ол улусту кайгадыпканын боду безин эскербээн. Ындыг кончуг делгем эвес хөрээн бурунгаар сунупкан, демги-ле аялгазын сыйгырып ырлавышаан, доктаам чөрже далаш-бите базылкан.

Орук ара джинс чүвүр кеткен, чаястан хензиг хол сумказы-

бүле камгаланган бир-ле уругну ызырты четкеш, зонтузуи ооң қырынга тудупкан. Уруг баштай корга хона берген, қыдыныче хойдуга дүшкен, оон кожаланчып келген оолдуң хевирииде сезин-чиг чүве чогун, эзирик эвезин, харын-даа кем чок хұлұмзұруп турарын эскере тыртып қааш, боду хұлұмзұруп қаан.

— Четтиридім — деп, уруг чугаалаан.

— Қезәде сілерниң әргенерде мен — деп, Тұрсын далаш ҳарылаан.

Ооң чугаазының аянынга уруг арай-ла таарзынаан, ол ширини көрген. Ынчалза-даа қырында хөлбейген майғынчығаш адаандан ол чорбаан.

— Мен моон әәп чоруур кижи мен — деп, уруг чугаалаан.— База катап четтиридім.

Уруг чорупкан.

Тұрсын, кезек када турғаш, урутнұң соондан ыдып берген.

— Чүү болду? — деп, уруг ажынган.— Сілерге чүү херек чүвел?

— Мени өршәэп көрүңдер — деп, Тұрсын харылаан.— Чүгес-ле ийик, сілерниң чаъска өтпезинерни күзәэр кижи-дир мен. Сілерниң бажыңар... черле ынчаш, бо-ла бұғұ...

Тұрсын хостуг холунуң салааларын агаарга қазырадып айткан.

— Че, ындығ сагыш човангыр болғаныңар дәэш четтиридім — деп, уруг шала қыжыра аарап чугаалаан.— Мен бо дораан так-сиге олуруптар болгай мен, ындығ болғанда, четтиридім...

— Чүү дәэш — деп, Тұрсын чугаалаан.

Ол уруг-біле кожа доктаам черге туруп алған. Машина манаан улус ындығ кончуг хөй әвес, ийи-үш минута болза, олар چарлып чоруптар.

— Сілерниң камгалакчы-әэрениңер болтур хұләэлгемни төнчүзүнгө чедирик күүседири мен — деп тайылбыраан.

Уруг чүнү-даа харылааваан.

А Тұрсын ону мага хандыр шинчилеп қаапкан, ол ону эскет чок қылған мен деп бодаан. «Чүгээр-ле чүве-дир. Чүгле думчуу-ла улуг хире. Оон ыңай кирбиктери — фу, чулуп қаапкан! Дүрт-сыны база-ла ындығ кончуг әвес! Чок, мәәң Саулем-біле мону черле деңгеп болбас-тыр, аңаа қызыдыр-ла четпес-тир деп چүвени чугаалаар апаар-дыр...»

А уруг база-ла бодунуң камгалакчызынчы карак уштап көрүп турған. «Узуи-азын деп چүвезин, ыргагар, дөрт сөөк... Фу, чүү адам, үен-даян галстук багланып алған... Арган сөөк, улуг аастығ. Ча-зыый-ла аажок турған боор... Аңаа чем қылып четтикпес болгай

аан. Камгалакчы-ээрен! Силер дег ээренинери билүр-дир бис ийин...»

Ийи холунда дартагар барбалар туткан семис херээжен хенер-тен ажына хона бергеш, хөөлбекче дүкпүрүпкен.

— Бистиц хоорайызыска такси тудуп алрындан, ийистер төрүп алрыы чуден белен-дир ийин...

Уруг биле Турсын каттыржылкан.

— Бо азаларны күүскомчө бижинр болза эки! — деп, даян-гыштыг ирэй хорадап чугаалаан.

— Оларны бижинр болза, чүгле Москваже бижинр — оон ангы оларның коргар чүвези чок — деп, шала аянныг, эриниерин кызы-дыр будуп алган, бүлүртүн ыш өнүнг карак шилдиг херээжен кижи чугаага киришкен.

— Шак ындыг диспетчерлерни ажылындан үндүр сывырар болза эки чүвс-дир ийин — деп, ирэй ону деткээн.

— Мен бо калчаа аарыг чолаачыларны билүр мен — деп, бар-балар туткан херээжен чугаалаан.— Суббота, улуг-хүн болургала, хоорай дашты үнүп, артык акша сө шаварынга ынак чүве-лер!..

— Ол чүү дээриңер ол, угбакым, ол-даа хөлүн эрте берди ышкаш — деп, аянныг херээжен эвилец-ээлдек чугаалаан.— Таксан чолаачыларында ындыг эргэ чок деп чүвени шунту билүр-ле бол-гай, оларны хоорай даштынче үндүрбейн тураг.

— Үндүрбейн тураг деп че? — деп, барбаларлыг херээжен шы-жылаан.— Ындыг боор харын, мен ийи чыл бурунгаар такси па-рыгынга диспетчерлеп турдум, ону билбес кижи мен боор мен, харын.

Аянныг херээжен хөндүрүлдүр туруп алган.

— Ийи чыл бурунгаар дидир силер бе? Ынчан моон-даа дора турган.

— Дора? — деп, барбаларлыг херээжен шуут-ла ажына бер-ген.— Дора эвес, эки турган. Силерге кым-даа чугаалап болтур, хей чүве чулчуруп тур силер, чүнү чулчуруп турарындын боду-наар безин билбейн турар-дыр силер.

— А силер, мээн аксым дуй шава бербенер! Чүнү билүр мен, ону чугаалап тур мен! — деп, аянныг херээжен ажынган.

Ирэй чөлсүнүп, бажын согацнаткан, ынчалза-даа оон маргыш-кан херээжненерниң кайызын деткип турарын билүп алрыы берге болган.

— Ча-ча-а, катканың бажы... — деп, барбалыг херээжен сөглөт-тинип эгелээн.

Бичии болза-ла, чыдыг алгыш өөскуп үнер часкан, ол уеде

чаяан болуп, азыг черден хос такси үне чүгүртүп келген. Ийн барбалыг семис херээжен далажы кончуг эжикти ажыда каапкаш, сонгу олутче сирлеш кылдыр олурга каапкан.

— Күжүр төрээн, мени комбинатче чедир октай каавыт — деп ирэй чолаачыдан дилээн.

— Олуурп ал! — деп, шыңгы херээжен чөвшэрээн.

— Мени база, комбинатка чедир — деп, аяныг херээжен чу-гаалаан.

— Чок, сен олурбас сен — деп, ооң удурланыкчызы үзе шапкан.

Эжикти хак кылдыр хаап алган.

Көстүктерлиг херээжен эгиннерин кыссылацнаткаш, ыыт-дааш чок тротуарга катал туруп алгаш, Турсын биле уругдан кээргел, киржилге дилээнзиг, оларже көрген. Бо-дур, аныктар, кайы хире каржы кижилер чоруур-дур, көрүчөр. Ынчалза-даа аныктар ацаа каттыжып, кээргелин чүнүн-биле-даа көргүспээн. Аяныг херээжен чүгле химиренин каан.

Турсын шагынче бүдүү көргүлээн.

— Аза... Алды чартык...

Уруг дыттып үнген.

— Мен силерни туттайн тур мен — деп, донгун чугаалаан.

— Мени база — деп, ол харылаан.

— Чүүже? — деп, уруг серт кылынган.

Ынчалза-даа Турсын ацаа харыы бербээн. Үнчангаш олар иелээ ыытташпайн барган.

ТУРСЫН. Бо уруг-биле хей-ле холбажы бердим. Чаъска чагдыра каантарга, база элчөк. Бодум-на ынчалдым. Ажырбас. ...Сауле — эки уруг, ол чувени билир, бир черде чаъстан чаштынып тур болгай aan.

УРУГ. Мурат, бодавыже, бүгү боду ажынып-дарынган, мени көрзүнүп-ле тур боор. Чээрби минута озалдал тураг кижи-дир мен. Ажырбас он... Эр кижи манаарга, ында кем чок. Мени мана, Мурат, мана, а сөөлгү үеде, Мурат, а сөөлгү үеде, Мурат, шалаала чиктиг апардың ийин...

А чаыс хайыра чок кудуп-ла турган! Ооң бо дорааи соксай бээрингэ кандыг-даа идегел чок. Аар МАЗ-тар хөөледир дагжа-вышаан, чаъстың кылын шывыынче чылбыртып кирип тургулаан. Турсын холун чайгылаан, кайы-бир чолаачы эскерип каар ирги бе дээргэ-даа, чүү-даа бүтпээн.

Яс хүннerde доскаарларын хоорай кыдында хемден долду-рар сүггәрыкчы машиналарның бөлүү шуужуп алган эрткен. Чо-лаачылар боттарының өөрүшкүзүн чажырбайн чораан — оларның

иин ҳүн кылыш ажылын бо чайс кылыш кааны ол-дур. Гаражка баргаш, даалы шаккыладыр хап ойнаш олурап бо-ла-дыр!..

Турсын шагын көрген. Ол-дур! Чедиге беш четпес. Он беш минута озалдаш турары ол ышкаждыл...

МРУГ. Бо хайлыг такси кажан келир чүве ирги? Бо оолдуң мурнунига эпчок-ла болду. Чүгээр-ле оол-дур, чүгле каттырынчыг... Шак бо байдалга Мурат будун канчаар алыш ирги? Мурат, Мурат! Бо үеде бүгү-ле чүвеже карғыжын салыш тур болгай аан... Сөөлгү үеде Мураттың шала ажынчаа кедергей апарған иини. Моон мурнуңда база-ла озалдаш турдум, а ол манаң алыш турду, харын-даа манаң шыдажыкканынга өөрүүр турду. Кажандан эгелеп өскерли хона берди? Ооң өөнгө артып калган ҳүнүндөн эгелээш болбаан бе? Бо оолдар чүгө ышшап баар чүвел аан? Оларның аайынга бичин-ле кире бәэрge...

ТУРСЫН. Сауле... Шуут-ла залга дужар кылдыр дугуржуп алыш турган чүве-дир иини... А бир эвес концертче билет тып албаан болзумза, канчаарыл?.. Ажынар-ла болгай... Ол шала ындыг-ла кижи болгай... Душтук оолдар эндерики деп элдээрткен чери-даа бар... Маназын... Таксиге бо уругну олуртупкаш, маңнаптар мен...

Көстүктүг хөрөэжэн чорупкан. Чеди шак он... Уруг саң-дорт кылдыр туруп алган.

— Ол-дур — деп, ол шинтпирлиг чугаалаан.— Саадай бердиндер! Чоруптунар!

— Ийе, мен чоруптар мен — деп, Турсын эгенип чугаалаан.— А зонтуну силерге арттырып каайн.

— Ол чүү дээриңер ол... четтирдим... херек чок...

— Үжуражы бергеннивисте, эгидер силер...

— Эй, туруңар!

Бінчалза-даа Турсын доктаавайн, тротуарлап маңнап ыңай болган.

— Субботаларда паркка турар мен — деп, ол азыгда черже ажыт кирип чыда, ырактан алғырган.

Удаваанда такси база халдып келген.

— «Иртыш» кинотеатрже. Бінда мени манаң турар. А соонда Культура бажыныч — деп, уруг чугаалаан.

Таксист санакчызын ажылдадыпкан.

— Моон шала дүрген чорудуп көрүнгер — деп, уруг дилээн.

— Дүрген, дүрген, шуптузунга дүрген, кайнаар-ла далажып чоруп турар улус ыйнаан бо? — деп улгады берген чолаачы шыжыгып чугаалаан.

Бінчалзажок газын элээн немепкен.

* * *

Чапсар. Көрүкчүлөр фойеже сөктүп үнүп эгелээн, а Турсын шала кедээр турупкаш, таакпылай берген.

Чаашкын ам-даа соксаваан. Шала караңгылаан соңгаларны чий шаап турган. Кудумчуда сайылгааннарынч чырынга оон хамчырыгы самы, асфальтыга шывыккыландыр дүшкен саарылган сүгнүн калчаалыг бөөлдени тодаргайы-бile көстүп турган.

«Чартык шак иштинде манап шыдавас. Чүү ындыг ынакшылыл бо, ынак кижизин чартык шак иштинде манап шыдавас. А хенертең мээн-бile бир чүве болган болза, канчаарыл? Кижи-бile чүү-даа болуп болгай-ла, чүү дээн чүве боор ол...»

Ону бир-ле кижи шенээнден тырткан. Турсын дургени кончуг хая көрнүп келген.

— Силер силер бе?

— Мен.

Демгى-ле танывазы уруг. Уруг бажынын дүгүн эде сүйбаан.

— Ам база ужуражып келдивис аа — деп, уруг чугаалаан.

— Иие — деп, Турсын харылаан.

— Чугаалааныцардан оранчок эрте.

— Иие.

— Он үш дугаар.

— Элдеп чүве-дир аа, мээн база он үш. Канчап боттарывысты эскербээн улус боор бис.

— Одур углар узун-на болгай — деп, Турсын кыжыра аарак чугаалаан.

Уруг ацаа холу-бile дээй каапкан.

— Көрүп туарымга, шала муңгаргай-даа хире силер. Ынчал-за-даа дөмей-ле эки-дир, ужуражы бердивис, силерниң зонтигинер эгидип берейн.

— Улуу-бile өөрүп четтирдим.

— Каш дугаар олутта силер?

— Он алды.

— А мен он тоста мен.

— Кончуг эки-дир.

— Силерни, бодаарымга, манап шыдавайн барган ышкаш ийин — деп, уруг канчаар-даа аажок сагыш човап, карактары чайынналып чугаалаан.— Ындыг-даа болза, хөлүн эрттириг сагыш човаачал чорук кандыг чүвеге чедирип болурун ам ыяк билир апарган силер, ындыг аа?

— Чүүже? — деп, Турсын ажынган.— Ону меңээ чугаалап туарынар ол бе? Силерниң оглунар силерни база-ла манавайн бар-

тан деп ааш кыннып болур мен. Мен база-ла манавас ийик мен. Херек чок чүве-дир ол.

— Ол чүү дээрицер ол...— деп, уруг чугаалап чыда, ажынып хорадаан Турсынчө көре каапкаш, каттыра берген.

Уругже ол база көрүп тура, каттырыпкан.

Олар ислээ каттыржып турганиар.

* * *

Залче кады кирии келгениер. Оларың ийи аразынга ийи хос-тут олут бары билдине берген. Душ болгай чүве-дир ийин але.

Сценаже кашцагайы аажок аныяк эр мацнаи үнүп келгеш, бир-ле аяктар, тавактар октагылап эгелээн. Оон ол-ла бүгү аяк-саваны чецинчө киир суккулапкаш, эктин силгий каантарга, бир чецинден көге-буга ужуп үнүп келгеш, зал кырын бир долгангаш, көжеге ындынчө ужуп чоруй барган. Көрүкчүлөр чиртиледир адыш часкаан.

Турсын он алды дугаар олуттан он чедиже көже берген.

Эстрадага даштын көөргө, ширинизмээр, элээн улгады бер-ген херээжен үнүп келген, ооң алдын удазыннаар-бile даараан платьезиниң чайнын бистиң Турсынывыстын галстуундан черле дудавас болган. Артист херээжен хенертен шала дунук, ынчалза-даа эриг үн-бile бадырыпкан:

Ажыл шагы төнүп калган,
Ам база суббота келген,
Кадрильди сээц-бile
Кады тантыг тепсимзэ аар.

Турсынның кожазы уруг он тос дугаар олуттан он сесче көжүп алган.

— Четтирдим — деп, ол сымырангаш, зонтуну сунган.

— Ажырбас — деп, ол харылаан.

— Менээ кончуг-ла дузаладынэр — деп, уруг сымыранган.

— Херек чок чүве-дир — деп, Турсын чугаалаан.

— Шимээнциер соксадынэр — деп, кожалары химиренген.—

Бажыңынага эргеленчинтер сiler.

Уруг шала аткаар чылып, арны кыза хона берген. Турсын оон холун салбаан.

Оларың эгиннери дегжип, кожа олурганиар.

* * *

Чаъс ам-на соксай берген. Турсын биле уруг автобус доктаа-мынга келгениер.

— Бо-дур, мээн автобузум — деп, уруг чугаалаан.

— Бистин — деп, Турсын эткен.— Чаңгыс районда чурттал тұрарыбысты уттуп алган-дыр сiler.

Олар артық олутка олуруп алғаннар.

— Силерге концерттиң кайы чартыры таарышты, бир азғы ийи дугаары бе?— деп, уруг ыржымны үрепкен.

— Иий дугаары.

— Элдептін аа, мембәз база.

Олар ыытташпайн барған. Соңға карааңга хорайның төвү, поча, эрги парктың хаалгазы караш қыннып эрте берген. Чаа районнуң блоктан туткан бажыңнары шөйлүп чоруп каан.

— Мен маңаа дүжер — деп, уруг чугаалаан.

— Мен база — деп, Турсын чугаалаан.

Оларның чанғыс болғаш ийи қаът бажыңчыгаштар хүрәзлеп келген. Оларның биррәэзиниң чанынга келгеш, уруг тұра дүшкен.

— Бо-дур, бажыңымда өдеп келдім — деп, уруг чугаалаан.

Олар кезек када ыыт чок турғаннар.

— Силерге четтиридім, байырлығы — дәеш, уруг әжикче базып-кан.

Уруг әжиктиң шоочазын қынғырт қылдыр хаапкан. Турсын ийи дугаар қаътта соңғаның чырый бергенин көрүп тұра, херимге өлелендір турупкан, таакпылап әгеләзи.

— Кайнаар да лажырыл ам, Бейсенов-дүштүк?— деп, ол чугаалаңған.— Даарта — улуг-хүң, сөөлгү автобус чоруї барған болғай аан. Агаардан тынып тур, сержант Бейсенов.

— Силер бо чүге чорбайң тур силер?

Демғи уруг катап өдеп келген. Үргүнүң ажынганы мураукузундан-даа артық ышкаш сагындырган.

— Білбес мен — деп, Турсын чугаалаан.— Агаар тынып тур мен.

— Агаар эвес, «Беломор» тынып турада улус-тур силер. Ам бо дораан чаныңдар.

— Дыңиап тур мен — деп, Турсын чугаалаан.

ТУРСЫН. А моң думчuu улуг-даа эвес книжи-дир-ле. А кирбиктери — ай қадыры-ла. Оон ыңай сагышчоваачал, эріг баарлығы. Қөңгүс танывазы книжи-дир мен. А ол катап үнүп келген, соокта дидиреп турада...

УРУГ. А бо дөрт сөөк эвес, шуут-ла хөнү дүрт-сынның книжи ышкажды. Сагышчоваачал, эвилен-әэлдек. Бажыңымга өдір Үдел кагды. Үен-даян чүве-даа кылбады...

— Силер автобустан озалдаپ қагған боор силер ийин — деп, ол чугаалаан.

Турсын серенғи шаккан.

— Бир шак чартык — деп, ол чугаалаан.— Че, ажырбас он. Чадаг базыптар мени. Агаарның кайгамчык деп чүвезин, сагышышкаш.

— Шак мындыг малгаштыгда, кандыг кайгамчыктыг болур чүвел?

— Биске, чадаг шеригге, мону малгаш дээр бе!— деп, Турсын баштактаңган.

— Силерни чааскаандырзын чорутиас мени, силерниң-бile чүве болза, канчаарыл...

— Кортнаңар. Мецээ бир-ле чүве болурун күзээп книжилерге харын «бир чүве» болур чадап чок...

— Ындыг болза, базыптыңар — дээш, уруг хая көрүнген.

— Базыптым.

— Че, базып чоруп-ла көрүнцер.

— Ние, базып чоруптум. Адыр, а силерни кым дээрил?

— Сауле.

— Кым че?

— Са-у-ле. Кулаңар кадыг бе?

Турсын туттунуп шыдавайы каттырынкан. Ол бажын ол-бо талаже чайбышаан, каттырып турган. Арыг, соок дээрниң хипдинде сылдыстар чивеңсекип, чүгүргүләэн. Ай чалышыларже эригчымчак караан баскылаан.

— Элдептини аа, мәэң адымда каттырынчыг чүү бар чоор?— деп, айын тыпиайы Сауле чугаалаан.

* * *

Ол-дур-ла. А ам силерден мени айтырыг салыйн. Чугаалаң көрүнерем, бо төөгү чогум черле чүдени эгеләенил? Чогум кым база чүү чүве маңаа буруулуг болганыл — чаңс бе, суббота, хөй-иши транспортуңун багай ажылы бе азы бир шагда мәэң өңүүм Турсынга ооң взводунуң анаа дайынчызы Заза Қабриадзениң белекке берген кайгамчык япон зонт бе? Билбес силер бе? Мен-даа билбес мен. Чүгле чоокта чаа куда дүшкенин билир мени база-ла ол кудага чорааш, улус чугаалаары ышкаш, ары-чиғири, пиво ишкен мен, аныяктарга пластинка белекке сунгаш мен:

Суббота-даа катап төңгөн,
Ажыл-иши-даа катап келгөн.

Ол чүм боор, мәэң? Бүгү чүвени будап, сыр дедир чугаалап.

Ажыл шагы төнүп калган,
Ам база суббота келген,
Кадрильди сәэн-бile
Кады таптыг тепсимзе аар.

АЙСАУЛЕ

Чедип кел деп дыннадыптары билек, Айсауле машина-даа манавайн доруг аъдын тергелепкеш, оруқ ырак дээш эртен эрте үнүпкен. Чагаада бижип каан мындыг сөстер сагыжынга кирип чораан: «Төрели кижи төрели болбайн канчаар. Аи алгай сен аан. Кажан-даа сеткилтим хомудады бербес-ле болгай сен. Бир эвес еске кижи турган болза төлүм байтыгай хөлдүү балының даа кайын бээр мен». Чүрээ чымырт кылынган, аъдының моожазын шеле тырта каапкан. Дылы чок дээрден башка аъттың угааны кончуг амьтан. Ол оруқ чок черлепылгыны кончуг шошкуп чоруп олурган. Оргу черге болза удуулур чайган каантар. Айсауле карактарын чивеннидип каап, бодунун дугайында далаш чок боданып чораан: «Кымчы сывы ышкаш кыска чуртталгандың иштинге кижи чүгэ долу бүрүү аас-кеҗиктиг болбас чоор. Кижи дээргэ кускун ышкаш муң чыл чурттавас чүве ышкаждыл...»

Айсауле сактырга дүүн чаа-ла өрүп каап чаштарын сагланадыр школаже чоруп турган ышкаш кынып келген. А шынында оон бээр он беш чыл эрте берген. Үениң дүргенин чүү дээр. Оруунга таварышкан бүгү чүвелерни аштап ширбий шаап каантар семург дээр күштүң чалгыннары-бile дөмөй боор-дур. Айсауле школаны кончуг эки дооскаш, күзелин чедип алыр дээш институтче чоруп каан. Чүве аайлыг болуп кирип алган. Башкының диплому-бile кады чаражы кончуг Жорабек дээр оол-бile холдарындан четтинчинкен аалынчэ ээп келген. Эштери ону ийи дипломнуг келген дижип баштактанып турганиар. Хоорай чурттуг шыдал-быралыг улустун кара чангыс оглу Жорабек аалга тааржып чадааш шаг болгани. Қылтыр чүве тыппайн арагаже сундууга берген. «Мындыг кончуг довурак-доозуннуг чорге ижин-шайындум арыглаарым олдур» деп чылдак хап турган. Кадайы Айсаулениң чугаазын херекеке албаан. Ынчалза-ынчалза арагачы эш-өөрлерлиг апаргани. Ындыг өңүктер арага ижип олурда эштери бооп кээр, а амыдыралдың бергелери кээргэ арлы бээр болгай. Шыдажып чурттаар боордан башка чүнү канчаарыл ынчаш? Айсаулени кым-даа албадаваан-на болгай, ынак болгаш чурттай берген турган. Айсауле ынчаар бүдүүзүндө түреп, хилинчектенип чурттап чораан. Ачазы ынчан дириг турган. Бир катап чөрле шыдаар арга чок кыннып келгеш, ачазынга тө каап берген. Ачазы бажын көдүрбейн олургаш, мынча деп харылаан:

— Мунгарава, уруум. Ону сен ырак Алма-Атадан эдертип алгаш эккелген сен. Ынак болгаш өгленип алган-дыр сiler. Кезек

када ынчап ижил турар деп бил, оозун шыдажып эртил ал, оон соонда ону чуртталга угаан-сарылы кирип эккээр он.

Бир чыл эрткенде адазы чок апарган. Өлүр мурнунда чагып чыткан дээр: «Ацаа дузалап чорунар, сеткилии хомуудатпаңар, ядараан, багай кижи ашак кылдыр таварышкан-дыр». Айсауле ачазы дириг чыдырда барын четтикпейн барган. Ыглап шаг болган. Шупту чүвени сактын чораац. Кижиниң сагыжынга артып калган чүвени канчаарга-даа кайын уттуудуарар. Айсауле тергезинге чаңгыс аай чайганын чорун олурда бо бүтү сагыжынга кирип келген. Хүннүү херелдери чассытканзыг куттуулган. Кижиниң өңнүү хараачыгай чалгынинарын чайын, аъттың мырынай кудуруунун болгаш хөрээнин адаа-бile ужун эртii турган. Ону көргеш, Айсаулениң сеткили хайннып, чааскаан эвес-тир мен деп бодап келгеш, карактарының чажын туразында сатыпкан.

— Тыфу.

Доруг аyt кажаага үстүр келгеш, туруп алган. Аалдың ынаштыг таңнылдары ыттар ээре берген. Шайлан олурган улус дашкаар үне халчып келген.

— Айсаулевис бо ышкажды.

— Кандыг чор сен, кадының кандыг-дыр, угбам?

— Чүгээр, чүгээр.

Өгнүү хамык улузу улуг-бичези чокка шупту дашкаар үнүп келгениер. Кайрат эргинге, орук кыдышында чыткан дашка тентикишина, бурунгаар маңын бар чыткан. Айсауле ону сегирип алған, хамык чүвени уттун каапкан, бодууга чыпшыр тудуп, чаактарын онкагылаан... Хөрээжен кижиниң сеткили чымчак болтур. Бойдус ону ава кижи болур кылдыр чаяал каап болганда, кандыг-даа болза не кижинин эптиг-эвилең сеткили ала-чайгаар илереп келир.

Кайратты азырап алтыр кылдыр берип турар боорга чүве ийикпе азы болчерле чаптаңчыг чараш болганындан чүве ийикпе, Айсауле оон шуут карак салбаан. Кайрат келир үеде авазы болур кижини бүдүү билген чүве ышкаш иий хонук иштинде Айсауледек шуут ыраваан. Эргелеткен кижизинден уруглар адырылбайн баар. Айсауле биле Кайрат бот-боттарынга өөрөнзин дээш өг-булениң улустары оларның иелдирзин арттырып каар турганнар. Оолду амданныг чем-бile чемгергеш, чараш хепти кедирилтерге азыраар авазынга дораан өөрени берген.

— Чая, авай, мен чорунтай. Кайратка төрээн оглумдан артык ынак болур мен. Менээ бүзүреп көр. Ол менээ чөлөнгийн болур...

Айсауле ыглап бадырыпкан. Авазы, дунмазы Айнур база ыглажы берген. Оларның чүге ыглажып турарын Кайрат кайгап

каан. Даай-авазы Айсаулениң тергезиниң кырынчە хөглүү кончуг үне халааш, аалчы болуп бар чыткан чүве ышкаш холун аянны аажок чайгылаан. Доруг аyt дедир шошкуп чоруп каан. Чап-чаа чугаазы үнүп чоруур Қайрат орук дургаар үзүк чок хөөрөп, Айсаулени каттыртып чораан. Қайраттың хөглүг чугаазынга бодал-сагыжы алаага берген. Төрүп алган оглун азыраидаа бериш каан дуцмазы Айнурнун арны сагыжындан ыравас болган. «Оң талазынчە баар болзунза аъдыңы ышкынар сен, солагай талазынчە баар болзунза тергенни үреп алыр сен» деп бир-ле кижи чугаалап каан. Тос ай дургузунда иштинге ал чораан төлүн бээри бөлөн эвес. Бербес бе дээрge, кады төрээн угбазы ажы-төл чок чаас-каан бооп келир, казахтарның чугаалаары-бile алырга «дискектерин куспактап алган» олурап бооп кээрge база берге. Айнур бүдүн чыл дургузууда ийинин аразынга аймаарай берген базын келген. Айсаулे ону далаштырбаан. Кижи боду берге чүвеге та-варышаан шаанды өске кижилерге бергезин дөмей-ле билбес болур. Айсауле та каш, чеже дүпе карак шиммейн ыглап хәнгän чүве. Аар-берге бодалдардан шуут ширилениң калган. Арагачы Жорабек шагда-ла чүнүн-даа дугайын бодавас апарган. Арны-бажы кыза берген бажыңынга элеңеңин чедип келгеш, берген чемии чин алгаш, од-да дораан хаарыктай бээр — оон байтыла амыдыралы ол.

Айсауле бо бүгүнүң дугайын уттуп каапкан хөглүү кончуг чо-руи олурган. Қайрат оон хоюнда олуруп алган чассып чораан. Айсауле аас-көжиниден эстир чыгыы апарган. Қайрат аyttың моожазын тудуп алгылаар. Хараачыгайлар оларны аалчө кинр үдел каан. Қайрат оларны тудуп алырын оралдажып чораан. Хапяя берген Жорабек уткүштур үнүп келгеш, аyttың чүгөнзиден тудуп алган.

— Мээн оглум-дур.

Қайрат дүрзү чок акыйдан корткаш, алгыра берген.

— Кортпа, чассыгбайым. Ол сээн ачан-дыр. Хоютку ышкаш манаа турбайн ынай бар. Чаш уруг коргутпа. Бодуну талтыг чурумчудуп ал көр. Оон соонда оглуңну бээр кел де! — деп. Айсауле чугаалааш, Қайратты хөрээнгө чышишын тудуп алган.

Чаш уругда чүү боорул аан, улуг улустар буруулуг болгай. Қайрат чоруп олура аалчы болуп бар чыдар мен деп орук дур-гаар бодап чораан. Ам бо түрөнги бажыңче кирип келгеш, чүү хире когаралга таварышканын ам-даа чедир бодап билбээн. Ол ону билир хире эвес чаш турган. Корткаш, Айсаулениң эдээнден так туттуна каапкан.

— Бичии уругнун чыдының талтыын але — деп, эзирик Жора-бек чоокшулай чылып олура чугаалаан.

Кайрат Айсаулениң эдээнче чаштына берген.

— Сен ону хөлзетпейн көр — деп, Айсауле хоюг, чымчак үнү биле чугаалаан.

— Чыды хураган чыды ышкаштыр але.— Жорабек коргуп турган Кайраттың буди чыттай каапкан. Бичиң кижиниң чыды Жорабектиң дарбагар хаайын дола берген. Ол чыт хаккан сайгак ышкаш катап-катаи чыттагылаан. Кайрат бажын көдүрбээн. Жорабек әмдик bogбани өөредир дээн ышкаш оолдуц буттарын, ооргазын оваарымчалыг сунбагылаан. Лжы-төл чок, өөрүшкү чок бажынга ойнаарактар безин турбас. Жорабек ол-бо диленгилээш, чүнү-даа тынчаан. Ооң соонда эдектерин эстеди үнс халааши, коязынга соктаттынын чеде берген.

— Қымыл?

— Жорабек-тир мен.

Эжик ажыттына берген. Бажының ээзи арагачыларны көөр хөөн чогун көргүзүп, келген кижини эргин артатшайи даштыгаа чугаалажып турган.

— Сен чүве чугааладың бе, Жорабек?— деп, ол айтырган.

— Менээ уруглар ойнаараандан берем — деп, Жорабек харылаан.

— Оларның сенээ хөрөэ чүз? Чүгө хөлчок девидеп чорууруц ол, кадайың оол божунту бе?

— Ние, оол божунту, ойнаарактан бер.— Жорабек өөрүшкүлүү кончуг чырынын чырташ кылган.

Бажының ээзи оортан дүрген-не чарлып алыр дээш бир-ле чүве суна каапкан.

Айсауле чугааның шуптузун дыннаан турган. Өске кижилерин шоодуп кочулаарынга көкжээ кижилер бар. Ындыгларның бирээзи кожазы Алибай. Жорабек хей-ле анаа барган. Даарта херек чувелерниң шуптузун магазинден садып ап болур. Жорабектиң буруузу чүдел? Бичиң кижини өөртүр бодаан. Чаш уругларның өөрүшкүзүндөн артык чүү турагар боор. Боданып олураг аразында Жорабек ийи ойнаарак тудуп алган өөрүшкүлүү кедергей бо чедил келген.

— Ма, Кайрат, ойна, оглум.

Кайрат ойнаарактарны ап алгаш, ойнай берген. Бажын иштин-ге хөглүү хөлчок апарган. Кайратты хөгледир дээш Жорабектиң кылбаан чүвэзи чок. Альт ышкаш киштеп, хураган ышкаш эдип, дагаа өттүнүү алгырып-даа турган... Кайратты ооргазынга олур-туп алгаш, бажын иштин бир кылдыр кезип келген. Кайраттың амырааны шуут кедергей. Шаан төндүр хөглөп алган өөрүшкүмәнчайлыг өг-буле орай удуп чыдып алган. «Биске уруг дудуу турган улус-тур бис. Жорабекти мен билбес чораан кижи-дир мен,

экизи кончуг кижи ышкаждыл» деп Айсауле бодап каан. Жорабекке уруг дугайында ол мынчага дээр аас ажып көрбээн.

Даартазында Жорабек база катап эзирик чанып келген. Карманындан ойнаарактарны ужуулгаш, оглунга берип каан. Бир ойнаарак сыйтынайнып турар, өскези сыгырып турар, үш дугаары ырлап турар болган. Кайраттың амырааны кедергей. Жорабек дүүн кежээ ышкаш Кайрат-бile орайга дээр ойнап келген.

— Араганы каар үен келген-дир — деп, Айсауле таарымчалыг үени шилип алгаш, чугаалаан. Үнү сирлеш дээн. Бичин уруг көрүп турда кымчы тудуп алгаш, азы чудуруун чайып халып кээр ирги бе дээш коргуп олурган.

— Оглум дилээр болза ынчан каантар мен. Холунг бер, Айсауле — деп, Жорабек чугаалаан. Чүнү канчап канчаар боор, ындыгла чүве ыйнаан дээш бүзүреп каан. Жорабек арага ижерин кагбаан-даа болза, эштерин эдертеп эккелбес аяраган. Мурнунда ышкаш хэй ишпес, бичин эзирик келир болу берген. «Дораан кайын каантар деп» Айсауле бүдүү бодап каан.

Айсауле Жорабек-бile лугуруушкаш, кожаларын чалап эккелгеш, бичин дой дүжүрген.

— Бо Ѹөдөжок чүве үргүлчү төптегин чоруур-дур. Оон дужаан* кезин кааптыңар! — деп, дой доостури турда Айсауле чугаалааш, бир каадайның дөңмээчин кырынга чаражы кончуг кылдыр кадын каан хендир-бile хачыны салып каан.

— Ону бээр эккел.

Кырган кадай аржылын эде багланып алгаш, чылган улус-че сонуурган кайган алган турган Кайратка чоокшуулап чедип келген. Оолдуң буттарын кызыл хендир-бile дужай баглааш, оон оозун үзе кезипкеш, мыича дээн:

— Ам ону дашкаар аппаргаш, оолдар-бile чарыштырыптыңар. Мурнап келген кижи менден шаңнал алыр эвеспе. Эй, Жорабек, барып көр.

Кайратты Жорабек ол-ла дораан сегирип алган. Оолдар оларның-бile кады үне халышканнар.

— Чеве, маңнажыңар! — дээш, Жорабек оларның-бile кады маңнап каан. Оолдарга силер мурнаваңар деп бүдүү чугаалап каан хире, чүге дээргэ Кайрат мурнунда халып олурган.

— Авай!

Айсауле холдарын чада тудупкан. Кайрат халывышаан келгеш, оон хөрээнгэ бажын үскеш турупкан. Авазының холдарының чылбырын канчаар.

* Буттарын дужап каан хендирни кезип каантар болза, бичин уруг оон соонда төптилес апаар дижир казахтарның ындыг чугаазы бар.

— Күш ышкаш кашнагай бол, оглум. Эң улут шаңналды сен алыр сен.

Кайрат чугаа-даа дынавайи, алтai шаңналын кайган турған.

— А силер маниап билбес улус-тур силер — деп, кырган кадай уламчылап чугаалаан. Силерин бичин Кайрат эртип каалты. Ындыг-даа болжа Даурен сен ийн дугаарында келген сен, а Болатбек, сен үш дугаарында келдиц, шаңналдарны алғылаңар.

Аалчылар тараң эгеләэн. Бажының эккирек хөрээжен ээзинге, ооң айын-чемините шүптузу өөрүп чөттиргенин илередин турғаннар.

— Кайрат дуцмалыг болзун. Бие ынчан база катап чедип келгеш, байырлап дойлаар бие — деп, олар чугаалааннар.

Шил орту хире водка артын калған турған, Жорабек ону қайычай аразында иже каашканын Айсауле аяк-сава чуп турғаш эскербээн. Канчангаш көөр дээргэ, книжи чаш хаак ышкаш бут кырында бо элэн-тендин турған.

Кайрат олчес салаазы-биле айыткаш:

— Элек-элек. Эзирик чүдээн — деп чугааланган.

Айсауле чожуп калған. Холуинга аяан ышкынынтарга чүү-даа чок буступ калған. Чүгле ынчан кээн миннип келген. Бузундуларын чыны алғаш, дашкаар үнс бергеш, бокче октапкан. Бажынынга кирии келгени көөргө, Кайратты Жорабек куспактаан турған.

— Сава бустурга аас-кежин дээр болгай. Мээн оглум эзирик чүдээн диди. Айсауле, чеже-даа дой дүжүрүп турзунза, бо хүндэн эгелээш, арага ишпес мен — деп, Жорабек чугаалаан.

— Уруг ышкынынтың. Сокса. Ону кым-даа өөретпээн, ол боду чугаалаан.

— Шынап, шынап. Ам дамды-даа амзавас мен. Хай-бачыттыг кижи-дир мен.

— Бодун ынчаар кончуттунгаш чоор.

Айнур бүдүн чыл иштинде сураг барган. Кайрат азыраан авазынга чанчыга берзин дээш манап турганы ол. Дараазында чайын кээргэ Кайрат ону танываан болгаш оон дезер болган. Уттупканы ол. Жорабек биле Айсауле оозунга чүнү-даа дээртпес. Ийи хонгаш, ол дедир чоруур дей берген. «Өлүр деп чытсыңза-даа көктараң тарып чыт» деп чугаа бар болгай. Аалында мал-маганы чөмгертийнмээн, ажылы база чыдып берген. Айсауле ижинниг деп чүвени эскерип каан. Амырааны хөлчок. Чанып келгеш, ол ду-

гайын кунчuu биле ашаа Абзалга чугаалаан. Олар база амырап турганнар. Хөрээжен кижиинىң аксының көжии ажы-төлдүг болурунда-ла болгай. Ие хөрээжен кижиинىң чүрээ кедергей улуг, черделегейни-даа бүргей аптып болур. Айнур оларга аас-кежин күзеп каан. Жорабектиң арага ишпес апарганы улуг өөрүшкү ол. Чартык чыл-даа эртпээнде Жорабек бо амыраан-сайыраан халдып чедип келген.

— Кат-илем, Кайрат оол дунмалыг болду — деп, ол кирип олура чугаалаан.

— Шынап бе, шынап бе? — деп, Айсаулениң авазы өөрээнийден катап-катап чугаалап турган. Холдары сиринеңнип, ханага чөлени берген. Айнур чедип чадай-чадай Жорабектиң куржаңгызындан куспактап каан. А Жорабектиң өөрээни хөлчок. Машиналыг чоруп олурда оозу канчаар үрелип калганын, оон чолаачызын каапкаш, чадаг канчаар чедип келгенин соксаал чокка хөөрөп олурган. Даартазында олар шупту Айсауле сүгнүүн аалынче чоруп-каинар...

Бичии оглун Канат деп адап алганинар. Канат чулчуруп, катырып, ада-иезин танып чыдар апарган. Уруг чок чораан өгге иийн уруг бар апаарга өөрүнчүү кончуг. Айсаулे шала семирип келген болгаш чаражы аажок көстүр.

Канат олуруптар, харын бичии үнгээр-даа. Айнур ынчан оларнынга аалдап чеде берген турган. Көрүп туаррага азыранды оглунга авазы арай донгуун апарган болган. Бирээде, Айсауле төрээн оглундан ыравас, оозун-на эргеледип туар. Ийнде, Жорабек улуг оглундан ойнаракты каш-даа катап ушта соп алгаш, Канатка берин каан. Ында ындыг онза чүве чогун чок. Кайрат ацаа хомудай база турбас. Ынчалза-даа Айнурнуң чүрээ чым-сырт дээн. Оглун бодунче чыпшыр тудуп алыкаазы келген, а демгизи уттуukan болгаш оон дезе маңнап каар. Айнур оглун дедир эгидип алыр дээш, эптиг уени манап эгелээн. Бир катап Кайрат билбейн Канатты хорададыпкан. Канат ыглап бадырыпкан. Айсауле кире маңнап келгеш, Кайратты дажыпкан.

— Чүгэ сен аңаа дегдин? — деп, ол алгырган. Кайрат ыглай берген. Ол хирезинде Айсауледен ыраваан. Бо бүгү Айнурнуң чүрээнгэ часкы харының суу дег чыглып келген. Бодап алган чүвэзин ылап кылыр деп шинтириллекен.

— Айсауле, ам силер оолдуг апарган-дыр силер, бир эвес ажырбас дээр болзунарза мен Кайратты ап алыйн. Ону школага белет-кеп эгелээйн — деп, ол дилээн. Чугаалапкаш, боду эпчоксона берген. Кылыштанганы ам-даа читпээн Айсауле тургаш:

— Ап ал. Мен оон бужурганыр апардым — дээн.

Айнурнуң манап турган чүвези-ле ол. Дүргениң кончуг бөлек хаара туттунгаш, Қайраттың идик-хевин чыйы соп алган. Қайраттың арай дөскел чогу шын. Жорабек-даа, Айсауле-даа ацаа биес хөвээр ынак. Төрүп-даа алган төлүн чамдыкта часкантар-ла болгай сен. «Кижи чүвези хирзиг, боттуң чүвези борзуг» дээр болгай. Айсауле чүве мынчап баар боор деп бодаваан. Қажан Қайратты Айнур алгаш, бажындан чоруптарга чүрээ ыстап эгелээн. Хөнзиг чаш чүвени өстүр азырап алган-на болгай. Төрээн оглу ышкаш апарган.

— Чорбас мей, бодуң чору — деп, Қайрат дедирленигеш, Айсаулеңиң холундан туттунупкан. Хайлыг, ол душта Жорабек бажыныңга олурбаан. Айсауле ыглап бадырыпкан. Канат үцгеп чедип келгеш, Қайраттың холундан кээп сегирип алган. Кудумчуда машина медээлэп турган. Хорадаан Айнур алгырып турган Қайратты колдуктанкаш, дашкаар уне халаан. Ыглан-ыглап алган Айсауле чааскаан арткан. Тура халып келгеш, сагыш амыравайн өрээл иштин бир кылдыр мацнал турган. Қайрат-бile кады оран делегийин чартыры чоруй барган ышкаш сагындырган. База катап ыглап эгелээн. Канат үцгеп чедип келгеш, ооң бажын сүйбаан.

— Қайрадыбысты алгаш барды, оглум.

Канат харызыныга бир-ле чүве чулчуруп каан. Эпчок чүве болганин ол база билгени ышкаш сагындырган. Сыртыкка щалы мунгак чылыш алган. Жорабек кежээ ажылдан чашып келгеш, дыннааш, ол-ла черинге олурда дүшкен.

Олар онгарлын чадааш шаг болганин, кожаларындан ыядыр турганин. Қайрат орук дургаар ыглап чораан. Алга чеде бергеш чанчыгып чадааш дыка үр болган. Оолдардан ырал чоруй баргаш, ыглаар турган. «Канат, ачай, авай, кайда силер?» Чүве болза-ла мениңкөмүүсүнүү огул мен дээш маргыжып эгелээр. Қанчап-даа чадашкан. Айнур түреп шаг болган. Өске кижиге кандыгдаа үнелиг эт-севицини беринтип болур сен, чүгле төлүнү бербе. Ол дугайын Айнур орайтадыр-даа болза боду угаап шыдапкан. Бодуңиң төрүн алган төлүн сенден дезерге оон бак чүве каяа тувар. Ол дээргэ, авазының чүрээн бижек-бile кыйыпкан ышкаш чүве ышкажды.

Сылдышчилаш

Монгуш ЭРГЕП

ШИЛГИ-БЕ

Чайын тергелээр, тараа тарыыр, кыжын шаңактаар, ыяш сөөртүр, азыраның чораан чаңгыс чылгы малывыс-ла — шөртегер ижиннинг улуг шилги бе ол чуве. Ону чүгле шанактаар, тергелээринге болгаш ырак-узак чоруктар кылып мунарынга ажыглай турган эвес, а чайгы үелерде оон ак сүдү-бile кызыл-кат хандызы дег чаагай амданныг хымысты база кылып ижип турган бис.

Шилги-Бени бир хүн үш-дөрт катап саар. Саалдалар аразында ол аал коданындан элээн ырадыр ойттай бээр. Ону мен хавырар турган мени. Баштайгы үелерде Шилги-Бени чуларлай шапкаш, челиндэй сирбектенин, дырбацайныр тенкиленин тура, чадаарында чавыдактапкаш, аалчэ аяизыдыр шошкудуп чанып кээр турдум. Бир-ле хүн авам мени шин-на сеткили-бile, хыйланып аттына-дыр:

— Бенни мунуп, шава бербейн, аяар чедип кел деп сенээ чеже катап чагыдым мени, Седий-оол! Черле сөс дыцнавас болуп-турбо. Ам ачазынга чугаалаар бооп-тур ийин.

Ачам бо хүнинerde авам-бile бистиц чаргывысты үзөр хире-даа эвес, Шивээ баарының кызаа, кадыр оруун делгемчидир касчыр дээш, алга безин хонмайи турган.

— Шошкударга канчап баар чүвел? Шаа төнүп каар эвес оон!

— Сүдү төктүп каар чүве ышкажыл, күжүр кара төлүм! Эмии саамчаан турда, саар бени дүргедедир ойладып азы шаварга, бениң эмни аажок чымчак болгаш оон сүдү черже төктүп каарын канчап билбес чүвел! Мындаа-ла чугааладым чоп!

Авамның мындаагы чугаазы-даа кулак дашты-бile барган хевирлиг. Ам-на авамның бенни дүргедедип ойлатпа, мунуп алгаш шаппа, аяар, оон бодунун аайы-бile чортуп кел. А чедип эккеп турзунза, улам эки, хөй сүг бээр деп чагыл-ла турарының ужурун биллип каапкан мени.

Аалдың улуг-биче мал-маганы саза базып, оъттап кааптар болгаңда, аал чанының оъду тайыс болур. Бынчалза-даа Шилги-Бе ол шымчым оътту чидиг диштери-бile исинкеп тургаш, дыка-ла хоптактан оъттаар турган. Чанынга кижи чеде бәэрge-даа, ол бажын безин көдүрбес, кизиреңдир оътташ-ла чыдар. Мен ону чуларлап алыш дәэши, ооң чоон мойнундан куспактааш, күш-бile өрү көдүрүп тургаш, бемни оъттан арай деп-ле чарып, чуларлап алыш турдум.

Чаажы кедергей мал-ла болгай. Авам Шилги-Безин саап дооскаш, дисеккетенип орган боду турарда, аажок будумайлаш човууртавышаан, безиниң хыл балдырындан даянгаш, ам турар кижи. А Шилги-Бе дүшите-даа чок бажын савап, таалан турар.

Шилги-Бениң сүдү Дөңгүр-Аланы ышкаш демир-хууң дола бербес, а хумуң дүүндөн уш-дөрт илиг хире-ле көдүрлүр, арай эввээш болур турган. Бынчалза-даа ооң сүдүндөн кылган хымыс тергиин чаагай, шала кыжыраң кызыл-катель амданың болгаш кижиғе харын эм-таң болур чүве чораан.

Мен ол хымысты ишкеш, баштай иштим өскелеп шаг болган мени. Оон чоорту ижин тоолгады-даа читкең, арган эът-кеш-даа өң кирип келген. Аажок кадаң арган бодум каш-ла хонук аразында мырыңай семирип эгелээн мен де!

Шилги-Бениң боду ышкаш шилги кулупу авамны база хөлчөк дыңцаар. Саалда үезинде авам ол кулунину баглавас, думчунчө аяар согуп каарга, ол иезиниң эмниче чүткүвес, авамның саалдадан турарын манап, чолдак кудуруун шодуциналыр шырбанып, айтысы сүргей бажын савап тургулаар.

Баш санының хөйүндө-даа эвес, а чангыс-даа малды азыраарга, ажык-дузазын-на, ачы-буянып-на көргүзөр чүве-дир ишни.

ДИИН

Динн — арга-яяштың чижик аңчыгажы. Боду өрге хире биче даа болза, ол кайгамчык эрес-соруктур болгани өске улуг аниарның безин бергедегилей бергилләэри чыккылама соокту-даа, хайым-нава изигни-даа тоовас, эң шыдамык бүдүштүг. Чайын кедер тайыс хүрөң, кыжын кедер семдер көк тонпарлыг.

Чайгы динң хонар чөр музавас, яяштың шала күдүлдүр будуктарынга узун кудуруун шөе салып бадырыпкаш, бистин чымчак орунга ноюрзаарывыс дег дыжы ханып, удуп ора хонар. Динн ылым-чаш оолдарын бодунун судү-бile доруктур азыраар чүве болгаңда, оолдары-бile кады конгул-уяларынга хонар.

Кыжын диннинер конгулга азы уяга чурттаар. Ол бодунун уязын кажан-даа бедик, сирт кыры черлерге тутиас, а өзен ишти,

аажок чажыт болгаш ыжык черлерге тудар. Диин уязы боп-борбак, шевергин, дыка чарап болур. Уяны чаат холумак агбаннар-билие будуктарга ыяк ораап тургаш, дыка быжыдыр тудар. Уяны кандыг-бир араатан күштүн азы аңчыгаштың-даа үрээри берге кылдыр кедергей дыгый тудар. Ынаар кандыг-даа дошкуп сооктар кирбес, а ооң ишти дээрge, маңынк-торгу дег хоюг чааттар-билие шыптынган турар.

Диинчилернии-билие алырга, бо ийи аттыг аңчыгаш: диин-даа дээр, сырбык-даа дээр. Дииннер азы сырбыктар чазын, март-апрель айлардан эгелеп ойнаар. Ол үелерде тайгалар ам-даа харлыг чыткылаар болгай. Ынчан кижи арга иштинге чоруурга, дииннер исти бо-ла чыткылаар. Ол исти сүрүп чоруп берзицэе, ооң барбас-четпес чери чок, каш хемни кежип, каш синын ажып чоруп каар болдур ийин.

Тожу аңчыларның чугаазы-билие алырга, кыс динң бир чайын үш катап төрүүр, ынчаарга ооң баштайгы кыс оолдары ийн катап, ийиги удаада төрүттүнген кыс оолдары бир катап төрүүр. Оон түциелинде бир кыс сырбык чай дургузунда ортумаа-билие дөртен бир башка чедир өзөр.

Конгулдан үнүү, ырбаалап кылаштай бергилээн динң оолдары безин мырыцай хензиг болгулаар. Күске ышкаш бичин хүргүлсарыг чүвөлөр дыт чөвүррээниде чышишна бергилээн чыткылаар. Лажок салбагар болгани-билие оларның чүгле кудуруктары шору узул көстүр. Ол кудуруктар үрүп каан сыйый ышкаш бичин салгын уу-билие чииги кончуг ыңай-бээр хадып чыдар, а диинчигештер аажок чидиг дыргакчыгаштары-билие чөвүррээден ыяк сирбектенинпек, бар-ла шаанче быжыгланып, ол кудуруктарның аайы-билие аңдарлы бер часкылап чыткылаар.

Динң чогум чайын турум тайгазындан шимчевес. А күзүн кайы тайгада чөр чемижи элбэгил, хамык диннинер ынаар сөктүп туруп бээр — ону динң көжүүшкүнү дээр. Ол көжүүшкүн диннеге дыка айылдыг: араатан аңнарга, күштарга-даа таваржыр; хөлгө-сүггалаа чардырар. Арга-ыяштыг чөрлөп чоруп олурган көшкен хөй динң арта дааш-шыммээннинг — хат хадып келген-даа дег арга ишти шиницэйни бээр. Тайганиң тас сирттерин таварты эртип турар көшкен динң бир-ле дүргектелип чуглуп орган суг чалгыы ышкаш көстүр.

Сырбыктың чоруу — даалык. Көжүүшкүн үезинде халчып орган хөй сырбыктар холдарын болган чок-ла бир аай көдүрөрлер. Дүрген маңнаашкын үезинде оларның узун кудуруктары база кедергей саглаңнаар. Ынчангаш көшкен хөй сырбыкты көөргө, бир бадып, бир чавызап, чуглуп-даа олурган ышкаш болур.

Шала кошкак багайлары соонга үстүп чыдып каар. Кандыг-
бир араатаның чемижинге хамыктың мурнунда олар таваржыр.
Кижи оларны сывыртай бээрge, база белен алдыртпастар. Бир-ле
үцгүр азы хос черлерже кире халчыр. Оларның соонче холдап
болбаац, салааны өттүр дайнаптарлар — олар аажок каржы-шу-
гул болдуруллар ийин.

Езулуг тожу аңчы бо чылын диниң көжер-көшиңезин эндевес:
чер чемижи элбек болза, диниң аажок омак, дааш-шымээннүүг бол-
гаш көскулещ чоруур. Бо көшпес диниң-дир. Чер чемижи эвээште
диниң чажыт, шимээн-даажы-даа билдирилес, бүдүү улчуп-ла чо-
руур болза, бо бир-ле черже көжер диниң-дир.

Күзүн тайгага диниңеп баргаш, баштай-ла аткан сырбыындан
тожу аңчы бо чылын диниңге көжүүшкүн болган азы болбаанын
база дораан билир. Хол-будунунь болгаш өөзиң дүктери тазарып
калгылаан, көдүрерге арта чиник, дүгүнде сору чок, аажок чудаңгы
болза, көшкен диниң-дир. Хол-будунунь-даа, өөзиң-даа дүктери сем-
дер, хырни тодуг, черле силии аажок, дүгү сорулуг болза, турум
диниң-дир.

Диниң бодунунь шаанче дыка угааниыг. Диниң чеке-даа элбек
болза, ону ацинаарының эвии билбес книжи хүнзэлир-даа маңназа,
чаңгыс-даа сырбыкты көрбейн барын болур. Диниң книжи үргүл-
чу ыяшти тудужу-бите хүчинээректиг күдүрээлэр тен чоруур херек.
Чер биле ыяшты деңгэ хайгаараар, будунунь даажы кулаанга дың-
иалбас чоруур ужурулуг.

Кажак книжини эскерип қаанда, диниңни книжиден чаштынып
билири-даа кедергей. Аңчы ыяштың бир талазынга турда, сырбык
оон-бите дужааш өске талазынга чыдар. Күжур аңчы ол ыяшты
долгандыр кылаштаан болза, сырбык база оон аайы-бите долгандыр
чаштып чоруп турар.

Сырбык чүгле аңчыдан эки чаштынып билир эвес, а кандыг-
бир араатан күштарга азы ациарга балыгладыпкаш, бодун эмне-
нин база билир. Ол балыгланган черин бичин-ле чай кадында
чук-бите орай шаап алган турар.

Тайгада сырбык дег эрес-кашпагай аң чок. Ол бир ыяштың
будуундан өске ыяштың будуунче черге маңнап чорааны дег чии-
ги-бите согунналдыр шурай бээр. Тайганиң чөвүрээ чок, чанагаш,
узун куу сыраларынга өрү-куду маңнап турда, ана борбанаар
чүве. Оон соңгу буттары ыашка өрү-куду маңнаарынга эптии
аажок, койгуннуу ышкаш майтак бооруудан аңгы, ишкээр какпак.

Сыгыр даң бажында, багай аңчы чылыг щуглаандан бажын
уштуп чадап чыдырда-ла, ол бедик сыннар кырында күшталдыр
даалыктап чоруур.

ЧАРЫШ АЪДЫ

Чарыштырап аъдын
Ачам хондур соодупкан.
— Аътты мундур, ачай — ден,
Амыратпайи ээрештим.

Аътты четкеш чортупкан —
Амыраарым медээжок.
Саяктаарга ыдык чел
Салгын уунче эстеди.

Саарыгларга чайгаткан,
Салдап баткан бүрү дег,
Чыраа-Бора ылгын
Чындыңнадыр чайгап чор.

Эрээн шыкта хойларын
Эллээди оолдар дозуи,
Чаваа, бөгбә, аъттарын
Чарыштырган хөлчоктар.

Демгилерни магадап,
Тепсенипкен ышкаш мен.
Чечек, сиген мени
Черден дозуп алган.

Эзэр-чүген чыттырбас
Эр бооп өскен диртти,
Чарыш аъды мунултар
Шаам чөтпээн чаржыңчынын.

АЧАМ — ДАРГАН

Чаглактыг дыт, шиви дөзү —
Чадырында хөрүү эдер.
Хүүг-хүүг.

Кызыл каңы дөжүзүнде
Кыскаштапкан улдан орапар.
Кың-кың, кың-кың.

Қара талдың девәэзинге
Кадыры талтап олуруптар.
Дың-дың, дың-дың.

Бөдөй өгге эрлер чыглыр,
Мөңгүн чүген, чулар кылышыр.
Шың-гырт, шың-гырт.

Бирде кыстар аалдап келир,
Билзек, сырға кылдыра бээр.
Бээй-каак, бээй-каак.

Даглар кырын ак хар шывар,
Дага-шопту узанглаар.
Каң-каң, каң-каң.

Ачам туткан масказының
Аялгазын энdevес мен.
Кын-кан, дың-дан.

□

Ондар ДАРЫМА

АВААНГЫР ХУНАЖЫҚ

То ол

Эрте-бурун эңге доңга шагда,
Эзим-касқак ишти черге
Адыгыр, шиши мыйыстарлыг,
Аваангыр Хунажық чораан иргин.

Куурумчу Бөрү бир-ле катап
Хунажыктың чадырынга чедип келгеш:
— Бажыңда кылаңнаан чүңүл ол,
Падылааш, тенек Хунажық?!— дээн.

— Амытанга амыр бербес,
Адыг, бөрү өлүрерде
Шылырт кылдыр үзе шаалтар
Чыда, селемем бо-ла болгай!— деп,
Аваангыр Хунажық ол-ла дораан,
Аңаа чааргап харылап-тыр.

— Аксында халаңнаан чүңүл ол,
Ааспырак, тенек Хунажык?!— деп,
Куурумчу Бөрү чылгангылаپ,
Хунажыктан айтып-тыр.

— Адыг, Бөрү чигенимде,
Аксым чодар аржылым-дыр!
«Бал-бал!» диген соонда
Багай чадырны чара шапкаш,
Чалым хаяа халып четкеш,
«Шарт!» кылдыр үскен иргин.

Хуюксуг, куйгазыг ыш бурт дээн.
Кум-сай көшкеленип бады барган.
Энир Бөрү ооп корткаш,
Эзим-кассак ишти черге
Караниадыр халывышаан,
Карак ажыт дезиплеткен.

Ооң даажын эскерип кааш,
Оруун уткуй, Адыг доскаш:
— Кортпас бодуң чүден кортуң,
Хойбас бодуң чүден хойдун?!-- деп-тир.

— Адыгыр, шиш мыйыстарлыг,
Аваангыр Хунажыктан — деп,
Куурумчу Бөрү булацайып,
Кудуруун мунупкан харылап-тыр.

— Ээче, чөгенчинн аар моон,
Эъди эътсиг амьтан ол-ла болгай,
Қады баргаш, чара соп аал,
Ханныг эъдин үлежип чили!— деп,
Адыг оозун оожургадып,
Аажокка көгүткүлләэн.

— Хоржок мен, Иреким!— деп,
Корткан Бөрү дедир тевер мындыг болган.
— Ындыг болза бәэр тур, кулугур,
Ылап багга коштунчуп аал!

Адыг, Бөрү дүгүрушкаш,
Аргамчыга коштунчупкаш,

Адыгыр, шиш мыйыстарлыг,
Аваангыр Хунажыкка чеде бергеш,

Артында-ла ийи буттап хереп келгеш,
Адыг ирей аажокка көскенген:
— Бажында кылацнаан чүңүл ол,
Падылааш, тенек Хунажык?!

— Амтаңга амыр бербес,
Адыг, Бөрү өлүрерде,
Шылырт кылдыр үзе шааптар
Чыда, селемем бо-ла болгай!— деп,
Аваангыр Хунажык ол-ла дораан.
Аажок чоргаар харылап-тыр.

— Аксында халацинаан чүңүл ол,
Аасырак, тенек Хунажык?!— деп,
Адыг ирей аажок көскенгилээш,
Алым будуп ийн баскаш, айтырып-тыр.

— Адыг, Бөрү чигенимде,
Аксым чолар аржыным-дыр!
«Бал-бал!»— диген соонда,
Чалым хаяа халын четкеш,
«Шарт!» кылдыр үскен иргин.
Хуюксуг, куйгазыг ыш бурт дээн,
Кум-сай көшкеленип бады барган.

Оон корткаш, энир Адыг
Ойта дүшкеш ыңай болган.
Хөлүгүр көк Бөрүнүц
Хөөмсий устүр четкеш:
— Ыңчаар ылғын халыва даан,
Ырзайдым-ырзайдым, Ирем!— дээн.

— Үрзайганиң кырынга ырзай-ла,
Үрмазынмай ыдып олур!— деп,
Адыг оон-даа дүрген
Арга-бile халып орган.

— Аяар халып аяданаар,
Арзайдым-арзайдым, Иреким!— деп,

Амдыы Бөрү чаннып чораан.
— Арзайганың кырынга арзай-ла,
Арамзынмайн халып олур!— деп,
Адыг ирей улам дүрген
Арлып бар-ла чыткан.

Падылааш, тенек Хунажык
«Бал-бал» деп чоруп-ла олурғаи.
Харыксырааш, биеэ Адыг
Хая көрген, Бөрү өлүг.
Оозун аартыктааш, баандан
Одурा хеггеш, ыңай болган.
Адыгыр, шиш мыйыстарлыг
Аваангыр Хунажык улам-улам,
Сиген-сигенниң кыры-бile
Шилиредир сывырып кәэп,
Будук-будуктуң адаа-бile
Бургурадыр ойладып кәэрge,
Арзайган, ырзайган бөрүзүн
Адыг өлүр сөөртүп каапкаш,
Оруқ аксы черге аргамчызын
Одурा ызырып каапкан, бо чыткан.

Эрес-диidim Хунажык-даа,
Эктин ажыр бөрү чуктээш,
Бир-ле черге чедип кәэрge,
Бичии бөдей чадыр турган.
Чадыр чаны эптиг черге
Саат чокка дужурүнгеш,
Араатанның аксы-дижин
Арзайтыр-ла салып кааштың,
Хаалганы ажыткаштың,
Кара чанғыс баскаш кирген.

Чеди бөрү ырзацайчып,
Чадаганнап ойнап турган.
Чедип келген Хунажыкты
Чанынче чоок чалап алган.
Чеди бөрү аразында эн-не улуу
Чеди хылдыг чадаганын тудуп алгаш:
«Хондур чинтер чиши-даа келди,
Хомус хылы хөөн-даа кирди.

Даарта дүнч чүнү чириин
Даңгаар эртен дугуржур бис!» деп,
Чазый, чилби энир Бөрү
Шак-ла ынчаар ырлап дооскан.

— Чадаганиң хылдарынга
Чаңгыс катай ойнап көрейи,
Чажам дивейи, хензиг када,
Шаңнаң көрем, Ъирзаала!— дээш,
Эрес, дидим Хунажык аа,
Эптиг-таптыг ойнай берген.

«Чадырда бо чеди бар-дыр,
Чаңгыс чүве даштын болгай.
Харын-даа тон чеде бээр-дир,
Қандыг кончут эки чообр» деп,
Өөрүүшкүзү улам киткеи,
Жегерээн ойнап орган.

Мону дыңнааш, аажок сестии,
Бөрүлөр-даа корга бергеш,
Үүрүк-суурук чаңгыстап-ла
Үнзэ-үнзэ беш-даа четкеи.
Адак соонда ийн бөрү
Эдериштир үнүп кээрge,
Эжик аксы чоок черде
Ала караа соолбурграган,
Эстей берген коккааралты
Эккеп кагган — бо чыткан!

— Иий, дадай! Көрдүй бс?!— деп
Иткилежин, имнежипкен,
Кудуруктарын мунувуткааш,
Куруг, щөлээн ээн черже
Куурапайчып халчып-ла каан.

Эрес-дидим Хунажык-даа
Энир чаңын ажыглааштыц:
«Куурумчу бөрүлөрин
Хуюкталдыр үзүп каар мен,
«Бал-бал!» деп сүрүп-ле каан.

Бачымнадып, изиктирип,
Бoom черге ызыртыр-ла
Бөле чыгап келир орта,
Хараалчыгай дүвүндүве
«Қазырт-кизирт» чуулган даш дег
Караңадып кирзе-кирзе,
Хамык бөрү мөлчүрт кынган.

Эрес-дидим Хунажык ооң
Ээп, чанып келген-дир оо!
Кээргел билбес бөрүлерни,
Хей-оп-бile Хунажык анай
Ырмазын сып, кезеткени
Ырда-тоолда ынчаар кирген.

Бистиң календағы вис

Максим МУНЗҮК,
РСФСР-ниң болғаш Тыва АССР-ниң улустүқ артизи,
Тыва АССР-ниң Құруне шаңналының лауреады.

ЧОННУҢ ЫНАҚШЫЛЫ СИҢГЕН КИЖИ

Тыва Арат Республика докунаары билек, Совет Эвилелинин өзінің арат чонунга чедиргөн ачы-дузазы кедергей улуг. ССРЭ-ниң дыл эртемденнери Тываның төрәэн дылынга национал бижиннін чогаадып берген соонда, 1930 ылдан 1935 ылға чайынындан әгелеп, тыва кижиниң көрүп көрбәнни база бир өндүр чаагай чырыткылыг чая сайдырылды. Тыва улус бодунуң революсчы утка-шынарлыг, национал оқур-хевирлиг уран чүүлүн, чечен чогаалын шапкыны-бile бурунгаар сайдырады берген.

Тыва литература болғаш уран чүүлдүң эге сайдыралының үзиндерден-не онза көскүзү-бile шылгарап үнген кижи: Виктор Шогжаповиң Кек-оол.

✓ Виктор Шогжапович Кек-оол хөй талалыг кайғамчык кижи: уран-хоюг кылдыр ырлагылаар, хараачыгай дег кашпагай танцылаар, кедергей солун шинилер чогаадыр драматург, баштайғы бот-тывынгыр тыва композитор. Даштындан безин көөрге, кандағ-даа кижини бодунче хаара тудуптар аажы-чаныг, аваанғыр-тудунгур,

чараш-чазадак, эптиг-эвилең, кеттинип алғанын көргөн кижи ону езуугү интеллигент деп доп-дораан эскерип каар. Бөдөй өгге төрүттүнген Виктор Шогжаповиң баштай Чөөн-Чүктүң ажылчы чоннарынын коммунистиг университетин дооскан. Ооң соонда Москвага Күрүненің А. В. Луначарский аттыг тәзир уран чүүлүнүң институтунга өөренип турган. Ооң каяя-каяя ажылданап чораанын каксы чугаалаарга бөзин Тываның уран чүүлүнүң алдын арны көстү бээр. Москвадан чедип келгениниң соонда 1932 чылдан эгелээш, ооң чогаадыкы ажылы эгелээн, ооң чоорту Тываның Күрүненің хөгжүм-шии театрының режиссеру болгаш артизи апарған. Виктор Шогжаповиң Көк-оол «Чалым-Хая», «Чуттуг утпаалыңар», «Садыгжы қыдат», «Хам-оол», «Ынакшыл», «Кажыккай», «Эки хүн», «Хайыраан бот», «Ах, чаражын!». «Алдын-Чечек», «Самбажык» болтанды Сергей Пюрибю-бисле кады «Найырал» деп шинилерни чогааткан. Виктор Шогжаповиң театрга дөртөн ажыг маадырларнын ролъдарын ойнагылаан. Ол -- «Хүндүлдүлдиң Демдээ» деп орден-бисле шаннаткан, РСФСР-ниң алдарлыг артизи. Тыва АССР-ниң улустуң артизи деп хүндүлүг аттарлыг, бистиң бир улуг артизизине болгаш чоргаарлапын аյгебвис. Тываның уран чүүлүнгө Виктор Шогжаповичинин чедиргөн ачы-хавыязын болгаш ооң янзы-бүрү талалыг ураи-мергежизин сыйгарып-контарар бодал менде чок. Шыны-бисле мининип чугаалаарга, Көк-оолдуң улуг ажылын мен ышкани кижи дазылтынга киңир шинчилен бижинр дэлжүү күш чедип шыдавас-даа.

Виктор Көк-оолдуң ырга, концертке холбашкан бир талазын сактын көрсөн. Мен эң-исе баштай Көк-оол деп кижиини 1932 чылдын чайынында Кызыл хоорайның «Орус ойнаар бажың» сценазынга азы совет хамаатыларинин клубунига көргөн мен. Ышчан Москвадан Тываже чалаттырын чедип көнеши. Тыва бижикти чогаадышкан, ооң соонда бодараткан эртөмдөннерниң бирээзи -- Александр Адольфович Пальмбах башкы биле Көк-оол олар нелээ көжетени ажыткан соонда, үележип үнүп келгеш, үн алчып, арай орус аялга-бисле ирлажын бадырыпканнар:

Андазындан садып алгаш,
Алышки дег ажылдаалы.
Трактордан садып алгаш,
Дунмашкы дег ажылдаалы.

«Орус ойнаар бажыңга» башкыбысты-даа, Көк-оолду-даа сонуургай көргөн им мыңчага чедир ам-даа уттундурбаан. Ол уеде Тыва Арат Республиканын чазааның чанынга ССРЭ-ниң элчин чериниң удуртулгazyнга бактаап турган совет хамаатыларының клубу ажылданап турган. Ол клубка элчин чериниң ажылдакчыларының болгаш орус школаның (амы Кызыл хоорайның № 1 школазының) башкылары орус дылга шинилерни, концерттерни көргүзүп турганын тывалар бистер көргеш, ол шаңда тыва дылга «клуб» деп сөс-даа чок турганиндан, бажың иштинге шин болгаш концерт көрүп чорбаанындан ол клубту «Орус ойнаар бажың» дижип турганынды ол-ла болгай.

Ынчан Көк-оол сцена кырынга үшүп көэрge, көруштүүи канчаар ону! Көк-оолдуң дурт-сынының чазадак-чаражын, бажын аткаар савай катылаптарга, кара-кара дүктериниң чаптанчыг-чараши сагланнарын, аажы-чаңының омак-хөгжүүн, залда олургулаан көрүкчүлөрни бодундува ала-чайгаар чырыра туда бээр, сорунза ышкаши хуулгаазын чапналтарын эмин эрттир магадаан мен. Сцена кырында хөгслөп туар Көк-оолдуң эзден-чикинг аажы-чаны ам-даа сагыжымда хөвөэр артын калган.

-- Капкаас танцы! Капкаас танцы! -- деп ол ынчада залга олурган улус аразындан бир-ле кижи алғыра берген соонда, шимээн намдай берди. Көк-оол сценадан чик-адак үне халааш, элтээн үр болган соонда, езууг кавказ хевин кеттинипкен, бир селемезин аксында ызырып алган, ийн селемени ийн холунда тудуп алган, бөл-ла сцена кырында «капкаастап» төп эгелезе-ле, хараачыгай ышкаши, шуут-ла ээргиинштөлип эстениэр, артында-ла ийн буду шалага дээрдэгбес чүве болду.

«Аза-аза, аза-аза!» деп, ынчан Көк-оолдуң дүлгээзининг кылдыр алғыргылай каапкаш, кавказ танцыны сцена кырынга танцылап турганы ам-даа караамда көстүү артып калган. Сөөлүндө билип каан мен, Виктор Шогжапович ол чайын Москваниң КУТВ дээр дээди сургуул черин дооскаш, чанып келгени ол болган.

1928 чылдың күзүнүндө бир бөлүк тыва кыстар болгаш олдар ССРЭ-же сургуулдап чоруп турда, чөр кыры-бисе маңнаар автобус, машина чок, булуттар кыры-бисе ужудар ужар-хеме — самолёт турган эвсэ. Улуг-Хемниң күштүгүг чалгыглары-бисе салдан баткан аныктарниң аразындан Көк-оол мынчаар ырлап эгелүүн дээр:

Улуг-Хемниң чыварынга
Үйгүм сергеп алыр дээн мен.
Улуг черге Москвага
Угаан кирип алыр дээн мен.

Ол ырның ужур-уткалышын Виктор Шогжапович бодунуң чогаадыкчы амыралынга бадыткап-даа шыдаан.

Тыва чоннуң уран чүүлүнгө бараан болур орукуту Виктор Шогжаповичиге улуг Москва ажыдып берген. Москвага дөрт чыл иштинде КУТВ-ка марксизм-ленинизм теориязын кызымаа-бисе шинчгээдии ап, политикинг билинн улам бедидип, хостуг шактарда найысылал хоорайның театрларынга барып, культура амыралының хөй янзы хевирлеринге сундугуп, чаа-чаа чүвелергэ кедергей хандыкшып өөрөннө турган.

Виктор Көк-оол дээди сургуул доозуп чедип келгеш, сцена кырынга хамык улусту кайгадып турганы-бисе чергелештир спорт оюнчарынга база кончуг сундулуг турган. Виктор Көк-оол колдуктаар ыяшка, турник дээр туттунар демиргэ, хол бөмбүү ойнаарынга, бут бөмбүү төверинге, кылама дошка сула чараш хевирлер көргүзүп конькилтээринге болгаш дагны куду синиледир хаактаарынга

кончуг кашлагай мергежилдиг турган. Көк-оолдуң күш-культурага шылгаралғай ойнарын чон база-ла кайгаар турган.

1932 ыйдың күзүнү чүве. ССРЭ-ден Тыва төп кооп спорттуң янызы-бүрү херкеселдерин эккелген. Қызыл хоорайның садынга лыжа-хаак херкеселдери көстүп кәэрge, чон ону массалыбыл садып ап турган. Ооң соонда дүгнүл-бүлэе хаактаар чорук эгелээн. Бир чамдык кижилир хаактаарынга кончуг дүрген өөрени шаап алтылаан. Бир чамдык кижилир чадажып кааш, оргу чөргө бөзин барып дүжүп тургулаан.

Хаактаар өөренирингэ бергелер база тургулаан. Бир чамдык кижилир дагдан хаактаар баткаш, ассымнаан эмдик айт дег, хаяны суг ажа халды бергеш, дүк-пуртуланы бээр турган. Кудургайны куду чунгулап баткаш, хаакты ишай-бээр башкаары дыка берге турган.

Виктор Шогжапович Көк-оол ол үеде Қызыл хоорайның чурттакын занууну спортчу амыдыралының чедер-четпезин эскерип каапкан. Спорттуң массалы хевири хаакты чон ортузунга дүрген нептередирингэ дузу болзуун дээш база хаактаарынга сонуургал чок болгаш спортка хандыкшыл чок чалгаа-иүүшнен кижилирни шүгүмчүлээн чайгыс көжеге «Чалым-Хая» деп шинийн бижээн. Үк шинийн адын «Чалым-Хая» деп адааны база ужурлуг болдур ийин. Каалыг-даа чаа чүвени шинчээдип алтыры дээргэ, чалым хаяны өрү алзы үнери дег бөргө дей угкани илередин турар.

Чаа-чаа чогаатынган тыва бижик чүгле ийн харлап чорда, Виктор Шогжапович Көк оолдуң бижээни «Чалым-Хая» деп шиниз, тыва шин чогаатыннын тыва дылы-бүлэе бижээни эн-ие бантайты үрэзни болуп, «чазылган чөлөө» Виктор Шогжапович салтai дээр болза, чөрле частырыг эвсө ден бодаар чад.

Виктор Шогжаповичиниң бижип каан шинилерин ол үеде Қызыл-Хаянын дарга-боюка, сайыттарындан эгелээн, албан-хаакчытардан, ажылчындардан, өөреникчилерден тургустушган бот-тывынгыр шин болгумунүү киржикчилери ойнаар турганиар. Автор боду база ойнап кирбишаан, режиссерлан турган. Ол үенин клуб сценазынга Көк-оолдуң шинилерин үргүлчүй ойнап турганында имыгыга чедир утгуудурбаан. Харын-даа ол чаа чогаатынган шинилерин көлүүнүн топториниге болгаш суму төвү қызыл-булуннарга база бот-тывынгыр шин болгум-периниң ойнакылары үргүлчүлөп үндүрүп тургулаан.

Виктор Көк-оол 1935 ыйда «Хайыраан бот» деп шинизин чогааткаш бистин кады ажылдан турганынис бот-тывынгыр шин болгумунүү киржикчилерингэ эккелгеш, боду-ла режиссерлан, клуб сценазынга ойнаар кылдыр бөлөгөй берген чүве. Кончуг дүрген болгаш улуг сонуургал-бүлэе авторга удуртуп ажылдаанынис түцнелиде «Хайыраан бот» уран-чечени-бүлэ-даа, утка-шинари-бүлэ-даа ол үенинегэлдэзингэ бодунуң шаа-бүлэ дүүшкен болгаш чедишикинүүг болган. Виктор Шогжапович Көк-оолдуң бир онзагай талазы бар-дыр деп чүвени бот-тывынгыр шин болгумунүү артистери болгаш залда олтургулаан көрүкчүлөр эске-рии каар турган.

«Хайыраан боттун» көл маадыры Караның сагыш-сеткилиниң аар-бергезин илередин ырдаар ырының аялгазын, Караның иштики сагыш-сеткилиниң таарыш-

тыр база ол хөрөжен маадырың овур-хевиринге дүгжүп турар кылдыр Көк-оол болу чогаадып каан. Ынчан Көк-оол бистеринүү мурнұвуска туруп алгаш, ол шинин көрүкчүлөргө белеткеп турғаси, Карапың кәэргенчиг ролюнга ойнавышаан, ол ырның кончуг уяранчыг аялгазын ырлап бадырып турар ейде, артында-ла карактарындан борбак-борбак чаштар кыланайтыр чаактарын күду бады кәэр-ге, белгүмүң киржикичтери бистер шүптувүс кады мунгаражын турган бис, ону ам-даа утпаан мен. Көк-оол болу бистерин шүптувусту «Хайыраан боттуц» утказын билип аар кылдыр мунгарадып, сагыш-сектилівністі хайынктырып, ол шинин кол маадыры Карапың ролюнда кылдыр бодундува хаара тудупгар күштүг болгаш сорунзатыг турған. Ынчангаш тыва көрүкчүлөринүү мурнунга ол шинин утказы келир үеде өлүм чок чогаалдың көстүп келгенини ынчаарда-ла илерединеен деп чоргаарал-бile чугаалаар болур.

Көк-оол бистин мурнұвуска туруп алгаш, Карапың мунгаранчыг ырызын мынчаар бадырып турғаның эпти-ле сактып кәэр мен:

Көрүп-көрүп олурарга,
Хөннүм чогун канчаар ирги?
Көзеп-көзөп оттуларга,
Отчувазын канчаар ирги?

Өл ле ыяншы эзи-ле бергеш,
Өргөзүп ол дәэр ол-ла чүзүл?
Өске кижә берипләткеси,
Өнерүп ол дәэр ол-ла чүзүл?

Өзе бәәрге, база кончуг —
Өске кижә берипләттер.
Өлү бәәрге, база кончуг —
Өзен черже октаплаттар!

Бо ырның сөзү биле кударанчыг аялгазын таптыг дыннавайн баар чүве болза, «Хайыраан боттуц» кол маадыры Карапың човулацның салым-чолу ном-чукчуларга болгаш көрүкчүлөргө биддинмейи баар.

«Хайыраан бот»-бile чергелештирип чогааттынгап бо чаа аялганы база-ла ол кайтамчыктыг шинин боду-биле бир дәмей бүгү Тываның кожууннарынга, сумуларынга болгаш школаларынга чедир ойнап, ырлап эгеләзи. Чон ортузунга «Хайыраан бот»-даа нептерәэн, оон-биле кады чаа чогааткан аялтаны ук шинин ойнаар кижилер өөренип алгаш, чер болғанга тарадып каапкан. Виктор Шогжапович Көк-оолдун ырлар аялгазы чогаадыр композитор салым-чаяанының баштайты шалқынчызы «Хайыраан ботта» Карапың ырызындан хөнүләэн деп дидими-бile чугаалаар херек.

Карапың ырызының сөөлүндө Виктор Шогжапович Көк-оол эләэн ырларның аялгазын чогааткылаан. Оларның аразынга «Тыва чуртум», «Чуртум бо-дур»,

«Пионер чарап», «Аныяктар». Виктор Шогжаповичиниң ылангыя сөөлгү чылдарда чогаатқылаан аялгалары чон ортузуга кончут дүрген тарағылаан болғаш оларны ам-даа ырлажып туарлар. Қек-оолдуң аялгазын чогаатканы «Аныяктар» деп ыр бо хүннөрдө бистиц Тыва Автономијуг ССР-ниң радио дамчыдылтазының чапсар шагы медәэләэр кыйгызы апарган, ол дәэрge аялганиң аялгазы-дыр.

Виктор Шогжапович кара аныяндан эгелүүш, улуг назылтыныга чедир элээн хөй ырларның аялгазын чогаадып келген. Харың-даа мөчүй бәэриниң бичип-де мурнуу чарыныда Алексей Арапчорнуң «Эргим сарым» деп сөзүнгө бир аялгани чогааткан турган. Ол сөөлгү аялгани нота-бисе бижип ал четтиккүн бис, ол кончуг харааданчыг. Та кайы хире уян-чарап болғаш тааланчыг үнүүт ырны оскундувус ыйнаан.

Чогаадыкчы чылдарының кол-ла нуруузун Виктор Шогжапович шинилер бижнириңге болғаш театрның шинизиге ойнаар артист болтурууга эрттирген, шынын сөгләэрge, ынаар улут киччәэнгейни угландырып чораан. Ындиг болзадаа, бодунуң кол-ла сундулуг ажылы-бисе чергелешитир ырлар аялгазы чогаадырын көзек-көзектөп-даа бол, база үргүчүтеп чораан, «Ленин дүгайнила ыры», «Байлак чүртүм», «Тудуг кылыш чоруп турдун», «Мүгө-ле бис», «Ирим куттулуп кел» сүг-сүг деп ырларның тус-тус онзагай аялгальны билдирил бис...

Виктор Шогжапович Қек-оолдуң ырларында бир-ле ындиг онза «чаагай амданиыг» шынаар синчиккен үннер бар, ол чүл дәэрge кижи кулаанга «чык» кылдыр дыңнаалып көэр каржы-хажагай үннер чогу болур. Қек-оолдуң чогааткан ырлары шүптузу-ла, ол кайгамчык кижииниң бодунуң амыздыралында чазык-чаагай аажы-чаны ышкаш, хөглүг-омак, эвилең-ээлдек, хоюг-чымчак болур. Ооң аялгаларындан ёзулуг тыва дылдың шылгарангай болғаш ыяңгылыг үннери келир. Ынчангаш ооң чогаатқылаан аялгаларында ырлап күүседи-даа кижилерниң, таалап дыңнаар-даа көрүкчүлериң сагыш-сеткилини хоюннадыр сүйбал келир «дүлгээзининг» уян үннер бар. Виктор Шогжаповичиниң аялгаларының чон аразынче кончуг дүрген тараар болғаш, узун назылтыг, бир салгалдан еске салгалчө кончуг чоруур ужуру-даа ол.

Совет Тываның ажыл-ишичи аяс даны Виктор Қек-оолдуң аялгазы-бисе оттуп келир. Тываның улустуң чогаалчызы Степан Агбанович Сарыг-оолдуң «Байлак чүртүм» деп сөзүнгө чогааткан аялгазындан дан аткан санында-ла, эртенгиниң 7 шак 50 минута турда, республиканын радио дамчыдылгазы бистиц найысылал Кызылдан хоюннадыр дыңнаалып үнгеш, Ленин, Улустариины найыралы орденнерлиг Совет Тываның ажылчы чоннарын ажыл-ишиче кыйгыра бәэр. «Көвей хемнер кедээзинден чуглуп баткан» деп дүлгээзининг аялгазы хорайларда, суурларда албан-хаакыттарны, ажылчынарын туржук, кайы ыракта хову турлагларында тараажыларны, фермаларда саанчыларны, матын коданнарда улуг-биче кижилерни, черниң черинде эртем-шинчилд ажылы кылыш чоруур геологтарны, тайга-сында одагланган анчыларны хүннүүт чымыжынче кыйгырып, аъткарып туар даң хаязасының медәэчи аялгазы апарган.

— Көк-оол артист ырлай берди, тураалыца!

Бо болза, бодуун ынак артизинге чониуц сагыш-сеткилини илереткен чының-чымчак өөрүшкүзүнүү чечен-мерген сөзү-дүр!

Бүргүн тыва ёзуда ыаш дазылдыг дижир. Ырлар база үйдезилеттинин келир дазылдыг. Виктор Көк-оолдуң чогааткан ырларының онзагай болгаш көл чугула сүүзүнүү — улустук аас чогаалыдан үйдезилеттиниң үтгөн, соң бай-байлак хевирлерин шыныңг-чөптүг ажылдаши, бодуун өткүнчө азы ырлар аянынче кирип, бот-тывынгыр арга-мергежили биле улам ураныңдын сыйыратканы болур. Виктор Көк-оолдуң ияңгының ишдүйнин турар хөлөг-чараши аялалары дынчычыларга тааланичи болгаш сагыш-сеткилиниге түргеш-бисе спицигип гаараха бээр, бистин бийтайгыр бот-тывынның композиторуустуң бир ылгалин күжү ол дең шиут-ла бадыткаар хөрөк.

Уран чүүлдүүн шиуту хөвирлөрнине бараан болгаш ажылдакчылар — чогаалчылар, композиторлар, чурукчулар, артистер амылдыралда болтуушкуннарының таарымчалыг болгаш таарымча чок талаларын хамыкты мурнай эскеринтер, көрүптер, дыннаттар хайгааракчылар болгай.

Чогаалыкчы кижилер үенин иегелдезинге дүүнитүр кандыг-бир ажылдарны кылым турғаш, амылдыралдың чогумчалыг талазын уран-чечен арга-бисе улам байыздыр бижип, алган-перзеп, ону чониун караанаңа көзүү-дүр көдүрүп бараалгадыр. Иичаарга амылдыралдың чогумчая чок талаларын чоон сонгаар болдурбас дөш бажын дозуң, чониун чоон оруудан чайлады идер, соң сараалыг уржуктарын баш удур сойгалада илередири хүттээлагелиг болгай. Бо талазы-бисе Виктор Шөгжапович Көк-оол өскөлдерден илергей-ле онзагай чораан. Соң кижилер чынган чөргө бүдүн ап чорууру, кайгамчык-чаагай мөзү-шынары, ак сеткилдин, чазык-чаагайы, энтиг-эвилеци, омак-хөгүү, чаш уруг-бисе-даа, чонук кырган-бисе-даа бир дөмөй чугаалажыры, таныыр болгаш танызызы кижилерге бар шаа-бисе дуза чедирикесээри, чангыс-даа хүн ажыл чок отура албазы, аарбериге таваржып бастырган амытанин буюнныг сөстери-бисе сагыш-сеткилини чырыдыштары, кижилерин хей-аът кирипптери, чаны-бисе кылапшап әрткен кижилерин безин сонуурган көөрү, соң амылдыралга ываан, соң чогаалдарының, аялаларының чүректерни чалгынналдырып турар хуулгаазын унчукун бадыткан турар. Көк-оолдуң чогаалдары — бистин чоргаарланып оччуус.

Олег Сувакпит 60 харлаан

Олег Өдербеевич Сувакпит — тыва чогаалчыларның ийиги салгалының төлээлекчилериниң бирээзи. Ооң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы 1942 чылда эгелээн.

Олег Сувакпиттиң шүлүкчү салым-чаянан уруглар чогаалынга онзагайы-бile илереп тодараан. Тыва уруглар поэзиязынга шүлүкчү угаадыг-өөрдөдиг хевирлениден уштунуп, аас чогаалдың чаңчылдарын эдерип, уруглар оюннарының талаларын, чаа хевирлерни, аргаларны ажыглап, уругларның аажы-чаңының онзагай талаларынга дүгжүп турар чогаалдарны бижигилээн. Шүлүкчү фодунун чогаалдарынга боттуг амыдыралдың болуушкуннарын, бойдустун, төрээн чериниң каас-чаражын, чоннуң маадырлыг эрткен оруун, күш-ажылны уругларга чедингир дыл-бile бижээн. Ооң «Хаважыгаш», «Шилги бызаа», «Шивижигеш» болгаш оон-даа ёске шүлүктери, «Пионержи одаг», «Найырал» деп шүлүглелдери тыва уруглар поэзиязының шилиндек чогаалдарының санынга кирген.

Дөртөн чылдарның төнчүзүнде, бежен чылдарның эгезинде тыва шүлүк чогаалынга басняның көстүп келгени — тыва литературага сатира болгаш юмор жанрының тыптып келгенин херечилээн. Баштайгы тыва басняларны бижиринге Олег Сувакпит эгелекчилерниң бирээзи болган.

Уругларга чогаалдар бижиринден ангыда Олег Сувакпит хамааты, ынакшыл лириказынга хөй шүлүктери бижигилээн. Ооң чамдык шүлүктеринге Тываның композиторлары аялгаларны бижээн, чон оларны калбаа-бile ырлап турар.

Публистика болгаш очерк жанрларынга Олег Сувакпит база идеекийлиг

ажылдап, улус ажыл-агыйының мурнакчыларының овур-хевирлерин тургузуп, тыва литератураның хөгжүлдезиниң айтырыгларынга хамаарыштыр статьяларны бижээн.

Олег Өдербеевич Сувакпіт дөртен чылдарның иштепе «Өөрүшкүнүң ыры», «Биччиң өңиүктөримге», «Найырал», «Тиилслегвис базымы», «Харым каш-тыр?», «Үем үңү», «Аревәчи», «Төрээн Тывам аялгазы», «Ие чүрээ», «Чүректиң кыйсызы» деп шүлүктөр номиарын, «Тывынгыр оол», «Чадаг-Ашак» деп чечек чугаалар, «Айтықбының отчугажы», «Ужуражылгалар болғаш ужурадлар» деп очерктер чыныздыларын үндүрген. Ооң «Чогаалдарының чыңдызы» тускай ном кылдыр база үнген. Чогаалчы «Уруглар ясли-садтарынга номчулга номун» чылып тургускан.

Тываның хоочун шүлүкчүлөриниң бирээзи Олег Сувакпіт алдан чыл бурунгаар май 9-та Чөөн-Хемчик районуның Баян-Дүгайта төрүттүнген. Ол Тыванини хөгжүм-шиң театрының чанышыда студияга өөрөнин чорааи, Комс-молдуң ләэди школазын, А. М. Горький аттыг Литература институтуның чанышыда Партияның дәэди школазын дооскаи. Олег Сувакпіт «Сылдысчыған», «Тываның анықтары» содууниарының редакторунга, Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинин даргазынга, СЭКП обкомуның инструкторунга ажылдап чорааи. Амты үеде Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинин литература консультантызы.

Олег Сувакпіт чогаадыкың ажыл-чорулулгазында аигыда стулга ажылын кылдып чоруур. Ол тыва дылчы С. Михалковтун, А. Бартонун, З. Познанскаяның, Джамбул Джабаевтиң шүлүктөрин, С. Королеваның «Хуужуурлар», А. Абдулиниң «Он үш дугаар дарга» деп шинилерин очулдурган.

ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң көжигиңи Олег Сувакпіт чогаадыкың салым-чаянаны чаа бедиктерин чаалап ап, амыдыралдың негелделернің дүүшкен бедик идеяллік, кижиципидикчи утка-шынарлыг чогаалдарны бижириңи уламчылап турар.

Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чери болғаш «Улуг-Хем» альманахтың редколлегиязы Олег Өдербеевич Сувакпітке ооң 60 харлааны-бile холбаштыр чүректиң ханызындан изиг байыр чедирип, аңаа кан-кадыкты, аас-көжикти, хөй националдыг совет литературага бодунун үлүүн кирип, чогаадыкчы чаа-чаа чедишкиннерлиг болурун күзеп тур.

СЭКП-НИҢ ХХVII СЪЕЗДИЗИННИң ДЕЛЕГАТТАРЫ		
<i>Таан-оол Хертек. Ажылчын адынга чоргаар . . . . .</i>	3	87
<i>Алексей Арапчор. Директорнун бир хүнү . . . . .</i>	14	88
ТООЖУЛАР, ЧЕЧЕН ЧУГАЛЛАР		
<i>Кызыл-Эннү Кудажы. Чүрек . . . . .</i>	22	—
<i>Эдүард Дондук. Көвей-Аттыг . . . . .</i>	44	89
<i>Кари-оол Маснык-оол. Алдагдал . . . . .</i>	58	—
ШИҮЛҮКТЕР		
<i>Монгуш Кенин-Лопсан. Демир кымчи . . . . .</i>	71	90
<i>Кара чакы . . . . .</i>	75	—
<i>Төве-Хая . . . . .</i>	—	91
<i>Юрай Кюнжеси. Тыза черде тыным тудуш . . . . .</i>	76	92
<i>Совет Тыза цалымлары . . . . .</i>	77	—
<i>Василий Монгуш. Кудай ышкаш Эзден чиктиг . . . . .</i>	78	93
<i>Хамаан . . . . .</i>	79	—
<i>Шынын сөглээн . . . . .</i>	—	94
<i>Мактамайин көр . . . . .</i>	—	95
<i>Өфөрүшкү . . . . .</i>	80	—
<i>Чаралып алгаш... . . . . .</i>	—	96
<i>Күлгүл Черлиг-оол. Частынын кын . . . . .</i>	—	—
<i>Кечил-оол Эжер-оол. Салым ко- жуп алган болза . . . . .</i>	81	—
<i>Чалыы назын төвии . . . . .</i>	82	100
<i>Оол болгаш кырган . . . . .</i>	—	—
<i>Монгуш Доржу. Ава суду . . . . .</i>	83	—
<i>Эрс-оол Хаяц. «Чалгыниарын чиыра тыркын кара булут» . . . . .</i>	—	—
<i>Саяя Майнак. Ада-чуртум кыш дег арыг . . . . .</i>	—	—
<i>Кижи биле бойдус . . . . .</i>	—	—
<i>Сарыг-оол Күллар. Адыгны даа мунувуттар . . . . .</i>	—	—
<i>Николай Күллар. Ажыл-иштин тураскаалы . . . . .</i>	—	—
<i>Авам шайы . . . . .</i>	—	—
<i>Биче-оол Доюндин. Чылгычы- лар . . . . .</i>	—	—
<i>Маады Болат. Хадын суурум . . . . .</i>	—	—
<i>Мирим Рализианова. Авам. Очул. М. Кенин-Лопсан . . . . .</i>	—	—
<i>Бир нак сүг. Очул. М. Ке- нин-Лопсан . . . . .</i>	—	—
<i>Монгуш Оссур-оол. Эртешги чы- лааш . . . . .</i>	—	—
<i>«Талыттырж» көрүп ор меч» . . . . .</i>	—	—
<i>Михаил Дуюнгар. Харда чечек- тер . . . . .</i>	—	—
<i>Овуршиу бодап-бодап... . . . . .</i>	—	—
УЛУСТАРНЫҢ ИЛИЯРАЛЫ — ЛИТЕРАТУРАНЫҢ ИЛДЫРАЛЫ		
<i>Казах чогаалчылар — «Улуг- Хемде» . . . . .</i>	—	98
<i>Джубан Мудагалиев. «Чырык хүн-даа кыйғастай дээр өйлөр турар...» . . . . .</i>	—	99
<i>«Чараш, Мерген. Шынычы. Дээди...» . . . . .</i>	—	—
<i>«Ындиг бөдүүн, анаа кенен эвес-тир бис...» . . . . .</i>	—	—
<i>«Дүнэ када кымны кый деп...» . . . . .</i>	—	—

«Кайывыс-даа хая көрбээн...»		115
Очул. Ю. Кюнзегеш	—	
Олжас Сулейменов. Чер-делегей		
кыдыныга выт чок бзулал.		
Очул. А. Даржай	101	
Фариза Үнгэрсынова. Хову		
черинц хостуг чаңы. Очул.		
В. Серен-оол	107	
Эртеш. Очул. В. Серен-оол .	108	
Мұхтар Шаханов. Қасым Аман-		
жловту дора көрген книжи		
дүтәйніда. Очул. А. Даржай		
—		
Әр чоргаарал дүтәйніда бал-		
лада. Очул. А. Даржай . . .	110	
Мади Кайынбергенов. Баштай-		
ты чурукуту. Очул. А. Дар-		
жай	111	
Нийн чүректің книжи. Очул.		
Ч. Доржу	113	
Байбота Серикбаев. Адак сөөл-		
ту артқап книжи. Очул. В. Сер-		
рен-оол	—	
Өртеш чүглүг көге-буға. Очул.		
В. Серен-оол		115
Мұхтар Магаулин. Үрүгпaryм		
даайя. төреливис. Очул.		
Ч. Доржу	—	
Роллан Сейсенбаев. Суббота		
төңгис. Очул. А. Даржай .	127	
Абди Шынбатыров. Айсауде.		
Очул. В. Монеуш	138	
СЫЛДЫСНЫГЛШ		
Монеуш Эрғен. Шылғи бе . . .	146	
Диңг	147	
Каң-оол Оңдар. Чарыш аъзы .	150	
Ачам — дарған	—	
Оңдар Дарыма. Аваанғыр Ху-		
на жық. Төнд.	151	
БИСТІЦ КАЛЕНДАРЫВЫС		
Максим Мунзук. Чопшың ынак-		
шылы синген книжи.		
В. Ш. Қек-оолдұң 80 харлаа-		
ныңда	157	
Олег Сувакпінг 60 хардаан . .	164	

УЛУГ-ХЕМ, 63

На тувинском языке

Фотоиллюстрации с картин художника М. А. Даржая. Редакторы издания О. Д. Байыр-оол, В. Ш. Чамбыан. Художественный редактор М. Ч. Чооду. Технический редактор А. А. Чернова. Корректоры Г. Н. Биче-оол, В. С. Кара-Сал.

Сдано в набор 14.04.86. Подписано к печати 16.05.86. ТС 00902. Формат 60×84¹/₁₆. Бумага тип. № 1. Гарнитура литературная. Печать высокая. Физ. печ. л. 10,5. Усл.печ. л. 9,77. Усл. кр.-оттисков 10,12. Уч.-изд. л. 10. Цена 65 коп. Тираж 5000 экз. Заказ 926. ТП 1986 г. Тувинское книжное издательство, 667000 г. Кызыл, ул. Щетникова и Кравченко, 57. Типография Госкомиздата Тувинской АССР, 667000 г. Кызыл, ул. Щетникова и Кравченко, 1.

65 коп.

КЫЗЫЛ
ТЫВАНЫН НОМ
ҮНДҮРӨР
ЧЕРИ